

АРХИТЕКТУРА

Списание
за архитектурно творчество,
архитектурна теория
и критика

2025/1-2

ГРАДСКИТЕ ЦЕНТРОВЕ ДНЕС

ИСТОРИЧЕСКИЯТ ЦЕНТЪР НА БУРГАС
ГРАДСКИТЕ ЦЕНТРОВЕ
ИСТОРИЯ И ТЕОРИЯ
КНИГОПИС
ВЪЗПОМЕНАНИЕ

ИЗДАНИЕ НА СЪЮЗА НА
АРХИТЕКТИТЕ В БЪЛГАРИЯ

Форум на античния римски град Август Траяна, Стара Загора
Forum of the ancient Roman city of Augusta Traiana, Stara Zagora

Историческият център на един град е не само мястото на неговото възникване. Той е средоточие на всички главни улици, средище на всички по-важни административни, културни и религиозни сгради, душата на селището. Пространство на десетилетия, а някъде и столетия насладвания, оформили неговия уникален облик, определящ чувството на принадлежност у обитателите на тази територия.

Разрушаването на отделни ценни обекти и цели ансамбли и появата на тяхно място на нови променя драстично характера на селищната среда. Нарушаването на градската тъкан и градския пейзаж чрез уплътняване с несъвзвучни със средата сгради, запълването на зелените дворове с временни павилиони, неовладяната архитектурна рамка, с накъсан мащаб на някои публични пространства, премахването на уличната цветност и озеленяване са само част от проблемите, застрашаващи идентичността на градското ядро. Тази тенденция събужда тревога и негодувание от страна на жителите. Те настояват за спешни управленски мерки за съхраняване на оцелялото културно-историческо богатство на територията. Общините търсят своята визия и подходящи краткотрайни и дългосрочни решения, касаещи знаковите сгради общинска и държавна собственост и начини за подкрепа при обновяването и реставрацията на сгради на частни лица. Възможността самото население да се мобилизира и организира в една гражданска институция като инициатор за действия по опазването и коректив на местната власт става все по-актуална. Натрупан ефективен опит съществува в много европейски страни. Необходими са обществен диалог между собственици и местни власти, урбанистична концепция и стратегия за съхраняване и развитие на историческите центрове след широк обществен дебат, подробни планове, силуетни решения и специфични правила и норми за устройство на територията, съпроводени със строителна забрана до приемането им.

Различни мнения има и относно степента на намеса при строителните дейности по недвижимите културни ценности, тяхното надстрояване и пристрояване. Националното законодателство, даже и след предложените промени, на практика е безсилно да преодолее недостатъците на системата за опазване. Добавената стойност от притежаването и поддържането на имот, носещ исторически и естетически наслоявания, следва да бъде тема на много предстоящи разяснителни кампании с надежда за видими резултати.

Променя се и обликът на исторически създадените градини, чиято основна функция за отгих и разходка сред цветя и дървета все повече се комерсиализира, а площта им се задръства с преместваеми обекти за консумация и развлечения от всякакъв характер.

Устойчивата връзка на новите градски структури с историческия център като негово продължение и единна система са били обект на вниманието на поколения. Мегапроектите служат като катализатори за обновяване и модернизирание на градските центрове, стимулират икономическия растеж, подобряват инфраструктурата и привличат инвестиции. Но унификацията на силуета, вследствие на все по-лесната комуникация и информация от цял свят, води до еднообразие и обезличаване, когато не следва мащаба и улично-кварталната конструкция на традиционната селищна подредба с характерните публични пространства – площади, градини и пешеходни зони, осигуряващи традиционното градско „движение“ и връзката със заобикалящата природа.

Новите жители, незакърмени с обичаите на нематериалното местно наследство, неминуемо привнасят липса на чувствителност към градските ценности, защото тя се формира още от най-ранно детство. Необходими са години за интеграцията и толерантността на космополитен, пъстър етнически състав, бохемски дух на поети, артисти, художници и музиканти в една общност, която да създаде емблематични градски персонажи. За да се осъществи и интегрираното опазване на ценностите на полиса.

По гумите на Патрик Гегс:

„Градът е повече от място в пространството, той е драма във времето!“

арх. Евгения Кукушева

АРХИТЕКТУРА

1 - 2

2025

Списание
за архитектурно творчество,
архитектурна теория и критика
ГОДИНА СЕДЕМДЕСЕТ И ВТОРА

СЪДЪРЖАНИЕ

Издание на Съюза на архитектите в България.
Списание "Архитектура" е включено в националния референтен
списък на съвременни български научни издания с научно рецензиране
на НАЦИД.

Тираж: 1000

Адрес: 1504 София, ул. „Кракра“ 11, e-mail: sab@bularch.org, www.bularch.eu
ISSN 0324-1254

Издателски съвет:

арх. Илиян Николов – Председател
чл.-кор. проф. арх. Атанас Ковачев д.а.н.
проф. д-р. арх. Валери Иванов
проф. д-р. арх. Георгий Станишев
проф. д-р. инж. арх. Пеньо Столаров
проф. д-р. арх. Александър Слаев
доц. д-р. ланд.-арх. Веляна Найденова
д-р. арх. Анета Славова
д-р. арх. Мария Диамандиева
доц. д-р. арх. Анета Василева

Отговорен редактор на броя: арх. Евгения Кукушева

Преглед: РА „Яйцето“, office@theegg.bg

Коректор на броя: Лора Султанова

Печат: Спектър АД

Първа корица: пл. „Независимост“, София, stock.adobe.com

Втора корица: Форум на античния римски град Август Траяна, Стара Загора

Трета корица: Картини на арх. Ивана Вълчанова

Четвърта корица: Резерват „Антична Сердика и средновековен Средец“,
stock.adobe.com

5 ИСТОРИЧЕСКИЯТ ЦЕНТЪР НА БУРГАС

ОПАЗВАНЕ НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО В ИСТОРИЧЕСКИЯ ЦЕНТЪР НА БУРГАС –
ПРОБЛЕМИ И ВЪЗМОЖНИ РЕШЕНИЯ
арх. Владимир Милков

11 ЗА ПАМЕТТА И ДУХОВНИТЕ УСТОИ НА ГРАДА
арх. Росица Златанова

17 ОПАЗВАНЕ НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО В ИСТОРИЧЕСКИЯ ЦЕНТЪР
НА БУРГАС — РОЛЯТА НА ОБЩИНАТА
арх. Тихомир Райчев

21 ЦЕННОСТ – ОПАЗВАНЕ – АРХИТЕКТУРА
проф. арх. Тодор Кръстев, д. а. н.

30 ГРАДСКИТЕ ЦЕНТРОВЕ

31 ГРАДСКИ ЦЕНТРОВЕ В КОНТЕКСТА НА МЕГАПРОЕКТТЕ
д-р урб. арх. Любомир Петров

40 СЪВРЕМЕННИТЕ ТЪРГОВСКИ ПАРКОВЕ И ТРАДИЦИОННИТЕ ГРАДСКИ ЦЕНТРОВЕ
арх. Мартин Митков

АРХИТЕКТУРА

Списание
за архитектурно творчество,
архитектурна теория и критика
ГОДИНА СЕДЕМДЕСЕТ И ВТОРА

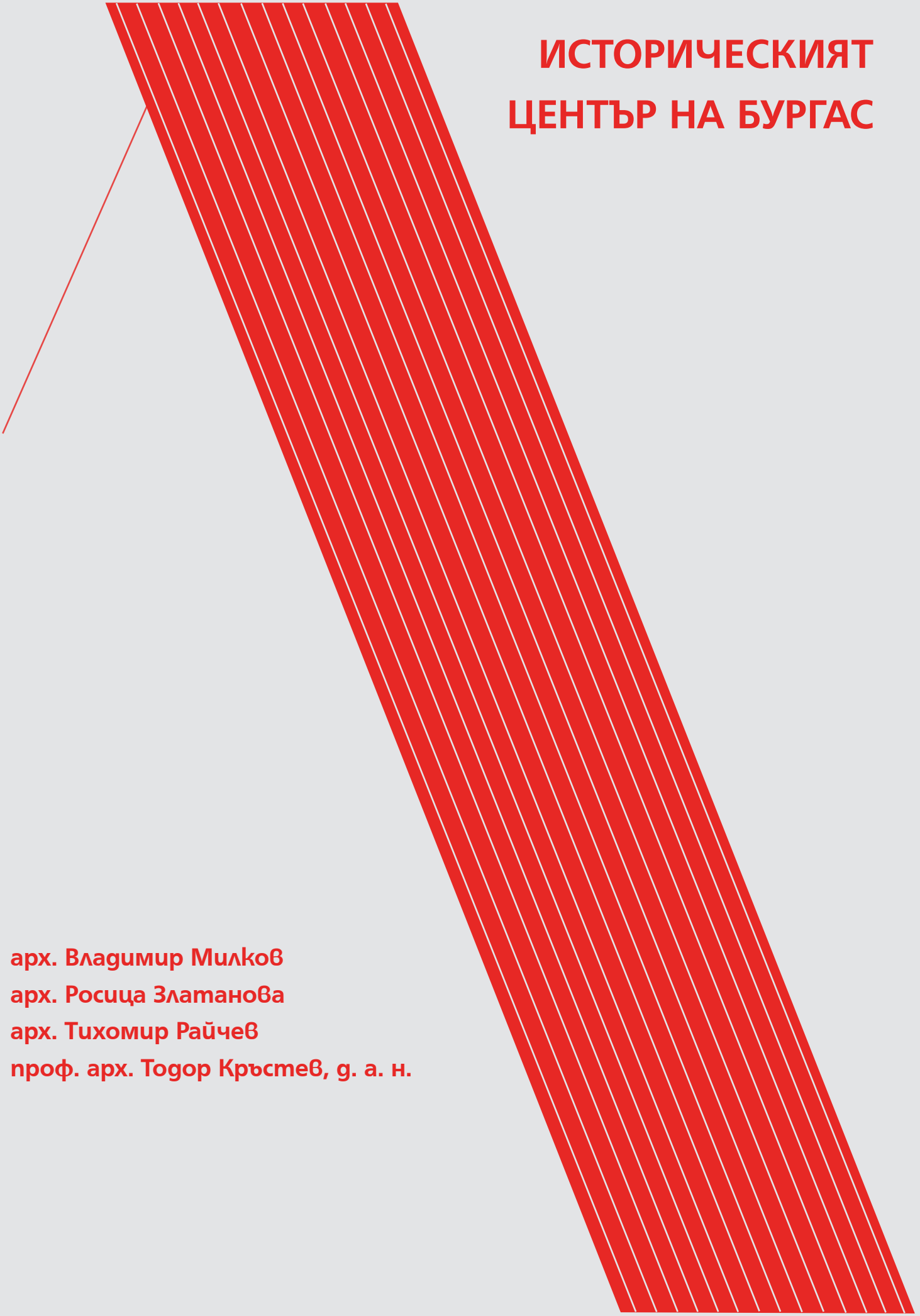
1 - 2
2025

СЪДЪРЖАНИЕ

ТРАНСФОРМАЦИЯ НА ПУБЛИЧНИ ПРОСТРАНСТВА - ОТ МАРГИНАЛИЗАЦИЯ КЪМ УСТОЙЧИВОСТ <i>арх. Златимира Симеонова</i>	48
РАЗВИТИЕ НА ЦЕНТРОВЕТЕ В МОРСКИТЕ ПРИСТАНИЩНИ ГРАДОВЕ <i>арх. Теодор Мирчев</i>	54
ЗЕЛЕНАТА ПАМЕТ НА ГРАДОВЕТЕ <i>д-р ланд. арх. Петя Александрова</i>	60
ИСТОРИЯ И ТЕОРИЯ	69
МОДЕРНИ ТЕЧЕНИЯ В АРХИТЕКТУРАТА И ГРАДОУСТРОЙСТВОТО У НАС 1878-1990 г. <i>доц. д-р арх. Ясен Къосев</i>	70
ОСНОВНИ ЕТАПИ В ГРАДОУСТРОЙСТВЕНОТО ПЛАНИРАНЕ НА СТАРА ЗАГОРА СЛЕД 1878 г. <i>проф. арх. Иван Никифоров д.а.н., д-р арх. Мила Никифорова</i>	82
НОВИ ЩРИХИ КЪМ ПАМЕТА НА ВАЦЛАВ КОЛАР <i>д-р арх. Добрина Желева-Мартинс</i>	93
ГРАДСКИТЕ ГРАДИНИ НА ПЛОВДИВ <i>ланд. арх. Владимир Маринов</i>	102
СИМВОЛНИЯТ ЕЗИК НА АРХИТЕКТУРАТА: СЕМИОТИКА И ПРОСТРАНСТВО <i>арх. Сава Кисляков</i>	116
ПРОЕКТ ЗА ДИГИТАЛНА РЕКОНСТРУКЦИЯ НА ПЕТ СТАРИННИ КЪЩИ <i>проф. д-р арх. Малвина Русева</i>	123
КНИГОПИС	131
ПОРЕДИЦАТА „АРХИТЕКТУРНИ ОБРАЗИ - БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XX ВЕК“ <i>доц. д-р арх. Ясен Къосев</i>	132
АРХИТЕКТУРНА КРИТИКА СЛЕД ДИГИТАЛНАТА РЕВОЛЮЦИЯ <i>доц. д-р арх. Анета Василева</i>	137
КНИГА ЗА АРХИТЕКТУРНОТО НАСЛЕДСТВО В АРХИВИТЕ <i>д-р арх. Агряна Сърбова</i>	140
ВЪЗПОМЕНАНИЯ	142
IN MEMORIAM ЗА ПОЛОВИНВЕКОВНОТО НИ ПРИЯТЕЛСТВО И СЪТРУДНИЧЕСТВО С АРХ. ГАЛИНА ПИРОВСКА <i>арх. Мария Каразлатева</i>	143

*Източниците на илюстрациите не са упоменати, когато са на автора.
*Текстовете на английски език са на авторите на статиите.

ИСТОРИЧЕСКИЯТ ЦЕНТЪР НА БУРГАС

арх. Владимир Милков
арх. Росица Златанова
арх. Тихомир Райчев
проф. арх. Тодор Кръстев, д. а. н.

ОПАЗВАНЕ НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО В ИСТОРИЧЕСКИЯ ЦЕНТЪР НА БУРГАС – ПРОБЛЕМИ И ВЪЗМОЖНИ РЕШЕНИЯ

Владимир Милков

Арх. Владимир Милков е завършил Езикова гимназия с изучаване на английски език в гр. Бургас (1971), Висш институт по архитектура и строителство в София (1978). Проектант на свободна практика, живее в Бургас. Работи в областта на териториалното устройство, регионалното планиране, градоустройството, инвестиционното проектиране, с опит в градския дизайн и синтеза на архитектурата с пластичните изкуства. Награден с почетен знак на САБ „Златна значка“. Член е на Работната група на Архитектурния съвет на Европа „Обществени поръчки и архитектурни конкурси“.

Председател на Управителния съвет на Камара на архитектите в България.

На 27 май 2024 в зала „Петя Дубарова“ на Културен център „Морско казино“ Бургас се проведе Кръгла маса на тема „Опазване на културното наследство в историческия център на Бургас – проблеми и възможни решения“.

Кръглата маса бе предшествана от кратко представяне на книгата „Метаморфози“, том II на поредицата „Архитектурни образи. България през втората половина на XX век“ – едно задълбочено проучване на архитектурата в България през втората половина на XX век и нейното отражение в съвременността. От авторския колектив на книгата присъстваха доц. д-р арх. Мария Давчева, проф. д-р арх. Стела Ташева, проф. арх. Тодор Кръстев, д.а.н., арх. Росица Златанова и арх. Мина Георгиева. Трудът разглежда урбанистичното и архитектурно наследство от един по-късен и още недостатъчно осмислен период, поради което голяма част от обществото не осъзнава неговата ценност. Книгата предлага задълбочен анализ на промените в архитектурата и градоустройството на двата областни центъра – Бургас и Варна, като обръща особено внимание на големите курорти по Черноморското крайбрежие, а включването на Стара Загора

дава представа за цялостния процес в развитието на архитектурата през този период. По думите на проф. Кандулкова представената книга може да се определи като „емоционално пътуване в близкото минало и в днешния ден, но не от любопитство или за удоволствие, а пътуване с кауза – каузата на спасението“.

Именно тази кауза бе причината за организирането на второто събитие на деня, което бе насочено основно към опазването на културното наследство в историческия център на Бургас. Причината за организирането на кръглата маса по темата бе явната тенденция за разрушаване на сгради и ансамбли, единични и групови недвижими културни ценности и появата на тяхно място на нови сгради, променящи грастично характера на градската среда. Тенденция, която не остава незабелязана от гражданството, а напротив, събужда тревога и дори негодувание. Конкретен повод за събитието бе реакция на бургаски граждани относно събарянето на една от емблематичните сгради по ул. „Славянска“ в централната градска част и нуждата от спешна намеса на двете браншови организации по случая.

Припомням, че опазването на културното наследство в областта на архитектурата и ландшафта, неговото популяризиране и налагане на добрите практики и постижения в тази област е осъзната политика на Камарата на архитектите в България (КАБ) и Съюза на архитектите в България (САБ). Неслучайно преди две години КАБ въведе конкурс за най-добри реализации в категория „Опазване на културно-историческото наследство“ в рамките на „Български архитектурни награди“. Може би мнозина си спомнят блестящата лекция на проф. арх. Бенжамен Мутон, главен архитект на историческите паметници на Франция, на тема „Опазване на културното наследство: „Нотр Дам дьо Пари“, предизвикателствата на реставрацията“, организирана от Френския институт в България със съдействието на КАБ. Загрижеността на САБ за културното наследство се изразява освен в организиране на лекции, изложби, конференции и разнородни събития по темата, най-вече с ангажиране на своя орган – списание „Архитектура“, с наболели проблеми и предлагането на решения.

Кръглата маса на тема: „Опазване на културното наследство в историческия център на Бургас – проблеми и възможни решения“ бе организирана от КАБ, Регионална колегия Бургас и САБ, дружество Бургас със съдействието на централното ръководство на КАБ. Нейната основна цел бе да обедини усилията на експерти, граждани, общественици и управляващи за спасяване, реставрация и ревитализация на старите сгради и улични ансамбли, придаващи неповторимия облик на историческия център на Бургас.

В събитието взеха участие: проф. арх. Тодор Кръстев, д.а.н., почетен председател на Българския национален комитет на Международния съвет за паметниците на културата и забележителните места (ИКОМОС), почетен член на ИКОМОС и експерт на ЮНЕСКО; арх. Тихомир Райчев, главен архитект на Община Бургас; арх. Веселина Илиева, бивш главен архитект на Община Бургас, арх. Росица Златанова, специализирала „Реконструкция на стари градски центрове“ във ВИАС и стратегическо устройствено планиране и градски дизайн във Франция и Нидерландия; арх. Венета Иванова, експерт по опазване на културното наследство; арх. Събин Попов, председател на Съвета на КАБ, Регионална колегия, Бургас; арх. Емил Бурулянов, председател на Съвета на САБ, Дружество Бургас; арх. Мирослав Бойчев, член на Управителния съвет на КАБ; арх. Мина Георгиева, член на Съвета на КАБ, Регионална колегия Бургас. Поканата приеха и колеги специалисти от строителния сектор – инж. Тодор Андонов, член на УС на Камарата на строителите в България, ресор „Национално културно наследство“; инж. Иван Иванов, съсобственик на фирма ЕКОАРТ, бивш директор на „Специализирана строителна организация – район Бургас“ към НИПК, изпълняваща всички ви-

гове консервационно-реставрационни работи в региона. Гражданската квота бе представена от ярките фигури на доктор Веселин Джендов (MD, SG, BSCB, Hon. Member), хирург, общественик и публицист; Мимко Иванов, художник, автор на книгите „История на Бургас от древността до средата на XX век“ и „Бургаският жаргон до 1989“; Катя Корудерлиева-Стоянова, автор на книгата „Магията Бургаз“; известният с остроумното си перо журналист и бургазлия Асен Йорданов. Общинският съвет бе представен от общинския съветник Георги Дракалиев. Големият „отсъстващ“ бе инж. Чанка Коралска, заместник-кмет „Строителство, инвестиции и регионално развитие“ на община Бургас, от която се очакваше да сподели бъдещите намерения на общината относно съдбата на културното наследство в старинното ядро. При съствието на граждани и предприемачи бе ясен признак за интерес към темата.

Основни лектори на кръглата маса бяха проф. г-р арх. Тодор Кръстев, арх. Тихомир Райчев, главен архитект на Община Бургас, и арх. Росица Златанова.

В своята презентация арх. Росица Златанова формулира основните проблеми в опазването на културното наследство в историческия център на Бургас, като подкрепи анализа си с редица примери, будещи тревога и сред специалистите, и сред обществеността. Отпадането на около една трета от паметниците в периода след 1990, нарушаването на градската тъкан и градския пейзаж чрез уплътняване с нечувствителни към средата сгради, тампонирането на зелените дворове с временни павилиони, неовладяната архитектурна рамка на някои от главните публични пространства са само част от посочените проблеми, застрашаващи идентичността на градското ядро. В отговор главният архитект Тихомир Райчев изложи визията на общината за краткотрайни и дългосрочни решения на проблемите, касаещи знакови сгради общинска и държавна собственост и посочи възможни начини за подкрепа при реставрацията и обновяването на сгради ЕНКЦ, собственост на частни лица.

Особено интересна бе лекцията на проф. арх. Тодор Кръстев, който, позовавайки се на френския опит, сподели възможни решения на проблемите, свързани с опазването на местно ниво, или как интелектът и енергията на гражданите могат да се мобилизират и организират в една гражданска институция като инициатор за действия по опазването и коректив на местната власт. Но като първа стъпка от особено значение е определяне на ценностите на територията, а именно това, което я прави уникална.

Изказалите се граждани и общественици споделиха своите тревоги, подкрепиха водещите лектори и изтъкнаха, че са необходими спешни мерки за съхраняване на оцелялото културно-ис-

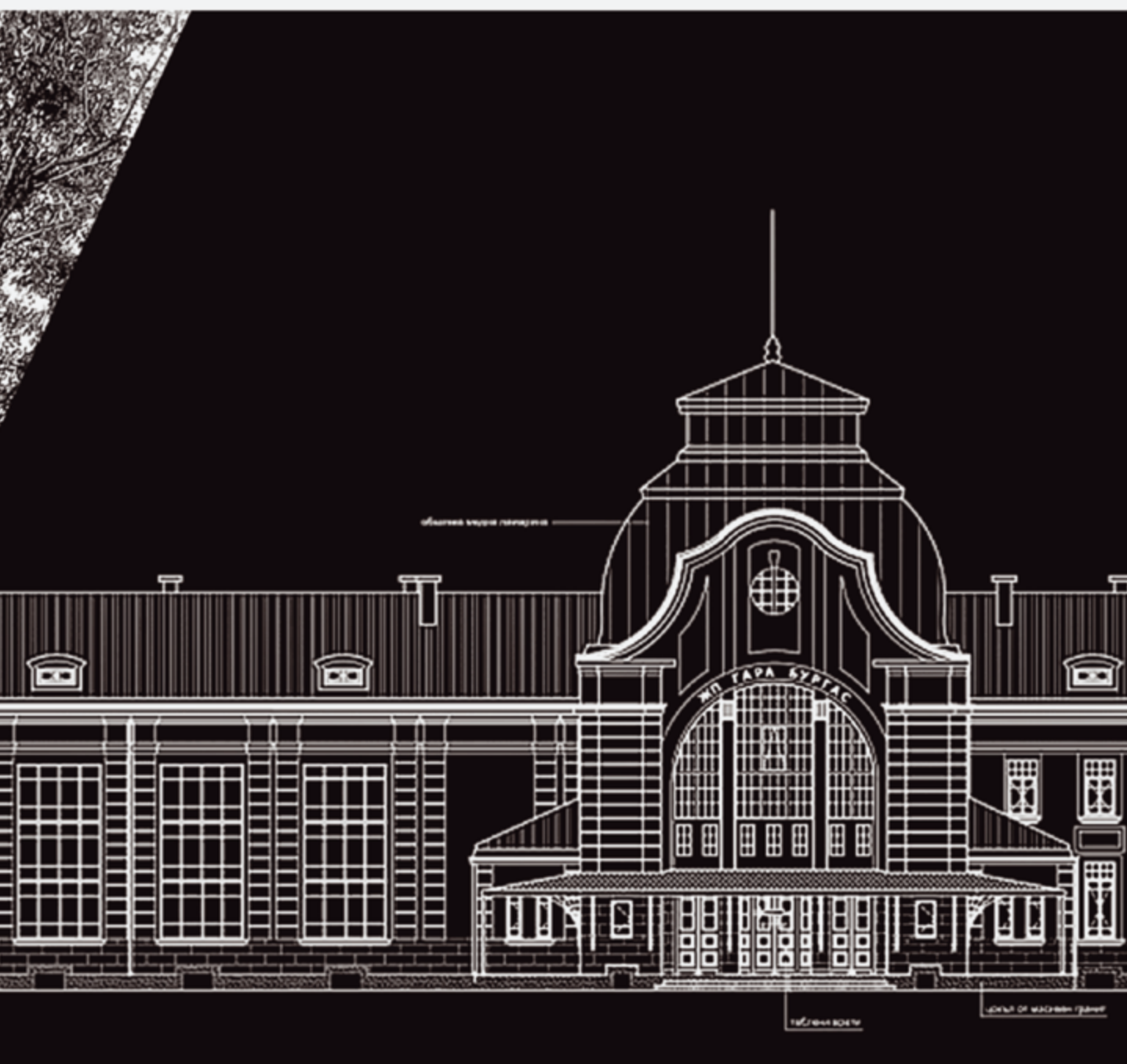
ОПАЗВАНЕ НА КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО В ИСТОРИЧ ЦЕНТЪР НА БУРГАС **ПРОБЛЕМИ И ВЪЗМОЖНИ РЕ**

ТО
ЧЕСКИЯ

ЕШЕНИЯ

торическо богатство на територията. Много от тях изразиха готовност за участие в граждански сдружения, свързани с опазването на историческото ядро в т. ч. и представителят на Общинския съвет.

В проведения дебат се изказаха различни мнения относно степента на намеса в единичните и груповите НКЦ. Представителят на строителния сектор инж. Тодор Андонов, член на Управителния съвет на КСБ, ресор „Национално културно наследство“, застъпи тезата за „една идея по-либерално отношение“, а именно допускане на пристрояване или надстрояване за решаване на нуждите на собствениците. Разбира се, на базата на задълбочен конкретен проект и отношение към характера, обема и височината на застрояване. Като водещ на кръглата маса съм склонен да подкрепя тази може би спорна, даже еретична идея. Споделям мнението, че сградите носители на духа на Бургас, част от културно-историческото наследство, както и старото градско ядро, не бива да се третираат като музейни експонати, като застинала дагеност. Историческият център на Бургас е функциониращ, жив организъм със съответните битови, социални, културни и други проблеми и изисквания.

След приключване на дебатите резонно възникват няколко въпроса. Може ли Бургас да преодолее и компенсира недостатъците на националната система за опазване и как? Видно е, че националното законодателство, даже и след предложените промени, на практика е безсилно.

Разбира се, кръглата маса от 27.05.2024 г. не може да даде отговор на тези толкова сложни въпроси, но може да бъде едно обещаващо начало. В хода на разискванията се оформиха няколко основни позиции, които предстои да се развият.

Очерта са необходимостта от едinodeйствие

на граждани, милеещи за културното наследство на централното ядро на града, неговите жители и общински власти.

Посочи се нуждата от широк обществен дебат за определяне на културните и духовни ценности на територията и техният обхват, което би могло да стане посредством изработването на Урбанистична концепция за съхраняване и развитие на историческия център на Бургас, придружена от Стратегия за ревитализация. След приемането и одобряването им спешно да се изработи Подробен устройствен план и Работни устройствени планове, придружени от конкретни силовни решения на отделни ансамбли, улици или единични обекти, там където няма такива или не отговарят на целите на концепцията. Неразделна част от документта да станат актуализираните Специфични правила и норми за устройство на въпросната територия. На базата на горните разработки да се измени и Общият устройствен план на Бургас, а дотогава е препоръчително налагане на краткосрочна строителна забрана в историческото ядро.

Изтъкна се необходимостта от мащабна разяснителна работа сред собствениците за ценността на територията, за нуждата от нейната ревитализация, за добавената стойност от съхраненото наследство. Необходим е обществен договор между собственици и местни власти с ясно регламентирани права и задължения и на двете страни, който да определи вида на помощта, която местните власти могат да осигуряват за живущите в защитената територия.

Това са възможни пътища за опазване на културно-историческото наследство в историческия център на Бургас, а оттам и за съхраняването на специфичния бургаски Дух на мястото.

PRESERVATION OF CULTURAL HERITAGE IN THE HISTORIC CENTER OF BURGAS - PROBLEMS AND POSSIBLE SOLUTIONS

Arch. Vladimir Milkov

On May 27, 2024, two significant events took place in support **of the heritage rescue cause**: the launch of the book "Metamorphoses: Architectural Images, Bulgaria in the Second Half of the 20th Century," Volume II, and a round table discussion titled "Preservation of Cultural Heritage in the Historical Center of Burgas: Problems and Possible Solutions." The book emphasized the importance of Bulgaria's later architectural heritage, while the round table addressed the destruction of established cultural values and the rise of new buildings that have drastically altered the character of the urban environment. The organizers—regional branches of the Chamber of Architects in Bulgaria (CAB) and the Union of Architects in Bulgaria (UAB)—aimed to harness the expertise and energy of specialists, citizens, public figures, and authorities to preserve the unique character of the historical center of Burgas. Key speakers at the round table discussed various issues related to preserving the city's cultural heritage, including Arch. R. Zlatanova's insights on the challenges faced, Arch. T. Raichev's presentation of the Burgas Municipality plans for the reconstruction and renewal of significant buildings, and Prof. T. Krastev's suggestions for engaging citizens in cultural heritage preservation based on successful international examples. The strong interest in these topics, demonstrated by the attendance and active participation of experts, builders, entrepreneurs, and notable community members, alongside their expressed willingness to support citizen involvement, marked a promising beginning for future efforts.

ЗА ПАМЕТА И ДУХОВНИТЕ УСТОИ НА ГРАДА

Росица Златанова

Росица Златанова е съосновател на „Архитекти Урбана“ ООД. Завършва архитектура във ВИАС през 1979 г., след което продължава пак там обучението си по градоустройство с едногодишна специализация на тема „Архитектурно-композиционни проблеми при реконструкцията на стари градски части“. Специализира урбанизъм и регионално планиране в Руан, Франция (1994-1995), също и стратегическо планиране в Института по жилищна политика и градско развитие (IHS) в Ротердам, Нидерландия (1999). Работи в областта на архитектурата, градоустройството, териториалното устройство и управлението на защитени територии. Изпълнява водеща роля в редица реализирани проекти, между които ОГП на Карнобат (1982), ТУП на община Царево (1998), реконструкция на централни пешеходни зони и пространства в Бургас (2011-2021). Ръководи разработването на План за управление на Природен парк „Странджа“ (2005). Има публикации в няколко различни издания. Носител на редица национални награди и почетен знак „Сребърна значка“ и „Златна значка“ на САБ.

„Докато тази вълна от спомени се влива, градът я попива като гъба и се разширява. Описанието на Заира, какъвто е днес, трябва да съдържа цялото минало на града. Градът обаче не разказва миналото си, но го съдържа като линии на ръка, изписани в криволиците на улиците, решетките на прозорците, перилата на стъпалата, пилоните на знамената...“

Calvino 1972

Ако разглеждаме град Бургас като локус на колективната памет, с тъга ще трябва да признаем, че тази памет отдавна е фрагментирана, а някъде е застрашена от пълно изчезване. Все по-често ставаме свидетели на усилващо се рециклиране – на материали, на сгради, на пространства, на идеи... Вървим към утилизация, характерна за едни отминали времена, с тази разлика, че днес разчитаме на високотехнологична преработка. Рециклирането някак получи статут на философия, с която може да бъде оправдана всяка намеса в градската тъкан, стига да изглежда законосъобразна. Отдавна сме приели, че трансформацията на града е естествен и необратим процес, следващ стъпките на живота, но с една уговорка – такава трансформация, която

то да запазва градската културна идентичност, формирана от материалните и нематериалните културни ценности, паметта, традициите, навиците на поколения обитатели и всичко, което наричаме в случая „специфичен бургаски дух“.

Пътят към обезличаване

В края на март 2024 г. граждани алармират за събарянето на емблематична сграда в старинното ядро на Бургас. Става дума за жилищна сграда на ул. „Славянска“ 19, строена през 1890 г. (Корудерлиева-Стойанова 2010), известна сред бургазлии като „къщата с двете мраморни колони“ (фиг. 1). Всичко е законно, тъй като сградата е свалена от регистрите на недвижимите културни ценности още през 2009 г. По същия начин съвсем законно са съборени редица сгради по ул. „Славянска“, а на тяхно място никнат различни по стил и етажност кооперации. Свидетели сме на безпрецедентен инвестиционен натиск, който безмилостно настъпва и изтрива градската памет. А ние, затворени по офиси и ателиета, забити върху поредния проект, ставаме преки или тихи съучастници в обезличаването на града.

Фиг. 1 „Къщата с двете мраморни колони“ на ул. „Славянска“ 19. Съборена през март 2024г. / "The house with the two marble columns", 19 "Slavyanska" Str. Demolished in March 2024.

Фиг. 4 Жилищна сграда на ул. „Славянска“ 30/ "Митрополит Симеон" 34, свалена от списъците на НКЦ през 2009г. Днес – обект на вандализъм. / Residential building, 30 "Slavyanska" Str. / 34 "Mitropolit Simeon" Str. Delisted in 2009. Today - an object of vandalism.

Фиг. 2 Рушащата се жилищно-търговска сграда на Презенти, ул. „Александровска“ 28, ЕНКЦ / Crumbling mixed-use building of Presenti, 28 Aleksandrovskia Str., Listed.

Фиг. 3 Рушаща се жилищна сграда, ул. „Д-р Нигер“ 1 и „Константин Фотинов“ 9, ЕНКЦ / Crumbling residential building, 1 "Dr. Nieder" Str./ 9 "Konstantin Fotinov" Str., Listed.

Фиг. 5 Бул. „Алеко Богориди“ - липса на единен подход при включване на новото строителство. / Bul. "Aleko Bogoridi" - lack of a unified approach when including new construction.

Вярно е, Бургас не би могъл да се сравнява със София, Пловдив, Варна и други български градове с богата стратификация на културни пластове, но той има безброй видими и невидими културни ценности, които могат да бъдат безвъзвратно изгубени, ако тази тенденция на обезличаване не бъде прекратена.

Ето и малко факти. Старият Бургас оформя днешния си облик основно след Освобождението, но следи от предосвобожденската епоха все още личат в запазената схема на уличната мрежа и някои единични сгради в централното ядро. В паметта на града все още присъства споменът за българската, турската, гръцката, арменската, впоследствие и еврейската махала. В периода 1878-1930 г. Бургас е вече европейски град с оформени ансамбли от сгради в неокласицизъм, еkleктика и сецесион. В своя труд „Архитектурата на Бургас 1878-1940 г.“, създаден към 1989 г. (но видял бял свят едва през 2010 г.), арх. Атанас Сиркаров дава подробни сведения за развитието на града и неговите групови и единични недвижими културни ценности. Към този момент част от тях са буквално пометени със строителството на хотел „България“, други стават жертва на решението да се прокара пробив по ул. „Булаир“, който се реализира въпреки становищата на НИПК и въпреки наличието на алтернативни предложения. Година преди това под ръководството на арх. Антоанета Хаджипетрова (НИПК) е разработена Концепция за обемно-пространствено, функционално и силуетно решение на ул. „Първи май“ (днес ул. „Александровска“) и бул. „Ленин“ (днес бул. „Алеко Богориди“). В този труд се прави обстоен анализ на всички паметници и ансамбли, като се дават точни предписания за тяхното опазване и адаптация. Промените в режима обаче осуетяват развитието и прилагането на въпросната концепция. Проектите за хармонизиране на архитектурната рамка на пробива по ул. „Булаир“ (поне аз знам за три) също не намират реализация.

Турбуленциите на прехода отприщват нови възможности за индивидуална творческа изява в архитектурната общност, което заедно със засиления натиск за застрояване измества фокуса от дейностите по опазване на културното наследство към изпълнение на ново строителство.

Така към 2009 г. от 338 групови и единични недвижими културни ценности в централното ядро на Бургас остават общо 224 паметника, като 6 от тях са в процес на изключване. Само през 1993 г. са отпаднали 60 паметника, от които 2 възрожденски къщи и 4 исторически места, свързани със съпротивителното движение преди 1944 г. (друга дълга тема за обсъждане). Една голяма част от НКЦ отпадат през 2009 г. Само по ул. „Славянска“ са зачеркнати 15 сгради – единични недвижими културни ценности, както и ансамбълът по улицата южно от бул. „Алеко Богориди“ (виж Списък).

Редно е да отбележим, че въпреки това се търсят различни възможности за спасяване на най-

ценните ансамбли и сгради, повечето общинска или държавна собственост. Благоустрояването на пешеходните пространства на града става повод за обновяването на част от сградите и архитектурните ансамбли по улиците „Александровска“, „Алеко Богориди“, „Васил Априлов“, „Алеко Константинов“, пл. „Св. св. Кирил и Методий“. В самото благоустрояване се търсят реминисценции от стария Бургас и семантични връзки с миналото на града. В много отношения похвално, но недостатъчно.

Проблеми на геня

При една непринудена разходка в центъра на Бургас пешеходецът няма как да пропусне руините на друга емблематична сграда, известна като Жилищно-търговска сграда на Презенти, издигната по ул. „Александровска“ в самия център на града. В момента руина, сградата е била една от най-представителните за времето си – собственост на търговеца Исак Презенти, по всяка вероятност строена преди Освобождението и реконструирана впоследствие. В богатата трактовка на фасадите и интериора личи почеркът на италианския архитект Рикардо Тоскани (Сиркаров 2010). Тази сграда не е единствена в съдбата си. Много от сградите частна собственост, които са извадени от списъците на ЕНКЦ, но и такива, които все още се водят там, са в процес на саморазрушаване, неадекватно пристрояване и надстрояване, а много често и на обругаване с графити и вандалски набези (фиг. 3, 4). Това се случва на метри от централната пешеходна зона по бул. „Алеко Богориди“, но засега не е намерен начин за решаването на проблема освен с изваждане от регистрите и в най-добрия случай с разчистването на терена за строителство.

Един от основните проблеми на новото строителство е липсата на единен контекстуален подход към исторически създадената среда. Законосъобразността като единствен критерий създава „чалга ефект“ и независимо от сполучливите находки усещането е за бърбивост, разпокъсаност и композиционен разпад на архитектурната рамка. Това е очевидно както по бул. „Алеко Богориди“ и тесните улечки в съседство, така и в мащабните пространства на пл. „Тройката“ (фиг. 5, 6). Едни щателни изследвания на силуетите по тези улици и площади, проведени в едни други времена, с точни и ясни предписания за застрояване, подсказват решението, стига да има воля за това. Обнадеждаващи са последните разработки на общината, свързани със северния фронт на бул. „Алеко Богориди“.

И ако един от проблемите на новото строителство е по-скоро естетически, то допуснатата завишена етажност води до друг изключително сериозен проблем, свързан с паркирането в и без това тесните улични пространства. Независимо от изискването за подземно паркиране в новите сгради, всички сме наясно какво се случва в един туристически град през лятото и не само през този сезон. Цените на подземните паркинзи

Фиг. 6 Изглед към „Маринковите хамбари“ (днес книжарница „Хеликон“) – ЕНКЦ, с новата жилищно-търговска сграда в съседство. / View of the listed building of "Marinkovite hambari" (today "Helikon" bookstore) with the new mixed-use building next door.

Фиг. 7 Изглед към ул. „Антим I“ с пример за мащаба на новото строителство. / View of Antim 1st Str. with an example of the scale of the new construction.

Фиг. 8 Комплекс от сгради - ЕНКЦ, проектирани от арх. Рикардо Тоскани с озеленен двор, скрит зад временни търговски павилиони. / Group of listed buildings designed by arch. Riccardo Toscani with a green yard, hidden behind temporary commercial pavilions.

Фиг. 9 Пробивът „Булаир“ - разсечената градска тъкан. The "Bulair" breakthrough - cut urban fabric.

Фиг. 10 Пробивът „Булаир“ - в търсене на нови мащаби извън контекста на старинното ядро. / The "Bulair" breakthrough - searching for a new scale beyond the context of the old core.

Фиг. 11 Типичните за тази част Врати обикновено се подменят с тупови / Doors typical of this part of the city are usually replaced by standard ones.

В тази част на града са прекалено високи, за да обезпечат паркирането в района, където освен другото семейства не се ограничават с един-единствен автомобил. Питам се въобще правено ли е проучване по въпроса. Не е ли очевидно, че уплътняването на Историческия център с нови 5-6-етажни сгради сериозно застрашава качеството на градската среда (фиг. 7)? И не е ли време да се преосмисли цялата концепция за застрояване на централното ядро?!?

Когато осъзнаем, че градът не е сбор от сгради и празни пространства, ще можем да го прозрем истински. Разрушаването на градската тъкан има много аспекти – от разсичането на старите квартали с пътни артерии до тампонирането на зелените дворове с безлични разнотилни временни търговски обекти (фиг. 8). Ако пробивът „Булаир“ е отдавнашен факт, то проблемът на неговата архитектурна рамка е съвсем актуален. Тук все още стоят като горчив спомен разсечените обеми на старите сгради, докато новите постройки егоцентрично намеждат за амбициите на своите автори (фиг. 9, 10). Ситуацията изглежда неспасяема, освен ако не се потърси цялостно решение на проблема чрез един национален архитектурен конкурс.

Старият Бургас имаше и все още пази част от своите озеленени дворове в средиземноморски стил с техните типични огради от ковано желязо, но те остават невидими зад временни павилиони или бетонни ограждения. Често вместо възстановяване на изначалните дворни врати и огради се предлагат стандартни решения, които дори не намеждат за красотата на оригинала (фиг. 11). И ако новото благоустрояване на бул. „Алеко Бозориди“ се отчита от специалисти и граждани за успех, то вбетоняването и уплътняването на личния фронт е на път да задуши тази толкова бургаска улица.

Благоустрояването на историческите ядра на градовете изисква повишено внимание и много често е обект на архитектурни конкурси. До съвсем скоро тази част на Бургас беше, а и все още е в окаяно състояние. Кръглата маса от 27 май 2024 г., посветена на опазването на културното наследство в историческия център на града, организирана от регионалните структури на КАБ и САБ, Бургас, като че ли ускори процеса на благоустрояване. Това, което виждаме обаче, отново ни навежда на извода, че всичко се прави „на парче“ (фиг. 12).

Думата на гражданите

В интернет се поддържа електронна страница под името „Старият Бургас“. Там всеки гражданин може да публикува стари снимки от градския пейзаж. Един спонтанно възникнал граждански архив, пропит с носталгия и грижа за града. Повечето спомени са свързани с историческия център на Бургас и пресъздават изчезнали къщи и квартали, като ги подреждат в една виртуална кар-

Фиг. 12 Процесът на благоустрояване. Изглед от ул. „Д-р Нугер“ към ул. „Славянска“. / The improvement process. View of "Slavyanska" Str. from "Dr. Nieder" Str.

тина. Всяка снимка е документ за градската среда в някакъв момент от миналото на града, но същевременно е спомен за хората, които някога са вдъхвали живот на този град и са изграждали неговия специфичен дух.

„Градовете са издигнати на духовни колони. Подобно на гигантските огледала, те отразяват сърцата на жителите им. Ако тези сърца потъмнеят и загубят вяра, градовете ще загубят своя блясък“.

Шафак 2018

Когато говорим за градска памет, не можем да пренебрегнем този може би най-важен компонент – ГРАЖДАНИТЕ, тези от тях с дълбоки корени в града и специфична чувствителност, кои-

то се вълнуват за неговия облик и характер. И които винаги ще алармират, когато градът им е застрашен от обезличаване.

Използвана литература

1. Calvino, Italo. *Le città invisibili. Le città e la memoria* 3. Einaudi, Torino 1972, с. 4.
2. Корудерлиева-Стоянова, Катя. *Магията Бургасъ, РА Апел*, 2010, с. 28.
3. Списък на единичните и групови НКЦ – http://www.burgas1.org/e107_plugins1/info/nedvijimi-kulturni-cennosti.html
4. Сиркаров, Атанас. *Архитектурата на Бургас 1878-1940. Изд. Балтика, Бургас*, 2010, с. 102.
5. Шафак, Елиф. *Огледалата на града. Изд. Егмонт България ЕАД*, 2018.

ON THE MEMORY AND SPIRITUAL FOUNDATIONS OF THE CITY

Arch. Rositsa Zlatanova

We have long accepted that the transformation of a city is a natural and irreversible process, following the steps of life. However, it is essential that this transformation preserves the collective cultural identity of the city. Recently, we have observed an increasing trend in recycling - whether it's materials, buildings, spaces or ideas... Recycling has somehow acquired the status of a philosophy that may justify any intervention in the urban fabric, as long as it appears lawful. This article analyzes ongoing processes in the historical center of Burgas that have raised concerns among specialists and the public. Since 1990, the loss of approximately a third of the immovable cultural heritage has created opportunities for disrupting the urban fabric and landscape through densification with diverse and often insensitive mid-rise buildings. This development adversely affects traffic in the area. Unmaintained old buildings, inconsistent architectural styles in key public spaces, the closure of green yards with temporary pavilions, and the disappearance of characteristic elements of urban design are just a few of the issues threatening the identity of the urban core and degrading environmental quality. The article emphasizes the importance of local communities in preserving cultural heritage and suggests potential approaches to address these identified problems.

ОПАЗВАНЕ НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО В ИСТОРИЧЕСКИЯ ЦЕНТЪР НА БУРГАС – РОЛЯТА НА ОБЩИНАТА

Тихомир Райчев

Арх. Райчев е роден в Бургас, възпитаник е на Техникум по строителство „Кольо Фичето“ гр. Бургас. Висшето си образование завършва в Университет по архитектура строителство и геодезия /УАСГ/ София, като придобива магистърска степен като строителен инженер след което записва и завършва и специалност Архитектура в УАСГ като придобива и степен магистър архитект. Член е на Камарата на архитектите в България и на Камарата на инженерите в инвестиционното проектиране. Притежава следдипломна квалификация от Технически университет София по обследване на сгради за енергийна ефективност. Владее английски, немски и руски език.

Професионална реализация:

От 2005г. се занимава с проектиране като в началото на кариерата си работи в София в няколко проектантски фирми където заема длъжности от стажант до проектант. През 2012 г. се завръща в родния град. Започва работа в Регионална дирекция за национален строителен контрол, като след това се присъединява към администрацията на Община Бургас след спечелен конкурс. Работи като районен архитект в ЦАУ „Възраждане“ и ЦАУ „Приморие“. Преди заемане на длъжността Главен архитект е началник на отдел „Устройствено планиране и архитектура“ в Община Бургас.

Бургас е град с красива природа, достъпен по суша, въздух и вода, с активни, гостоприемни и предприемчиви граждани. Градът е със стара история и с достолепно културно наследство. По списък броят на единичните недвижими културни ценности (ЕНКЦ) е бил общо 338 бр., от които в края на миналия и началото на сегашния век са били изключени 114 бр., с което днес в регистъра за Централна градска част фигурират под контрол на опазване 224 бр. .

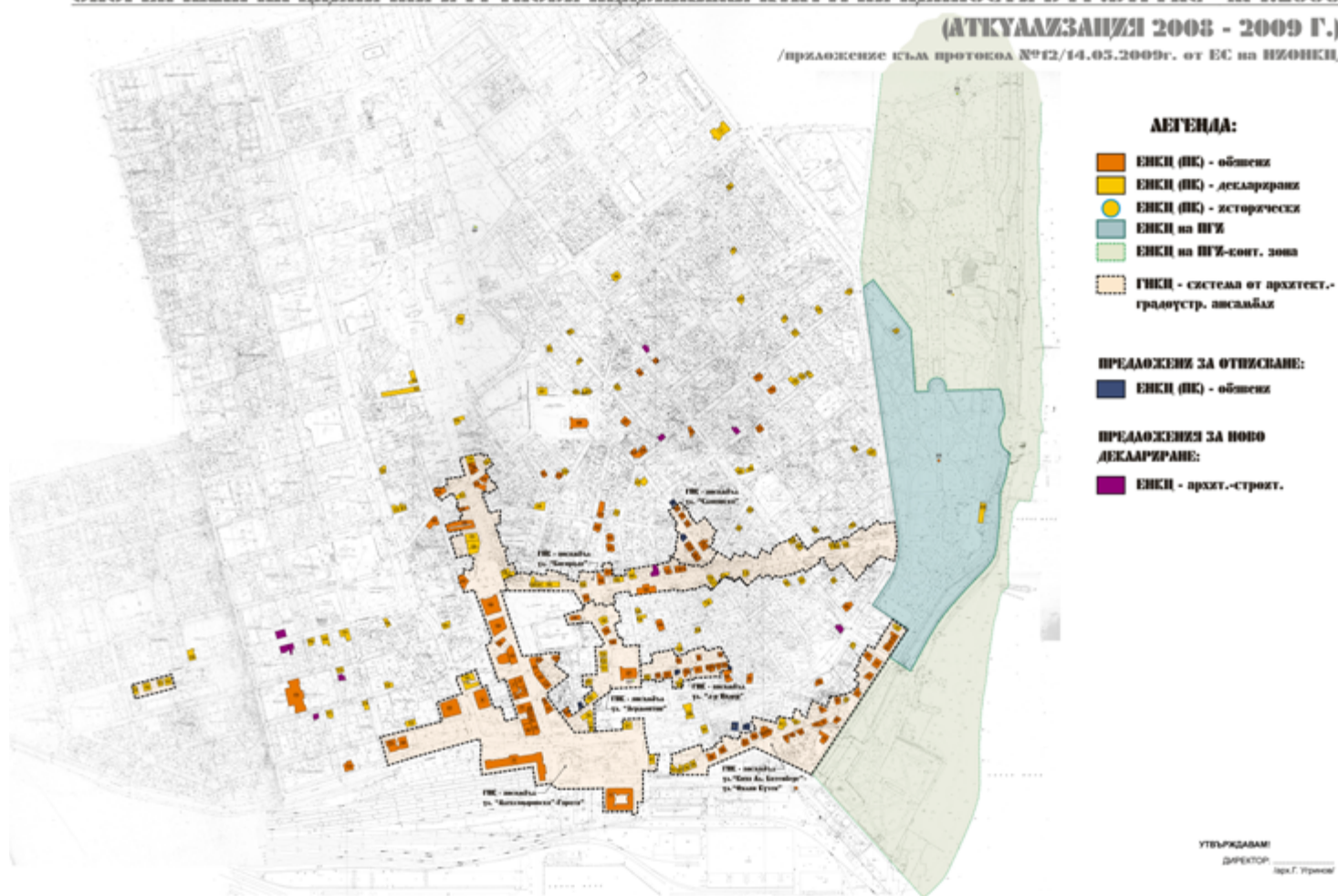
Какво прави Община Бургас, за да опази своето недвижимо културно наследство?

Действията на общината са свързани с превантивен и административен контрол и даване на предписания и указания към собствениците на ЕНКЦ. Така в програмата „Обновяване и прилагане на мерки за енергийна ефективност в многофамилни жилищни и обществени сгради на територията на град Бургас“ бяха включени няколко многофамилни жилищни сгради. С програма „Нов живот на старите фасади“ са предприети действия за подпомагане на собствениците на частни опасни сгради ЕНКЦ с изготвяне на инвестиционни проекти за рес-

тавация и консервация на фасадите, в т.ч. и с подпомагане при съгласувателните процедури по реда на Закона за културното наследство.

Служители в администрацията следят на гържавно ниво за осигуряване на финансиране за дейности по реставрация и консервация на сгради ЕНКЦ, като при откриване на форми за подпомагане се уведомяват собствениците на частни обекти. Към момента статистиката посочва, че на територията на общината са налице 4 бр. опасни сгради ЕНКЦ, което е едва 2% от общия брой. В добро техническо състояние са 144 бр., което е 64%, т.е. повече от половината. Останалите са в задоволително състояние, което от своя страна не означава, че трябва да се забравят на произвола на времето....

От Община Бургас със съгласието на собствениците на ЕНКЦ са изготвени шест инвестиционни проекта, съгласувани с Министерството на културата. За три от тях стопаните са стартирали СМР. Два от строежите бяха завършени в началото на миналото лято, а единият през пролетта на тази година, като

Опорен план на ЕНКЦ в гр. Бургас**Reference plan of individual immovable cultural values in the city of Burgas**

средствата са осигурени от МК със съдействието на Община Бургас. За останалите три строежа към настоящия момент следва да се предприемат действия по стартиране на СМР.

През 2022 от Община Бургас беше подготвена „Наредба за специфични изисквания към облика на градските пространства, сградите и архитектурните ансамбли на територията на град Бургас“. Към нея са изготвени специфични правила за териториите на града, които са съгласувани с Министерството на културата. На тази основа е пилотно разработен северният силует на ул. „Богоруди“.

В рамките на цялостното проучване е установено състоянието на всички сгради ЕНКЦ. Обследвано е предвиждането на действащия подробен устройствен план за имотите, както и възможностите за надстрояване и пристрояване на сградите. Предвижданията на подробните планове доказват и обемното решение на силуетите по улиците.

Но трябва да се съгласим, че посочените действия не са достатъчни за опазването на градското недвижимо културно наследство. Абсолютно необходимо е да се въведат режими за опазване на сградите и ансамблите, като първа и основна стъпка, която би довела до устойчивост в защитата както на културните ценности, така и на техните околни пространства.

С направата на силуетите е разработено и предвиждане за цветово решение на сградите. Това като цяло решава и проблемите за тяхното устойчиво възприемане във времето. В посочената „Наредба за специфични изисквания към облика на градските пространства, сградите и архитектурните ансамбли на територията на град Бургас“ е предвидено горецитираното проучване да залегне като стандарт, с който се определят ясни правила за архитектурните ансамбли. За всяка сграда е определена цветовата палитра, която ще залегне като изискване.

Сграда на ул. Рилска №6 - преди реставрация
Building at 6 Rilska Street - before restoration

Сграда на ул. Рилска №6 - след реставрация
Building at 6 Rilska Street - after restoration

Сграда на ул. Вола №1 - преди реставрация
Building at 1 Vola Street - before restoration

Сграда на ул. Вола №1 - след реставрация
Building at 1 Vola Street - after restoration

Сграда на ул. Хан Крум № 13 - преди реставрация
Building at 13 Khan Krum Street - before restoration

Сграда на ул. Хан Крум №13 - след реставрация
Building at 13 Khan Krum Street - after restoration

Всичко посочено по-горе е включено в нормативен документ, който определя и рестрикции при установени отклонения и нарушения. Гражданите започват да се съобразяват с тези изисквания, което води и до по-устойчиво решение на градската историческа среда.

Друго действие на администрацията е изискването за цвета на чадъри и засенчващи елементи (тенти и перголи) на територията на града. Като цяло са забранени рекламните

надписи, въведено е изискване за светли тонове на тези елементи - от бяло до светла охра. Това изискване е залегнало и в наредбата за преместваемите обекти на Община Бургас.

Практиката показва, че бизнесът и хората започват да се съобразяват с тези изисквания, което по същество е първата и основна стъпка по опазване и съхраняване на недвижимото архитектурно наследство в историческия център на гр. Бургас.

PRESERVATION OF CULTURAL HERITAGE IN THE HISTORIC CENTER OF BURGAS – THE ROLE OF THE MUNICIPALITY

Arch. Tihomir Raichev

The actions of the Municipality of Burgas to preserve the architectural heritage in the city's historical core are presented: preventive and administrative control with instructions to the owners of individual immovable cultural values and their support in the field of preservation; preparation of local regulatory documents with specific rules; increasing the effectiveness of development plans for the preservation of the historical center. Of course, these measures do not cancel the urgent need for the missing preservation regimes that would ensure the sustainability of protection.

ЦЕННОСТ – ОПАЗВАНЕ – АРХИТЕКТУРА

Тодор Кръстев

Проф. арх. Тодор Кръстев, г. а. н., София. Професор по Опазване на културното наследство в Университета по архитектура, строителство и геодезия (София). Почетен член на Международния съвет за паметниците на културата и забележителните места - ИКОМОС и почетен председател на ИКОМОС/България. Член на Академия ИКОМОС. Експерт на ЮНЕСКО и ИКОМОС за Световното наследство с мисии за оценка и мониторинг във Франция (Папския дворец в Авиньон, Историческия център на Лион), Германия (Музеен остров в Берлин), Унгария (Авеню Андраши), Русия (Московски Кремъл, Санкт Петербург, Соловецки архипелаг, Ферапонтов манастир, Ярославл), Украйна (Киев, Львов), Албания (Берат), Черна гора (Котор), Босна и Херцеговина и др. Автор на многобройни архитектурни и урбанистични проекти и публикации в България и в чужбина. Лауреат на международни и национални архитектурни конкурси.

Темата на настоящата Кръгла маса може да бъде разглеждана от различни гледни точки.

Ценност

Преди всичко коя е ценността на историческия център на Бургас? Въпросът е важен, защото ако отговорът е погрешен, усилията за неговото опазване ще бъдат напразни. Градът трябва да има съзнание за своите ценности, ако иска да ги спаси за бъдещето. Отчитайки еволюцията на представите за ценност на средата през последните десетилетия, днес трябва да разглеждаме историческото ядро на Бургас като структурна ценност (*Charte internationale* 1987; *Principe de la Valette* 2011) - *градски исторически пейзаж*, ценен в своя интегритет (*Recommendation* 2011). Според мен неговите системни характеристики са:

- *Откритостта на Града към хоризонта и безкрайността* – ключов белег на бургаския исторически пейзаж (фиг. 1);
- *Градските символични репери* – **единични ценности с емблематична стойност за града:**

Храмът, Общината, Гарата, Казиното, Мостът и др., както и групови ценности: уличните ансамбли, Морската градина, Пристанището и др. Да не забравяме и елементите на градския исторически дизайн: метални огради и балконски парапети, резбовани входни врати, улични табелки и др.;

- *Градската улична мрежа, прегоределена от връзките на Града с външния свят:* Морето, Пристанището, вътрешността на страната. Тези направления, продължени в главните градски улици, са формирали гръбнака на градската структура;
- *Традиционната градска тъкан, нейният мащаб, улично-квартална структура, която пази паметта за изчезналите възрожденски улици;*
- *Градските публични пространства* – площади и пешеходни зони, осигуряващи традиционното градско „движение“ към Градината, Морето и Плажа;
- *Градският силует, с особена пластика на морския бряг;*

Фиг. 1 Откритостта на града към хоризонта и безкрайността – основна характеристика на бургаския исторически пейзаж. Автор на балюстрадата: проф. арх. Делчо Сугарев (снимка Т. Кръстев)
The openness of the City to the horizon and infinity – a main characteristic of the Burgas historical landscape. /photo T. Krastev/

- Градската историческа стратификация, не така дълбока като тази на някои групи градове, но също изразителна с пластове на необарок, еkleктизъм, сецесион, модернизъм;
- Призванието на Града, имиджът му на „вечно пристанище“, обогатен с нови функции през вековете;
- Отношението на Града към природата: Морската градина, Морето, богато озеленените дворове, уличното озеленяване;
- Градските традиции – нематериално наследство, произтичащи от неговия космополитен, пестър етнически състав, традиционна етническа и религиозна толерантност, бохемския му дух, свързан с поети, артисти, художници, музиканти и емблематични градски персонажи (Иванов 2005, Първанова 2022).

Това са белези, които определят градската идентичност, бургаският „пръстов отпечатък“, Духът на мястото (*Quebec Declaration* 2008, Кръстев 2017). Но това са също така уязвими ценности. През годините те са били обект и на посегателства: събарянето на ценни сгради като Халите и Старата община; „пробиът Булаир“ през най-старото ядро; грастичната на-

меса в мащаба на градската тъкан по улиците „Богориди“ и „Александровска“ с многоетажния хотел „България“; затварянето на Пристанището и др. Презентацията на арх. Росица Златанова показва и днешните рискове. В по-широк план застрашен е глобалният черноморски пейзаж, в противоречие с Европейската конвенция за ландшафта, ратифицирана от България (Европейска конвенция 2000, Кръстев 2022).

Как да бъдат опазени тези ценности?

Опазване

Като една цивилизована държава България притежава изградена национална система за опазване още преди половин век, с ценния принос на пионера проф. арх. Пейо Бербенлиев. Традиционно тя включва: законодателство, система за управление, инструменти и дейности за опазване. Но тази система за опазване от времето на Венецианската харта (1964) вече не е достатъчно ефективна, за да защити една толкова комплексна ценност като градския исторически пейзаж. Затова съвременното опазване включва нови инструменти, възприема нова философия – тази на интегрираното опазване, което

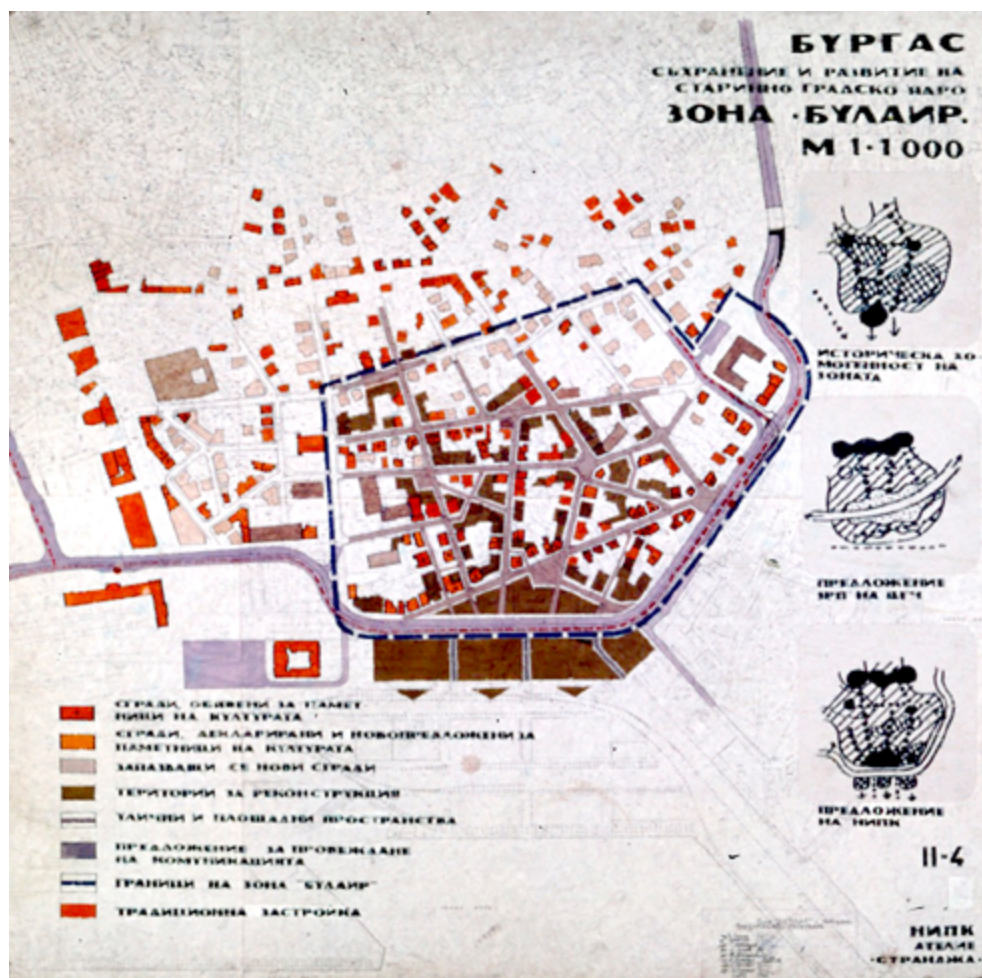
прониква във всички сфери на живота: архитектура, устройствена дейност, икономика, туризъм, социална политика, изкуства, образование и др. (Convention 1985).

За съжаление, в България дори традиционната система за опазване е в остра криза, поразена от системни проблеми, а именно: неадекватен Закон за културното наследство; компрометирана система за управление със слабо или несъществуващо местно ниво на опазване; опасно отслабен държавен експертен орган – НИНКН; рязко намалено финансиране и пр. (Кръстев 2023). Регламентираните инструменти за опазване са вече твърде амортизирани: юридическият статут на защита *културна ценност* е лабилен (презентациите на кръглата маса споменават за 144 недвижими културни ценности в Бургас, чиито статут е бил свален през последните десетилетия!); над 90% от културните ценности нямат режими на опазване; специфичните правила и норми към устройствените планове не се прилагат – самите планове често се разпадат на стотици частични изменения,

които компрометират урбанистичната политика за опазване и пр. Разбира се, не е по силите на Бургас да предизвика абсолютно необходимата радикална реформа в националната система за опазване. Но може ли градът да компенсира, макар и частично, това нейно драматично състояние, за да спаси своите ценности? Възможно ли е той да прилага свои специфични инструменти за опазване, паралелни на регламентираните? Може ли да възприеме интегрираното опазване като градска политика?

България има свой опит в това направление. Още през 1980-те години НИПК въведе инструмента *Директивен план-концепция*, за да осъществи връзки между Опазване и Устройство на дейност, като дефинира градските ценности и предложи възможности за балансиране на Опазване и Развитие. От днешна гледна точка това бе една от първите прояви на интегрирано опазване в България. Такъв план от 1984 за историческия център на Бургас, изработен, за да спре „пробива Булаир“ (Младенова 1985) (фиг. 2), лансира идеята за съхраняване на най-старото

Фиг. 2 Директивен план-концепция за историческия център на Бургас с предложение за съхраняване на най-старото ядро и отваряне на пристанището към града. Арх. А. Младенова и колектив, НИПК, 1984
Directive plan-concept for the historic center of Burgas. NICM, 1984

Фиг. 4 План на историческия център на град Лион, Франция, Световно наследство от 1998 (архив на мисията за оценка, ИКОМОС, 1998) / Plan of the historic center of Lyon, France. 1998

Фиг. 3 Реализираният „пробив Булаир“ през най-старото градско ядро (снимка Т. Кръстев, 1985)
The realized "Bulair breakthrough" through the oldest city core./ photo T. Krastev 1985 /

Фиг. 5 Градски план за опазване на квартала „Crois-Rousse“ в Историческия център на Лион - ZPPAUP, 1994 (архив на мисията за оценка, ИКОМОС, 1998) / Conservation plan for the Crois-Rousse borough of Lyon. ICOMOS 1998

градско ядро и отваряне на пристанището към града – по онова време нещо немислимо, но днес реалност (Милков 2017). Бургаското ръководство тогава отхвърли плана и пробивът бе реализиран (фиг. 3). Но такива планове например за Варна и Благоевград бяха приети и „пробивите“ там не бяха допуснати. Този инструмент може да бъде актуализиран за Бургас при новите условия.

Съществува и европейски опит, който Бургас може да приложи. Много ценен е опитът на френската система за опазване – една от най-ефективните в Европа, която непрекъснато се обновява и усъвършенства при една успешна децентрализация (липсваща в България). Ще дам пример с Историческия център на град Лион, Франция¹ (фиг. 4). Градът изработва инструмент *План за опазване*², който идентифицира град-

ските ценности, формира обществен консенсус за тях и създава конкретни правила за опазване и развитие. Градът също въвежда „договорна защита“, сключена между община и собственици; развива „традиционна защита“, осъществявана от активни граждански организации (като „Ренесанс на Стария Лион“); създава планове за градския колорит, нощното осветление и паркирането; обявява свързани архитектурни конкурси за ключови публични пространства; интегрира принципите на опазването в системата от устройствени планове³, провежда дебати за съдбата на градските ценности и пр. (фиг. 5, 6, 7, 8, 9).

Разбира се, за да се случи това, е необходимо стабилно градско управление на дейността по опазване. Въпреки днешната силно концентри-

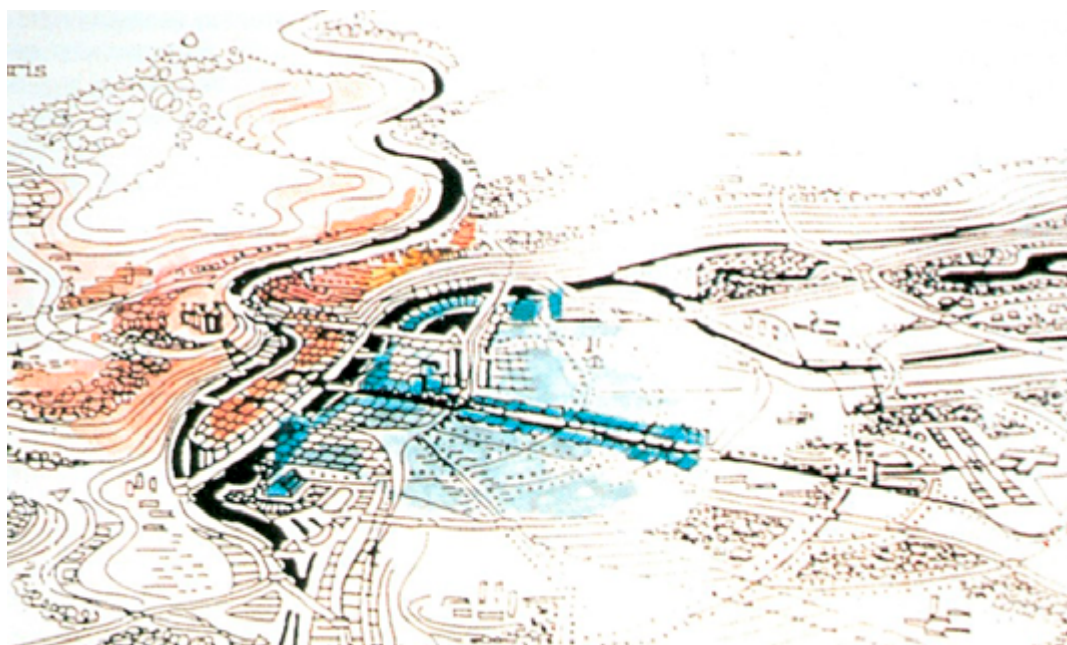
ризиране на архитектурата и наследството” (AVAP/PVAP), като запазва своите характеристики.

От 2000 г. предишният „План за заемане на територията” (POS) е заменен от „Локален устройствен план” (PLU), с включен междинен инструмент „Ориентации за устройство и програмиране” (OAP). В устройствените планове са включени и съответните планове за опазване на най-ценните градски зони.

¹ Проучвах Историческия център на Лион през 1998 като експерт на ИКОМОС по време на моята мисия за оценка във връзка с номинацията му за Световно наследство (Evaluation, 1998)

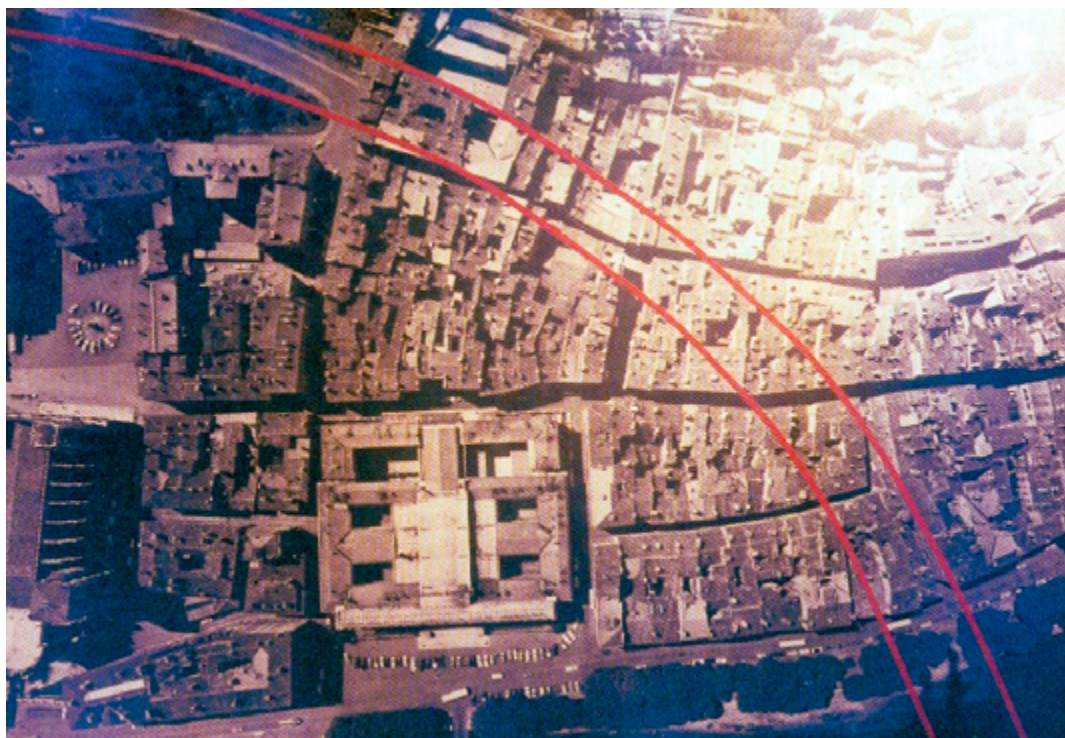
² Инструментът непрекъснато еволюира: до 2010 е „Зона на архитектурно, урбанистично и пейзажно наследство” (ZPPAUP); след това – „Зона за валю-

Фиг. 6 Градски план на
колоритната структура
на Историческия център на
Лион (архив на мисията за
оценка, ИКОМОС, 1998)
Plan of the colorful structure
of the historic center of Lyon.
ICOMOS, 1998

Фиг. 7 Градски план за
нощното осветление на
Историческия център на
Лион (архив на мисията за
оценка, ИКОМОС, 1998)
Night lighting plan for the
historic center of Lyon.
ICOMOS, 1998

Фиг. 9 „Традиционна защита“
В най-старото градско ядро
на Лион. В червено е означено
решението на властите за
комуникационен „пробив“ през
най-ценното градско ядро. То е
отхвърлено след акции на
гражданската организация
„Ренесанс на Стария Лион“
(архив на мисията за оценка,
ИКОМОС, 1998)
"Traditional defense" in Lyon's
oldest urban core. ICOMOS, 1998

Фиг. 8 Градски план на
системата от публични
пешеходни пространства
В Историческия център на
Лион, за които се обявяват
архитектурни конкурси (ар-
хив на мисията за оценка,
ИКОМОС, 1998)
Plan of the system of public
pedestrian spaces in the Historic
Center of Lyon. ICOMOS, 1998

Фиг. 10 Историческата улична табела на ул. „Константин Фотинов“, вероятно от 1920-те години, премахната през 2007 (снимка Т. Кръстев, 2005)
Sign on Konstantin Fotinov Street. 1920s / photo T. Krastev /

рана, централизирана и капсулирана система за управление, Бургас може да усили местното ниво на опазване на наследството. Зная, че градът е иноватор със свой зам.-кмет по промените на климата. Ако гържи на своето културно наследство, той би могъл да има и зам.-кмет по опазване на културното наследство. Би могъл да създаде общинско звено „Културно наследство“ със задача да иницира изработването на споменатите инструменти, да съдейства на НИНKH за изработването на режими за опазване, за номиниране на културни ценности и др.; да интегрира опазването във всички устройствени нива чрез усъвършенствана система от специфични правила и норми. Към общината може да бъде създаден Обществен съвет за културно наследство – консултативен, експертен и граждански орган, който да иницира публични дебати, изложби и др., да търси постигането на обществен консенсус за ценностите и тяхното опазване, да организира тяхната „традиционна защита“ с помощта на гражданските организации. Всичко това може да бъде постигнато, при условие че съществува *политическа воля* за опаз-

ване на бургаското наследство. Посочените от Главния архитект на Община Бургас инициативи дават надежда, че градът е в състояние да развие успешно местното ниво на опазване в споменатите направления. Много важна е също ролята на САБ и КАБ като генератори на архитектурния творчески потенциал. Защото от един определен момент нататък всичко е в ръцете на архитекта.

Архитектурата

Трябва да се има предвид, че и най-съвършената система за опазване може да бъде взривена от една-единствена неадекватна архитектурна реализация. И обратно – недостатъците на една система за опазване в криза като днешната могат да бъдат в определена степен компенсирани от архитектура, която интегрира в себе си принципите на опазването и е чувствителна към контекста (Кръстев 2024)⁴. Лично аз вярвам в архитектурния творчески потенциал на Бургас и неговите плодотворни архитектурни традиции, верни на духа на Баухаус (Никифорова 2019, Кръстев 2023).

Ще завърша с една история. Преди време, при всяко мое завръщане в Бургас, отивах да проверя дали е на мястото си една по чудо запазена стара табелка за ул. „Константин Фотинов“, на ъгъла с ул. „Богориди“, монтирана върху стара сграда от началото на миналия век (фиг. 10). С нея като че ли се пренасях в друго време! Табелката бе малка, но богата на информация: име на улицата (със стария правопис), портрет на К. Фотинов, неговите ключови дати и месторождение, определението „Родоначалник на българския периодичен печат“, уличен номер и направление на номерата. Докато през 2007 установих, че табелката липсва. На нейно място бе закачен огромен пластмасов аспиринов магазин (магазинът вече бе станал аптека). Влязох и попитах за съдбата на табелката. Отговорът бе: „А, хвърлихме я, нали виждате, вече сме аптека“... Искам да кажа, че всички усилия – на държава, община, НПО и архитекти ще бъдат слабо ефективни, ако се сблъскват с липсата на чувствителност у жителите към градските ценности. Тази чувствителност трябва да се формира от най-ранно детство – това също е проява на интегрирано опазване. Зная, че днес Бургас работи и в това направление.

⁴ Тази органична връзка между Архитектура и Опазване е особено ясно подчертана в последния френски закон за наследството от 2016 със знаменателното наименование Закон за свободата на творчеството в архитектурата и наследството.

Библиография

- Европейска конвенция за ландшафта. Страсбург. 2000. Съвет на Европа. (ратифицирана със закон, приет от 39-то Народно събрание на 13 октомври 2004 г. - ДВ, бр. 94 от 2004 г., в сила за Република България от 1 март 2005 г.).
- Иванов, М. *Загадъчният град Бургас*. 2005. Бургас, изд. Марк.
- Кръстев, Т. *Архитектура на брега*. 2022. Архитектура, 22 (5-6), с. 63-71
- Кръстев, Т. *Бургаският дух на мястото*. 2017. Архитектура, 17 (6), с. 10-17.
- Кръстев, Т. *Бургас. Градът и Архитектът*. 2023. Сборник: *Метаморфози – Архитектурни образи*, т. II, М. Давчева и др. изд. Мио Дизайн ООД, с. 332-358.
- Кръстев, Т. *60 години Венецианска харта*. 2024. Архитектура, 24 (3-4), с. 82-90.
- Милков, В. *Зона за обществен достъп – от мечтата до първите реализации*. 2017. Архитектура, 17 (6), с. 40-45.
- Младенова, А. *Старинното ядро на Бургас*. 1985. Архитектура, 85 (3-4), с. 23-25.
- Нукифорова, Р. и др. 2019. *Школата Баухаус и архитектурата на Българското Черноморие*. Изд. Варна Дизайн Форум.
- Първанова, М. *Бохемските места на соца – Бургас*. 2022. Бургас, ИК „Знаци“.
- *Charte internationale pour la sauvegarde des villes historiques* (Charte de Washington 1987) 1987. Paris, ICOMOS.
- *Convention for the protection of the architectural heritage of Europe*, 1985. Council of Europe, Grenade (ратифицирана от България).
- Evaluation de l'organisation consultatif (ICOMOS)*. 1998. *Liste du patrimoine mondial. Site historique de Lyon (France)* No 872. UNESCO, Convention du patrimoine mondial (www.whc.unesco.org)
- Principes de la Valette pour la sauvegarde et la gestion des villes et ensembles historiques*. 2011. Paris, ICOMOS.
- Quebec Declaration on the preservation of the spirit of place*. 2008, Quebec: ICOMOS.
- Recommandation concernant le paysage urbain historique, y compris un glossaire de définitions*. 2011. Paris, UNESCO.

VALUE – CONSERVATION – ARCHITECTURE

Prof. Arch. Todor Krastev, D.Sc

The presentation examines the topic of the Round table from different angles. It is of key importance for the City to be aware of its values and their vulnerability. In today's crisis in the national conservation system in Bulgaria, Burgas can apply specific conservation tools for which it has valuable European experience; to adopt integrated conservation as an urban policy. A condition for this is the political will for effective urban governance, which includes in action the entire local expert, creative and civic potential. For this purpose, the quality of contextual architecture is important, as well as the sensitivity of residents to urban values.

ГРАДСКИТЕ ЦЕНТРОВЕ

д-р урб. арх. Любомир Петров
арх. Мартин Митков
арх. Златимира Симеонова
арх. Теодор Мирчев
д-р ланг. арх. Петя Александрова

ГРАДСКИ ЦЕНТРОВЕ В КОНТЕКСТА НА МЕГАПРОЕКТИТЕ

Любомир Петров

Д-р урб. арх. Любомир Петров е магистър по урбанизъм от Университета по архитектура, строителство и геодезия в София, както и доктор по Териториално и ландшафтно устройство и градоустройство в същия университет. Той е активен член на редица професионални организации, сред които Камара на архитектите в България, Съюз на урбанистите в България, Камара на независимите оценители в България, Българската асоциация на архитектите и инженерите консултанти. Заемал е престижни позиции в различни международни организации, сред които:

- Председател на управителния съвет на „Бъдещите лидери“ към Европейската асоциация на консултантските асоциации – ЕФКА (2018-2020)
- Регионален представител за Европа в управителния съвет на „Бъдещите лидери“ към Международната федерация на инженерите консултанти – ФИДИК. (2017-2021)

Той притежава значителен опит, свързан с устройствените планове и въпросите, свързани с вещното право и кадастъра, в т.ч. проектиране и управление на устройствени и отчуждителни процедури.

Към момента заема длъжността „Заместник-управител и съдружник“ в консултантската фирма „ИКЮИ Контрол“ ООД, където участва в управлението и реализацията на някои от най-големите инфраструктурни проекти в България през последните 10 години.

Урбанизация, пространствено развитие и недвижима собственост

С нарастващото население на земята и процесите на глобализация и урбанизация през последните десетилетия на дневен ред излизат проблемите свързани с териториалното разрастване на големите градски центрове, градското обновяване, опазването на околната среда, земеползването и др. В последните години е налице значителна миграция на население към големите селища, което създава ясно отличими предпоставки за неконтролируема градска „експлозия“ – безпрецедентно нарастване на населението, необходимост от значително развитие на техническата, транспортна и социална инфраструктура и дори понижаване на стандарта на живот в някои територии в града.

С развитието на технологиите и неограничения достъп до информация се наблюдава тенденцията все по-голяма част от населението да се интересува от проблемите на градското развитие и моделирането на градската среда.

В тази връзка значителен фокус в съвременното общество пада върху природните ресурси и

тяхното рационално използване. Един от тези ресурси е земята като основа на пространство, върху което са разположени всички потребности за човешкото съществуване. В контекста на тези тенденции все по-засилен интерес в обществото предизвиква реализацията на инвестиционни намерения, обхващащи големи територии в градската среда, имащи характера на мегапроекти, като проследяването на техния жизнен цикъл ясно показва, че предназначението на тези територии и параметрите на тяхното застрояване отдавна не са само предмет на отношенията между инвеститор и държавна администрация, а са силно зависими от редица фактори, свързани с обществен интерес, околната среда, културното наследство, принципите на устойчивото развитие и др.

Същност на градските центрове

Градски центрове (често наричани още „централни бизнес райони“ или „централни градски ядра“) представляват основните и най-активни зони в рамките на един град. Те обикновено обхващат малка географска част от града, но играят критична роля в социалния, икономическия и културния му живот. Градските центро-

ве са **инфраструктурни, търговски и административни хъбове**, където се концентрират основни функции като:

- **Търговия:** молове, магазини, ресторанти, пазари и други обекти, които формират гръбнака на градската икономика.
- **Офис и административни сгради:** тук се намират седалищата на големи компании, банки и други ключови финансови институции, както и държавни и местни административни структури.
- **Културни институции:** музеи, галерии, театри и паметници често се намират във или около градския център, подчертавайки историческото и културното значение на района.
- **Транспортни хъбове:** градските центрове често са свързани с главните транспортни коридори, включително автобусни и жп гару, метростанции и други транспортни възли.

Същност на мегапроектите

Мегапроектите през последните три десетилетия се свързват с процесите на глобално, национално и местно реструктуриране на икономиката и последвалата динамична промяна в пространствените мащаби, в резултат на което се формират капитали на транснационално, национално, регионално и градско ниво. В рамките на процесите на глобализация и паралелна децентрализация градовете и техните местни власти се превръщат в по-независими единици и техните цели непрекъснато се преформулират, за да се адаптират към световния икономически ред. Големите градове се превръщат в ключови възли, подкрепяни от държавното, регионалното и/или местното управление с цел насърчаване на глобалните конкурентни предимства и развитие на определени градски територии. В същото време се измества и фокусът от градския мениджмънт към предоставянето на основни градски услуги чрез насърчаване на предприемачеството, привличането на капитали чрез пространствени намеси и специализирана инфраструктура. На преден план излизат въпроси като стимулиране на икономическия растеж и иновациите, градско обновяване и устойчиво развитие и опазване на околната среда. Това води до реализацията на мащабни проекти, възприемани като стратегически инструменти за промяна на градската среда, така че тя да отговори на съвременните тенденции и изисквания.

Формулирането на точна **дефиниция** за мегапроектите е сложно, тъй като много автори използват различни определения и посочват разнообразни характеристики за този тип проекти. Това от своя страна води до редица

спорове относно ясната им класификация, но едно от популярните схващания е, че градските мегапроекти са проекти от голям мащаб, определени като такива на базата на техните пространствени параметри (застроена площ, височина/гължина, площ на терена и др.), цена за реализацията, моделите на планиране и/или цената на земята, която те усвояват. В повечето източници определението за мегапроект приоритизира размера на инвестицията. При използването на тази дефиниция е важно да се отчете, че разбирането за мащабна инвестиция варира в големи граници в различни части на света в зависимост от степента на развитие на икономиката. За българската действителност може да бъде прието, че по същество мегапроектът представлява **подкрепена със значителни инвестиции, обикновено превишаващи сумата от 100 млн. лв., схема за развитие на определена територия, която предизвиква функционални и пространствени трансформации чрез ново строителство и/или провеждане на значителна рехабилитация**. Изпълнението може да отнеме няколко години и може да бъде отговорност на един или на няколко предприемачи.

Мегапроектите като инструмент за развитие на градските центрове

Градските центрове винаги са били **сърцето на урбанизираните райони**, концентрирайки в себе си икономическата, социалната и културната енергия на градовете. С развитието на съвременните мегапроекти, тези пространства претърпяват значителни трансформации, които променят както облика, така и функциите на градските ядра. Мегапроектите, често обвързани с мащабни инфраструктурни, транспортни и архитектурни начинания, се превръщат в основен двигател за обновяване и модернизация на централните части на градовете. Те обаче също така поставят предизвикателства пред устойчивостта и социалната тъкан на тези райони.

В държави с различен политически и институционален характер, системи на планиране и ниво на икономическо развитие мегапроектите са дискусийни по отношение на високите нива на рискове и несигурност, недооценяването и последвалото превишаване на разходите, натискът на управляващите елити, слабото или неадекватно информироване на обществеността, липсата на прозрачност, слабата обществена подкрепа, социалното и екологичното въздействие, джентрификацията.

Градските центрове и мегапроектите са дълбоко свързани, тъй като мегапроектите често служат като катализатор за обновяване, модернизация и трансформация на централните

фиг. 1 Преобразяване на центъра на гр. Пловдив, като част от проекта: "ПЛОВДИВ ЕВРОПЕЙСКА СТОЛИЦА НА КУЛТУРАТА 2019" / Transformation of the city center of Plovdiv, as part of the "PLOVDIV EUROPEAN CAPITAL OF CULTURE 2019"

фиг. 2 Преобразяване на центъра на гр. Париж, Франция по време на Летните олимпийски игри - 2024 г.
Transformation of the city center of Paris, France during summer Olympic games 2024.

части на градовете. Тези мащабни инфраструктурни инициативи влияят на различни аспекти от развитието на градските центрове, като икономическа активност, социална динамика и устойчивост.

Мегапроектите като мощен маркетингов инструмент

Мегапроектите се идентифицират като мощен маркетингов инструмент, който често е тясно свързан с властта, тъй като тяхната реализация създава предпоставки за генериране на положителна нагласа за обществото и наследство за бъдещите поколения. Те са медийни магнити, което се харесва на политиките, които изглежда се радват на малко неща така, както на публичния образ, който получават при стартирането на мегапроекти, а впоследствие при „рязането на лентата“ в компанията на висши чиновници и журналисти. Това е типът публична известност, която помага за преизбирането на политиките и именно затова те активно я търсят. Мегапроектите допринасят за „градското брандиране“, което ги поставя на световната сцена в търсене на повече инвестиции и привличане на туристи, което с пълна сила важи за градските центрове, които събират в себе си множество функции и потоци от хора. Подобни примери за брандиране на градовете са инициативата за Европейска столица на културата (фиг. 1) или пък различните мега спортни събития (фиг. 2), които често са съпроводени с реализацията на мегапроекти и допринасят значително за градското обновяване и развитието на градските центрове.

Мегапроектите като сблъсък на интереси

Мащабите и характерът на мегапроектите правят така, че те да се превърнат в едни емблематични стълбове на бъдещото развитие на градовете, като в някои случаи тяхната реализация бележи развитието на цели поколения. В тази връзка всеки един от тези проекти се превръща в поле за сблъсък на различни обществени, политически, културни и икономически интереси, като всяка една от заинтересованите страни се бори за надмощие, така че да бъдат удовлетворени техните социални, управленски и финансови желания. Анализирайки този феномен, някои автори наричат мегапроектите „елитни полета за игра“, на които залогът е моделирането на бъдещата градска среда в съответствие с вижданията и предпочитанията на най-влиятелните слоеве от обществото.

Един от най-емблематичните примери за мегапроект, който е променил градската среда и е породил конфликти между различни интереси,

е „Хъдсън Ярдс“ (*Hudson Yards*) в Ню Йорк. (фиг. 3). Този мащабен проект е сред най-големите частни инвестиции в недвижима собственост в историята на САЩ и представлява трансформация на западната част на Манхатън. Проектът обхваща над 11 хектара и включва офиси, жилищни сгради, магазини, паркове, културни институции и транспортна инфраструктура, като е предназначен да бъде ново „мини градско ядро“, съсредоточавайки в себе си значителна част от икономическата активност в Ню Йорк (фиг. 4).

Проектът често се разглежда като „елитно поле за игра“ за големите корпорации и богати жители, които могат да си позволят живот в този скъп квартал. Критиците, включително социални активисти и урбанисти, твърдят, че *Hudson Yards* е пример за джентрификация, която изключва широката общественост и създава неравенство. Проектът е финансиран от публично-частно партньорство, като голяма част от финансирането идва от данъчни облекчения и инвестиции от големи корпорации. Това поражда въпроси за начина, по който се използват обществени средства в подкрепа на частни мегапроекти, обслужващи интересите на малък елит.

Мегапроектите като демонстрация на власт и влияние

Взимайки предвид съвкупността от големите мащаби, значителните инвестиции и множеството интереси, не е трудно да се направи обосновано заключение, че влиянието на мегапроектите се проявява осезателно и под най-различни форми.

Икономическо влияние

На първо място, те оказват значително влияние върху икономиката, като от една страна, тяхната реализация създава голям брой работни места, а от друга страна, се поглъщат сериозно количество ресурси. Тяхната реализация неминуемо оказва сериозно влияние върху икономиката в национален и регионален мащаб, като от едната страна, са вложените ресурси, които често включват публични средства, а от друга страна, те са двигател за привличане на нови инвестиции и подобряване на бизнес климата на локално ниво. Това неминуемо оказва и значително влияние в развитието на градските центрове, тъй като те са един от основните икономически двигатели на всеки голям град. Развитите градски центрове предлагат добре развита инфраструктура, което ги прави привлекателни за компании, стартиращи бизнеси и туристи. Въпреки сравнително малката си те-

фиг. 3 Хъдсън Яркс (Hudson Yards) - Ню Йорк, САЩ. / Hudson Yards – New York, USA.

фиг. 4 Карта на двете фази на Hudson Yards, Източният двор (който отвори Врати на 15 март 2019 г.) и Западният двор (трябва да бъде завършен до 2025 г.). / A map of Hudson Yards' two phases, the Eastern Yard (which opened March 15, 2019) and the Western Yard (to be completed by 2025).

фиг. 5 Макет на проекта за Канарските докове - Лондон, Великобритания.
Model of the master plan of Canary wharf - London, UK.

ритория, те обикновено генерират най-голям дял от икономическата активност на града.

Добър пример за мегaproект с огромно икономическо въздействие върху градските центрове е **Канарските докове** (*Canary Wharf*) в Лондон. Това е проект за градско възстановяване и развитие, който променя облика на източната част на Лондон и има значително влияние върху британската икономика. Реализацията на проекта създава хиляди работни места както по време на строителството, така и след неговото завършване (фиг. 5).

Днес в района на *Canary Wharf* работят около 120 000 души, като това е огромен брой за сравнително малка територия, като този район се превръща в ключов финансов център на Лондон. Развитието на *Canary Wharf* спомага за привличане на множество международни компании и финансови институции, които настаняват своите офиси там. Това, от своя страна, води до увеличаване на чуждестранните инвестиции и подобряване на бизнес климата в региона.

Пространствено влияние

Влиянието на мегaproектите има пространствени измерения, тъй като тяхната реализация изисква заемането на сериозни по площ територии и налага сериозна промяна в земеползването. Успешната им реализация пък от своя страна води до появата на нови функции, подобряване на транспортната, комуникационна и социална инфраструктура и в много случаи е двигател за стартиране на процеси по градско обновяване. Така например развитието на *Canary Wharf* подобрява инфраструктурата не само на Източен Лондон, но и на целия град. Проектът повишава стойността на недвижимите имоти, привличайки нови жители и инвеститори, и подпомага интеграцията на региона към централната част на Лондон.

Социално и културно влияние

Социалното и културното влияние на мегaproектите също е значимо, като в повечето случаи тяхната реализация е съпроводена със

фиг. 6 *Millenium Dome - Лондон, Великобритания.*
Millenium Dome - London, UK.

смесени реакции от различните социални слоеве на обществото, политическата класа, неправителствените организации и професионалистите в сферата на градското развитие. Всички тези потенциални конфликти създават условия за полемика в общественото пространство, променяйки социалните процеси в градската среда и предизвиквайки дискусия на различни нива.

Мегaproектите в градските центрове често включват създаването на нови обществени пространства, музеи, театри и културни комплекси. Те не само допринасят за социалната динамика, но и променят културния пейзаж на града. В този контекст мегaproектите могат да увеличат достъпа до културни прояви и да подобрят качеството на живот за жителите. Пример за такъв проект е „Милениум“ (*Millennium Project*) в Лондон, Великобритания. Този мащабен културен и инфраструктурен проект, реализиран около прехода към новото хилядолетие, включва няколко ключови култур-

ни инициативи, които значително подобриха достъпа до обществени и културни пространства в града. Създават се нови обществени пространства като „Милениум Доме“ (сега *O2 Arena*), *Millennium Bridge* и *Tate Modern*, които предоставят възможности за достъп до съвременно изкуство, музика и културни събития (фиг. 6). Това подобрява значително качеството на живот на местните жители и превръща Лондон в още по-привлекателна дестинация за туристи и културни ценители.

От друга страна, някои автори считат, че мегaproектите създават условия за социално-икономическо неравенство, като в много случаи ползите за обществото са дискусийни за сметка на генерираната финансова печалба за инвеститора или държавната администрация. Като друго негативно влияние може да се разглежда джентрификацията и нарушаването на местообитания и растителни съобщества в резултат на реализацията на мегaproектите и необходимата площ за това.

фиг. 7 Bosco Verticale - Милано, Италия. / Bosco Verticale - Milano, Italy.

Екологично Влияние

В публичната дискусия неминуемо е включено и осезаемото влияние на мегапроектите върху **околната среда** и устойчивото използване на природните ресурси, за което често проектите от такъв мащаб търпят множество критики, тъй като тяхната реализация изисква консумирането на значителна енергия и е съпроводена със значително потребление на вода и електроенергия, както и с осезаемо замърсяване на въздуха по време на продължителните строителни дейности. От друга страна, мегапроектите в градските центрове често се фокусират върху устойчиви решения, като използване на зелени технологии, енергийно ефективни сгради и създаване на екологични пространства, като в практиката могат да се открият много позитивни примери за „зелени“ мегапроекти като *Bosco Verticale* в Милано (фиг. 7) и масовото озеленяване на градския център на Сингапур.

Заклучение

Мегапроектите ще продължат да играят ключова роля в бъдещето на градското развитие,

но за да се постигне устойчив успех, е необходимо внимателно планиране и баланс между икономическите, социалните и екологичните интереси. Въпреки че тези проекти често се възприемат като двигатели на иновациите и развитието, критиките към тях не са без основание – въпросите за социалното неравенство, джентрификацията и екологичните въздействия остават предизвикателства. Затова е важно общественото участие да бъде засилено, за да се гарантира, че тези проекти не само отразяват интересите на инвеститорите и управляващите елити, но и на широката общественост.

В този контекст бъдещето на мегапроектите може да се разглежда през призмата на устойчивото развитие. Това изисква да се търси баланс между икономическите цели и опазването на околната среда, както и между модернизацията и съхраняването на културното наследство на градовете. Успехът на бъдещите мегапроекти ще зависи от това как различните заинтересовани страни ще успеят да работят заедно, за да създадат по-добра и по-устойчива градска среда.

Библиография:

- [1] Balchin, P., Bull, G., & Kieve, J. (1995). Urban Land Economics and Public Policy Fifth Edition.
- [2] Flyvbjerg, B. (2014). What You Should Know About Megaprojects, and Why: An Overview. Project Management Journal, vol. 45, no. 2, April-May, pp. 6-19.
- [3] Gellert, K., & Lynch, B. (2003). Mega-Projects as Displacements . International Social Science. Journal No. 175.
- [4] Hannan, S. (2012). Urban regeneration and sustainability: conflicting or mutually supportive agendas within contemporary cities. Durban: University of KwaZulu-Natal, Durban.
- [5] Harvey, D. (н.г.). From Managerialism to Entrepreneurialism: The Transformation in Urban Governance in Late Capitalism.
- [6] Jajamovich, G., & Kozak, D. (2019). Urban Megaprojects. 2425-2427.
- [7] Neil, B. (1998). Global Cities, Glocal States: Global City Formation and State Territorial Restructuring in Contemporary Europe. Review of International Political Economy. .
- [8] Swyngedouw, E. (1996). Reconstructing Citizenship, the Re-Scaling of the State and the New Authoritarianism: Closing the Belgian Mines.
- [9] Swyngedouw, E., Moulaert, F., & Rodriguez, A. (2002). Neoliberal Urbanization in Europe: Large-Scale Urban Development Projects and the New Urban Policy. Antipode, 34(3):542 - 577.
- [10] Jacobs, J. (1961). The Death and Life of Great American Cities
- [11] Hall, T. & Barrett, H. Urban Geography
- [12] Hall, P. Cities of Tomorrow: An Intellectual History of Urban Planning and Design in the Twentieth Century
- [13] Mumford, L. (1961). The City in History

CITY CENTERS IN THE CONTEXT OF MEGAPROJECTS

Urban. Arch. Lyubomir Petrov, PhD

The text focuses on the role of megaprojects in transforming urban centers. Urban centers, particularly central business districts (CBDs), are vital economic and cultural hubs that concentrate infrastructure, trade, and transportation systems in cities. Megaprojects, large-scale infrastructure developments, have become important tools for urban renewal, driving economic growth and improving infrastructure. These projects reshape urban spaces, integrating disconnected regions and modernizing city centers, as seen in developments like Canary Wharf in London. While megaprojects can enhance public spaces and cultural institutions, they often raise concerns about social inequality, as the benefits may favor wealthier populations. Additionally, megaprojects can cause environmental degradation, though some focus on sustainability through green technologies. Ultimately, megaprojects significantly influence the economic, spatial, and social landscapes of urban centers, but require careful planning to balance these impacts.

СЪВРЕМЕННИТЕ ТЪРГОВСКИ ПАРКОВЕ И ТРАДИЦИОННИТЕ ГРАДСКИ ЦЕНТРОВЕ

Мартин Митков

Арх. Мартин Митков е роден в гр.София през 1995 г. Завършва СМГ "Паисий Хилендарски" през 2014 г. През 2020 г. завършва архитектура в УАСГ, катедра „Градоустройство“, като дипломният проект е оценен със специална награда на КАБ. След дипломирането си участва в проектирането предимно на търговски паркове и широкоплощни търговски сгради в рамките на страната. От 2020 година преподава като хоноруван преподавател към катедра „Градоустройство“, УАСГ. От 2023 г. е редовен докторант към катедра „Градоустройство“, УАСГ.

Търговските паркове (обекти тип „ритейл парк“) са изцяло търговски ориентирани. Съставени са от доминиращи **широкоплощни търговски обеми** и **открит наземен паркинг**, осигуряващ достъп до търговските площи. Към момента преобладаващата част от ритейл парковете в страната са изградени по модела на **един притегателен магазин** (хранителен или тип „направи си сам“) и **обкръжение от вериги от типа „discount“ и „outlet“**. Понякога към тях се включват **заведения за хранене** и **зони за забавление** (фиг. 1). Често в името на оптимизиране на инвестицията и по-висока и бърза възвращаемост се пренебрегва средата, обвързваща отделните търговски подобекти в рамките на търговския парк. Целта е бърз и лесен достъп с автомобил до търговския парк, както и от мястото на паркиране до отделните търговски подобекти, безпрепятствено и бързо пазаруване и възможност за купуване на количество продукти на по-ниски цени.

В последните години броят и площите на **търговските паркове** в България се **увеличават** с

високи темпове. Голям принос за тази тенденция имаше периодът на Covid-19. Във времето с ограничения в посещаването на обществени обекти **нарасна** значимо дялът на онлайн търговията, както и търговските площи в обекти тип „ритейл парк“. Принос за това оказва липсата на общи вътрешни части, по-големият дял на откритите пространства и самостоятелният външен достъп до всеки отделен подобект. През следващите години разходите в логистиката, най-вече при по-малките търговски вериги и обекти, намалиха нивата на растеж на онлайн търговията (все пак купувачът предпочита да види стоките „на живо“), докато ритейл парковете запазиха темповете си на растеж.

По данни на *Cushman&Wakefield Forton* към края на 2023 **обемът на търговските паркове се е увеличил** с 11% в региона на Централна и Източна Европа спрямо 2022. Ръстът на нашия пазар е значително **над средния за региона**, като през 2023 площите в страната са нараснали с над 50%. В края на 2023 средната гъстота на

ритейл парковете в Централна и Източна Европа е 92 кв. м на 1000 жители, като в България стойностите са 75 кв. м на 1000 жители, а лидер е Унгария, където този показател е 172 кв. м на 1000 жители (фиг. 2)[5].

Значителното увеличение на обектите неизменно дава своето **отражение** върху пространствената структура на обслужващите центрове и тяхната взаимовръзка в съответните градове, а понякога и между няколко отделни града.

Ще сравним някои от **основните характеристики** на градските центрове и търговските паркове като същност, локация, функционална и планова структура, пространствена структура. Ще разгледаме и **влианието** на търговските паркове върху централните градски части спрямо натрупания опит и практики в страната през последните години.

Същност на търговските паркове и градските центрове

Според проучената литература в началното развитие на селищата системата на обществено обслужване е моноцентрична. **Централната градска зона** съдържа основните обществени обекти, образувайки ядрови създаден и централно разположен **обслужващ център**. Около него се формира **централна зона** със смесени функции.

С разрастването на населените места и раз-

витието на социалния живот нарастват и изискванията към централните градски зони. Нуждата от нови площи и ограниченията на съществуващата среда водят до формиране на **вторични обслужващи центрове**. Развитие на **мрежата на общественото обслужване** води до формиране на линейни и мрежовидни структури от взаимно обвързани центрове на обслужване (фиг. 3)[1].

В повечето населени места **централната градска зона** (историческият градски център) носи в себе си чертите на дълъг период от **натрупване и съвместяване** на различни обслужващи функции, осигурявайки широк набор от услуги и условия за рекреация, формиращи единна и комплексна архитектурно-пространствена среда.

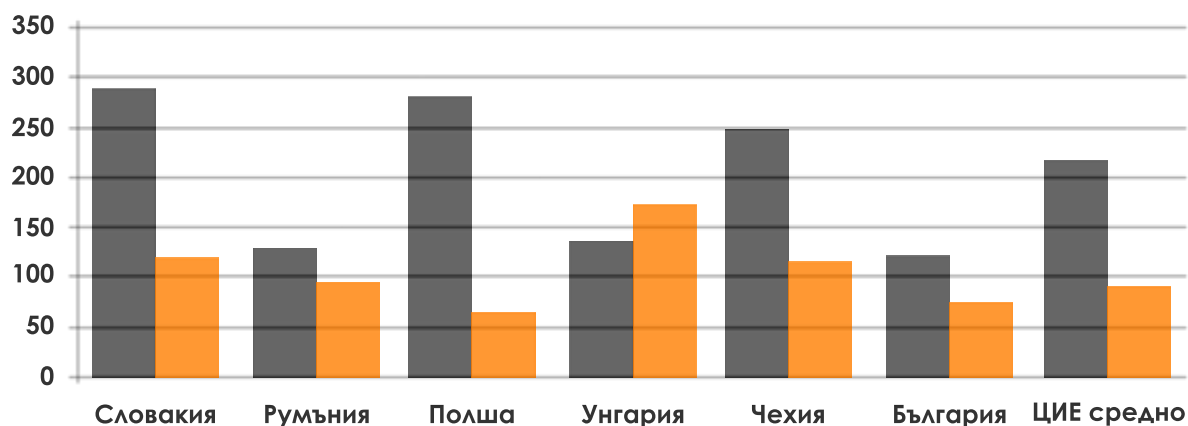
Търговските паркове са пример за обекти на системата на обслужване, осигуряващи **среда за търговия и развлечения**. Спрямо размерите и мащабите им могат да бъдат част или изцяло да формират вторичен център от градската мрежа на обслужване. За разлика от централните градски зони, в тях основата са търговски функции, а понякога и съпътстващи развлекателни дейности.

Локация

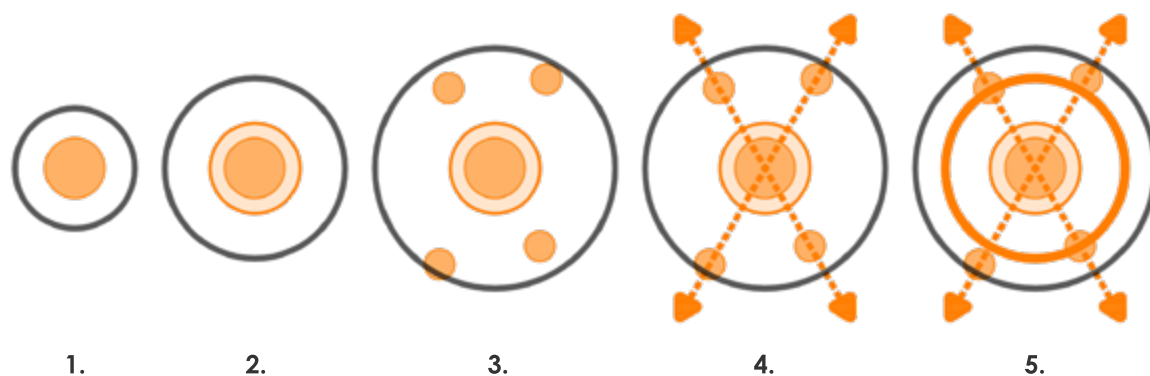
Формирането на **централните градски зони** в исторически план често е естествен процес, повлиян от редица фактори, сред които са размерите на населеното място, релефът и природните дагености, структурата на

фиг. 1 Ритейл паркове – принципна схема на организация.
Retail parks – general layout.

фиг. 2 Гъстота на търговски площи на 1000 души – търговски центрове и ритейл паркове. Данни: Cushman & Wakefield Forton. / Density of retail areas (sqm per 1000 people) – retail centers and retail parks. Data: Cushman & Wakefield Forton.

фиг. 3. Динамика в развитието на обслужващите центрове: 1. Моноцентрично обслужване; 2. Формиране на централна зона; 3. Поява на вторични локални обслужващи центрове; 4. Линеарно развитие на обслужващи обекти; 5. Мрежовидно развитие на обслужващата мрежа. Източник: Иванов, В. (2018). Социална инфраструктура, УАСГ, София. Dynamics of public centres' structure development. Source: Ivanov, V. (2018). Social infrastructure, UACEG, Sofia.

населеното място, осигуряването на удобен комуникационен достъп и гр. Развитието на централните градски зони в съвременния свят предполага осигуряване на удобен достъп за автомобили и обществен градски транспорт. Практиката е това да се случва по периферията им, без пресичане от главни градски транспортни артерии. Обвързването на градския център с различните системи от структурата на населеното място предполага и удобен пешеходен достъп, без да се нарушава пешеходното движение в рамките на самата зона.

Тъй като за момента моделът на **търговските паркове** в страната е почти изцяло базиран на **автомобилния достъп като основен**, търсената локация е нужно да бъде с ясен и удобен подход. Най-често в практиката е разполагането им на големи булеварди или междуселищни пътища:

- между отделни микрорайони в най-големите градове (фиг. 4);
- в периферията на средни и големи населени места (фиг. 5);
- между няколко отделни средни по размер населени места (фиг. 6).

Благоприятно е разполагането на търговски паркове върху бивши производствени и военни терени поради възможността за оползотворяването на вече съществуваща техническа инфраструктура и усвоена територия. Възможно е и използването на бивши производствени сгради чрез преустройство и адаптация. Реализирането на обекти в извънградски територии на бивши земеделски терени също е често срещана практика. Това от своя страна носи:

- разходи по изграждане на инфраструктура за конкретния обект;

- затруднена или изцяло липсваща пешеходна обвързаност;
- недобра връзка със системата на обществено обслужване на населеното място или същата между няколко населени места.

Разполагането на търговските паркове в близост до централните градски части генерира следните рискове:

- замиране на функции, разположени в централните градски части;
- гестабилизация и неравномерно разпределение на асортимента от услуги в централните градски части;
- прекомерно натоварване на транспортната система около и в централните градски части.

Функционална структура

Според литературните източници характерно за централните градски зони е съвместяването на разнородни видове услуги и дейности в условията на една обща комплексна среда:

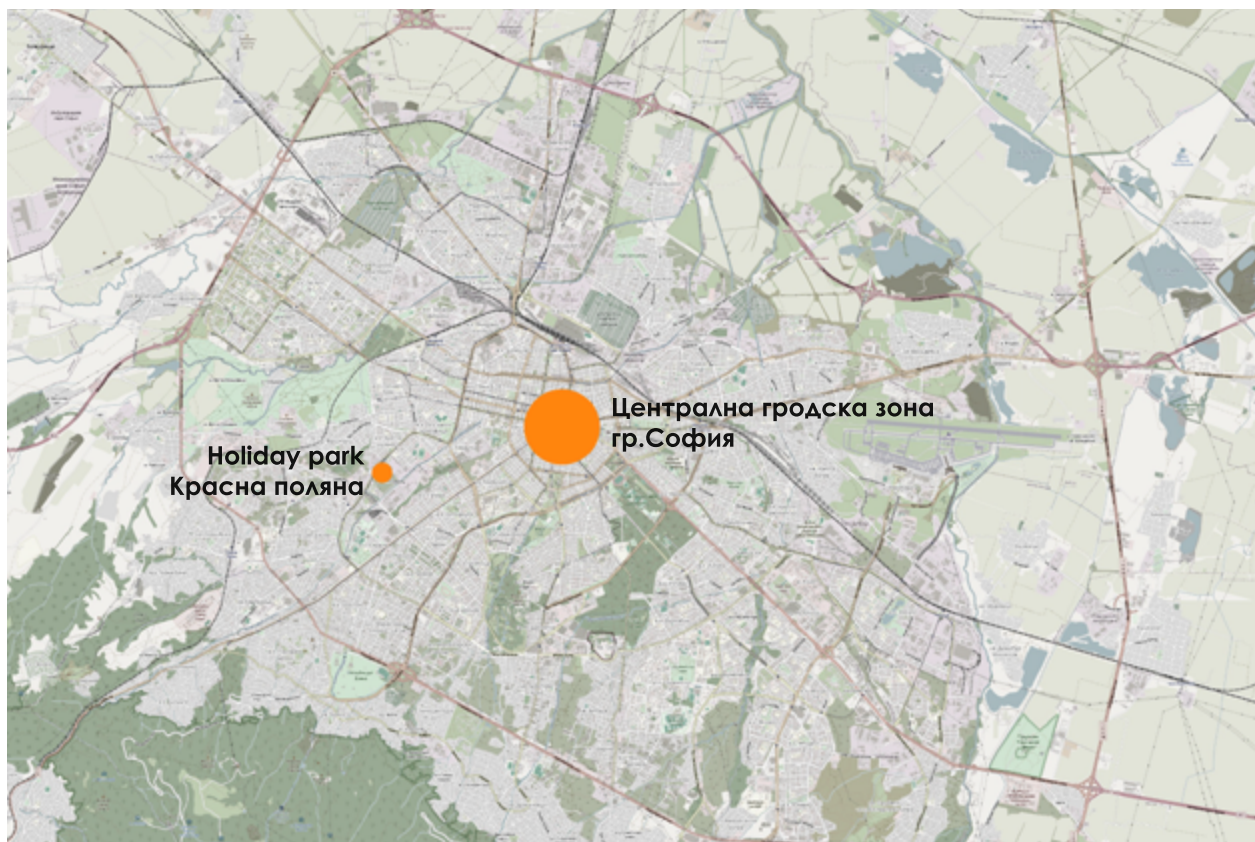
- административни;
- културни;
- търговски;
- финансови;
- здравни;
- образователни;
- спортно-рекреационни и др.

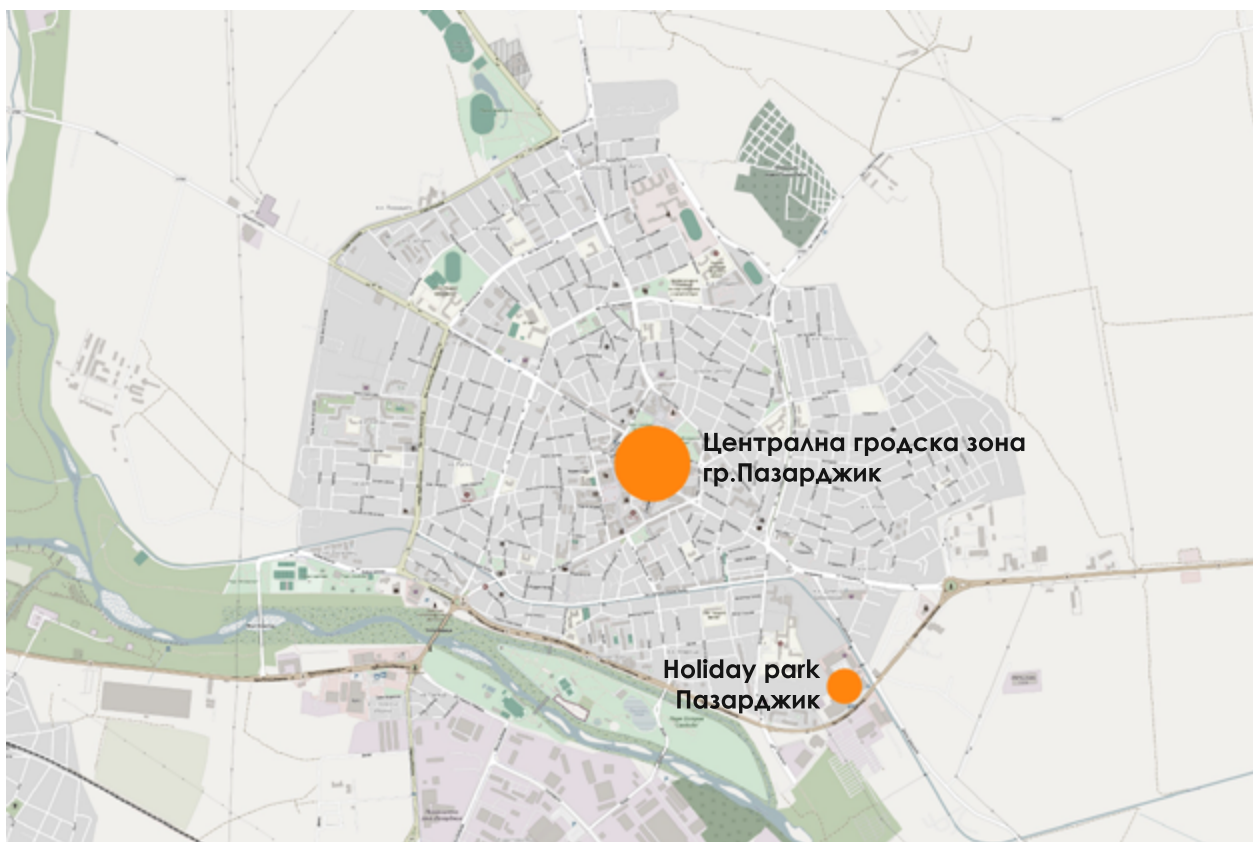
Могат да се допълнят и дейностите, предизвикани от туристическите потоци. Запазването на процент жилищни площи допълва концепцията за **удължена активност** в рамките на зоната и **намаляване на „мъртвите“ часове**. Разнообразните по честота дейности – ежедневни, ежеседмични, месечни и годишни, предполагат равномерна в дългосрочен план активност и оживление в рамките на градския център[2].

Отчетливи характеристики на **търговските паркове** са:

- **стремеж към улеснен модел на пазаруване, при нисък разход на време. Моделът е прост и ясен – гостъп (преобладаващо с автомобил), паркиране, влизане в конкретния търговски**

фиг. 4 Holiday park Красна поляна, гр. София. Пример за разполагане между отделни микрорайони в най-големите градове. Основа: OpenStreetMap. / Holiday park Krasna Polyana, Sofia. Example of retail location between separate urban districts. Basemap: OpenStreetMap.

фиг. 5 Holiday park Пазарджик, гр. Пазарджик. Пример за разполагане в периферията на средни и големи населени места. Основа: OpenStreetMap. / Holiday park Pazardjik, Pazardjik. Example of retail location on the outskirts of a medium-sized town. Basemap: OpenStreetMap.

подобект, закупуване на стока и излизане;

- липса на вътрешни общи площи и разходи по тяхното изграждане и поддръжка.

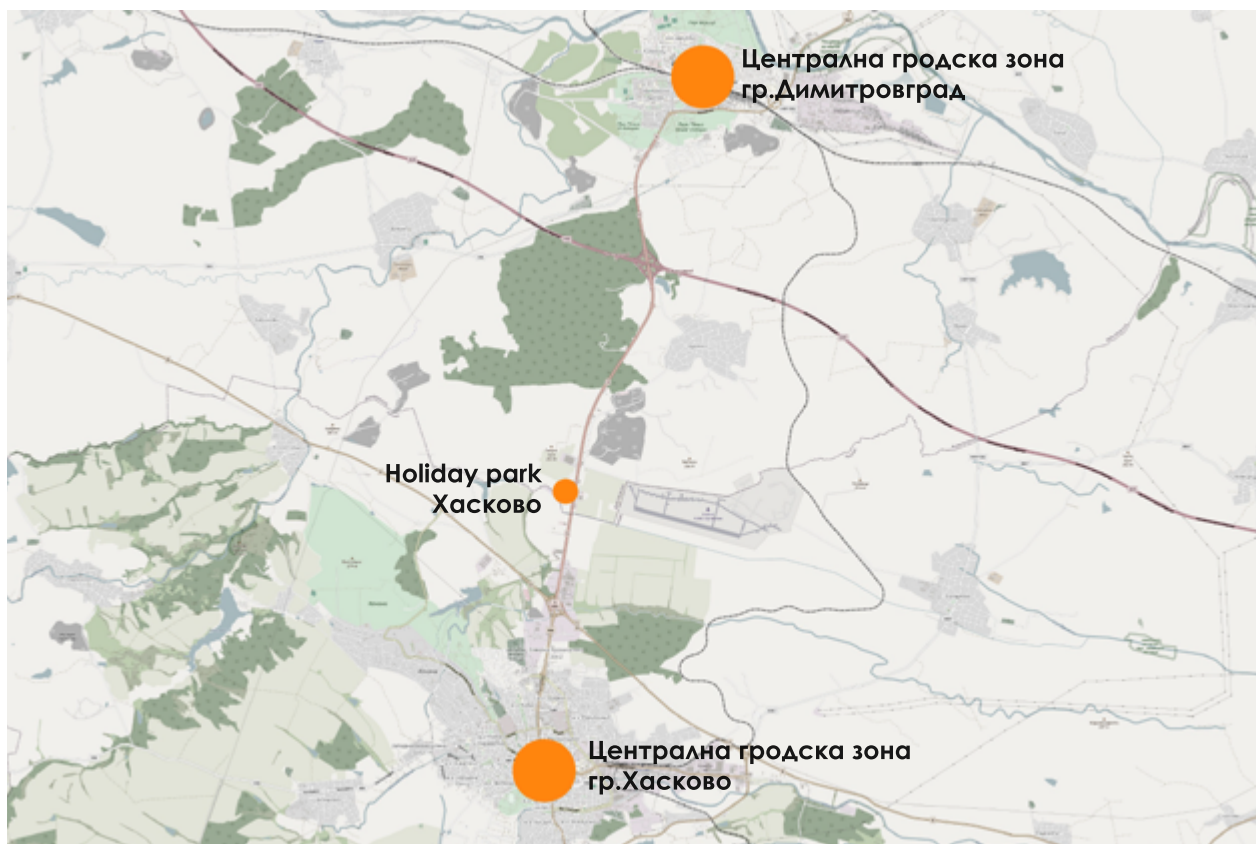
Отсъствието на общи пространства и по-ниските разходи по изграждане и поддръжка водят до по-ниски наемни цени на кв. м в тези обекти спрямо обектите в търговските центрове тип „мол“ и пешеходните търговски улици в централните градски части. Това позволява да бъдат привлечени основно вериги за конфекция от типа „discount“ или „outlet“, които залагат на ниски цени и съответно по-ниско качество на стоките. Резултатът често е съвкупност от **сходни магазини** за продукти на ниски цени, осигуряващи скоростно пазаруване и непредполагащи използването и реализирането на разходи по допълнителни услуги от клиентите. Това от своя страна често обезсмисля и не позволява разполагането на по-широк спектър от обекти за развлечения (кина, атракциони, заведения за хранене и др. услуги), които биха имали нужда от забавяне на потоците и задържане на клиентите за по-дълъг период от време в рамките на обекта. Крайният резултат често

страда от изявена **монофункционалност**. Това от своя страна води до изграждането на зони с неравномерна честота на активностите, както и доста опростени архитектурно-композиционни характеристики и облик. Забелязва се и дефицит на социален живот.

Могат да бъдат отбелязани **изключения** при най-големите по размер търговски паркове в страната, където наличието на значим брой обекти осигурява достатъчно голям поток от клиенти. Често първите допълващи функции са заведения за хранене, автомобили и/или сервиси (неотменно свързани с концепцията за автомобилния достъп като основен при ритейл парковете), както и много малки обекти, осигуряващи услуги с ежедневен характер и по-голяма честота – куриерски пунктове, клонове за плащане на битови сметки, клонове за застраховки и др.

Планова и пространствена композиция

Плановата структура на **централните градски зони**, също както разположението, е повлияна от редица фактори, сред които са

фиг. 6 Holiday park Хасково, гр. Хасково. Пример за разположение между няколко отделни средни по размер населени места. Основа: OpenStreetMap. / Holiday park Haskovo, Haskovo. Example of retail location between separate medium-sized towns. Basemap: OpenStreetMap.

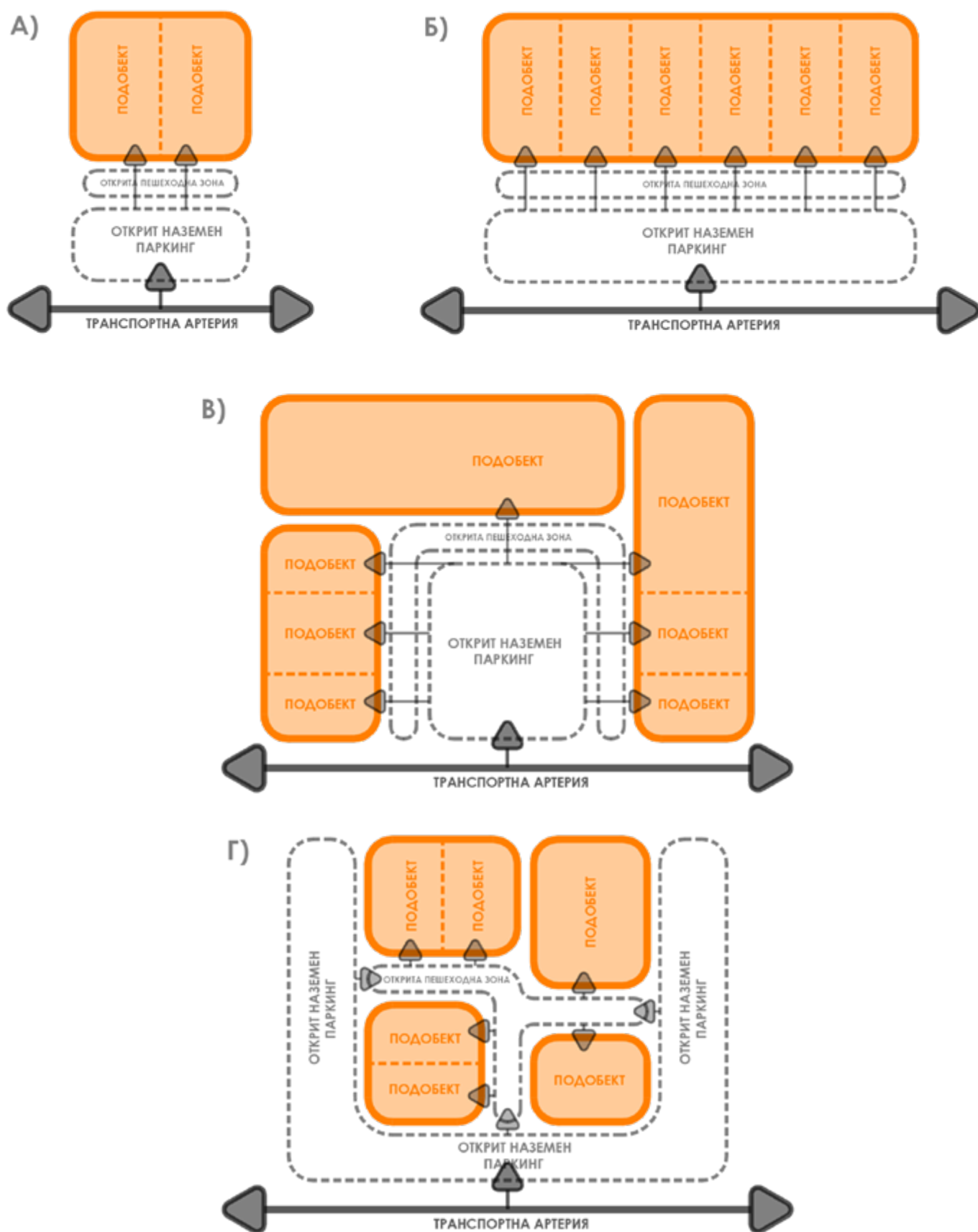
размерите на населеното място, релефът и природните дадености, структурата на населеното място, осигуряването на удобен транспортен и пешеходен достъп и др.

Разнообразието на услугите в градския център позволява групиране на дейности и сгради и обособяването на отделни функционални ядра – административни, делови, търговски, културни, спортни и др. Тяхното пространствено организиране позволява формирането на компактни, линейни и разчленени композиции. Положителен принос за крайното решение има и частичното интегриране на отделните функционални ядра, осигуряващо по-равномерно оживление на централните зони, по-живописно решение и по-добро осигуряване на нуждите на посетителите[2].

Моделът на **търговските паркове** у нас е изграден възможно най-икономично, предимно от **едноетажния търговски обем**, който е пряко свързан с **открития наземен паркинг** (фиг. 7). Междинните пространства, а именно пешеходните, връзките между отделните обекти и

тяхното оформление са почти напълно пренебрегнати. Често дори липсват покрити и защитени от атмосферни влияния пространства извън търговските подобекти. Пренебрегва се и изграждането и поддържането на озеленяване в обектите, както и всякакъв вид кътове за почивка, хранене и развлекателна дейност.

Разполагането основно на широкоплощни **едноетажни сгради** предполага по-висока плътност на предвиденото застрояване. Изчисления на база изискуеми според нормативната рамка или оптималните (които обикновено са повече от предвидените в нормативната рамка) паркоместа, минималното озеленяване в рамките на имота, пешеходните достъпи и връзки, площите за маневриране и зареждане на подобектите и др. показват, че при превишаване на плътности от 35-40% започват да се допускат компромиси с пешеходните и откритите пространства и зелените площи. След тях се деформират площите за зареждане на обектите, като понякога при плътности над 55-60% започват да се появяват и проблеми при автомобилното движение и паркирането.

фиг. 7. Примерни схеми за организация при ритейл парковете: А) компактна; Б) линейна; В) П-образна; Г) островна. /
Examples of different retail parks layouts: A) compact; B) linear; C) U-shaped; D) Island-like.

Крайното решение често представлява прости по обем сгради с голям открит паркинг. Неговото вписване и обвързване със заобикалящата го среда не винаги е оптимално.

Заключение

Търговските паркове са обект на системата на обществено обслужване, осигуряващ среда за **търговия и развлечения** и участващ във формирането на вторичните центрове от градската обслужваща структура. Опростеният модел, който е базиран на бързо и удобно пазаруване, както и склонността им към **монофункционалност** предполагат:

- **негативно влияние към функционирането на централните градски зони.** Изцяло търговските услуги при търговските паркове водят до **редукция на основни функции** в рамките на централните градски зони, с което се **намаляват дейностите и социалните активности**;
- **подобрене при обслужването на преобладаващо жилищни или административни зони,** осигурявайки основните потребности на техните обитатели при минимален разход на време;
- **създаване на неравномерно натоварване**

на транспортната система поради залагането на автомобилния достъп като основен;

- **затруднения в обемно-пространственото вписване на обектите в съществуващата градска тъкан,** разчитайки почти изцяло на **еднотипни широкоплощни търговски обем** и **открити наземни паркинги**;
- **дефицит на социален живот и времева неравномерност на активностите в рамките на търговския парк.**

И двете структури имат своето място в съвременната урбанизирана среда. От съществено значение е да се осигури рационален баланс и синергия между тях.

Източници

1. Иванов, В. (2018). *Социална инфраструктура, УАСГ, София.*
2. Никифоров, И. (2005). *Градоустройство, част 4 – централни зони, УАСГ, София.*
3. Ковачев, А. (2003). *Градоустройство, част 1, 2, Pensoft.*
4. Gibbs, Robert J. (2011). *Principles of urban retail planning and development, Wiley, 1st edition.*
5. Cushman & Wakefield Forton (2024). *Наг 50% ръст на търговските паркове в България през 2023 г.*

RETAIL PARKS AND CITY CENTRAL AREAS

Arch. Martin Mitkov

The article looks into the recent expansion of the retail market in Bulgaria, specifically the segment of retail parks. After more than 50% growth in the gross leasable area during 2023, the market still keeps its rapid increase throughout 2024.

The increasing amount of newly opened and operational retail parks in the country raises multiple questions regarding their effect on urban areas, cities and most specifically in this article – the existing city centres. After clarifying the function and purpose of retail parks, the author compares them to city centres by their location in the overall structure of the city, the functional balance of services offered by each and the characteristics of their physical representation in the urban area.

The article concludes with a summary of the most distinct positives and negatives of the impact of retail parks on city centres.

ТРАНСФОРМАЦИЯ НА ПУБЛИЧНИ ПРОСТРАНСТВА – ОТ МАРГИНАЛИЗАЦИЯ КЪМ УСТОЙЧИВОСТ

Златимира Симеонова

Златимира Симеонова завършва архитектурното си образование в Университета по архитектура, строителство и геодезия (УАСГ) в София през 2022 година. По време на следването си преминава специализирани курсове на теми като „Архитектура и устойчивост“, „Универсален дизайн“, „Публични и частни пространства“ и „Опазване на културно-историческото наследство“ в Католическия университет в Гент, Белгия. Настоящем е практикуващ архитект и докторант към катедра „История и теория на архитектурата“ в УАСГ-София. Има интерес към подобряване на градската среда и опазване на културно-историческото наследство. Организира и участва в инициативи за обновяване на публични пространства, които целят интегрирането на местните общности, професионалисти и други активисти в процеса на разработване и реализация на проектите.

Устойчивост - дългосрочна цел на човечеството, която се стреми да запази общите блага на планетата и съвместното съществуване на хората за възможно най-дълъг период от време. Традиционната дефиниция включва три основни компонента - социален, екологичен и икономически, успешният баланс на които гарантира устойчиво развитие (*интерпретация на автора въз основа на проведени изследвания*) [1], [2], (фиг. 1).

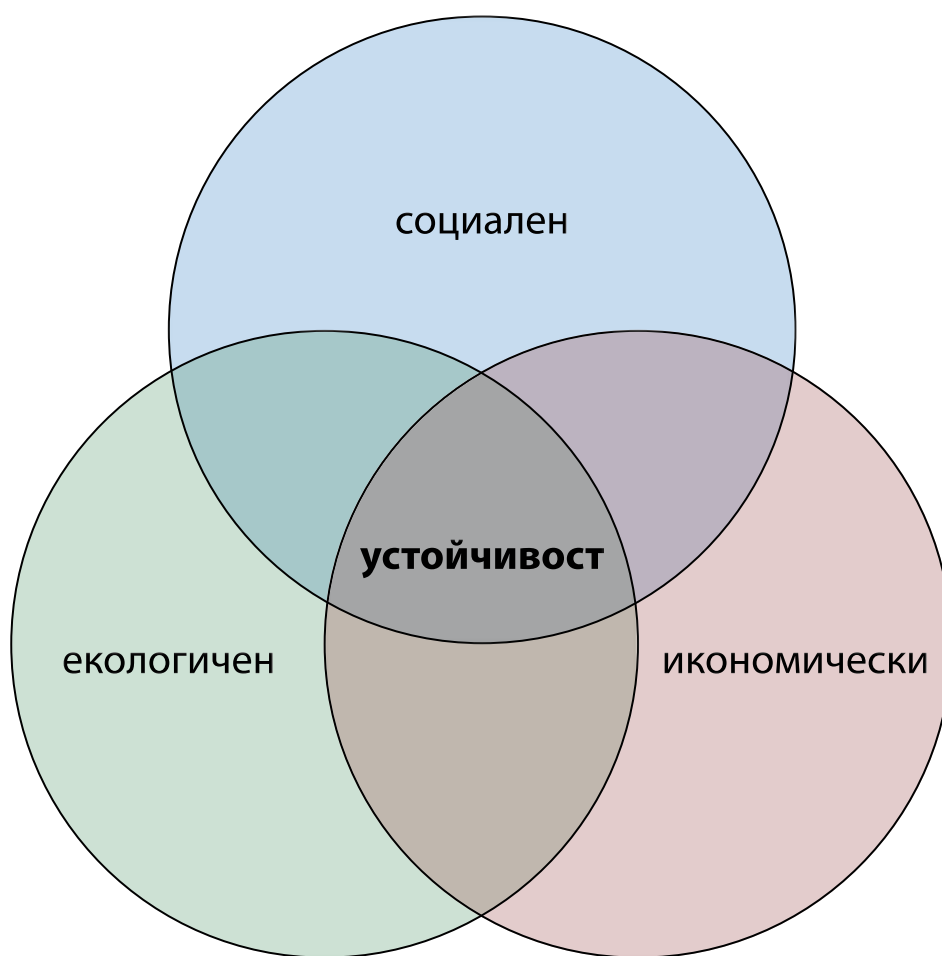
Публичното пространство е открито, общодостъпно място, част от градската тъкан, което служи за социални активности и е обемно дефинирано от обкръжаващата го материална среда. То е предназначено за задоволяване на духовните потребности на ползвателите си, като им осигурява необходимите физически условия за това. Представлява колективна ценност - създава се с намерението да събира и сплотява хората и играе важна роля във формирането на общности.

Устойчивото публично пространство в населените места осигурява протичането на оптимален социален живот. Липсата на устойчивост и маргинализацията обаче водят до необходи-

мостта от трансформиране на публичните пространства, което е обект на текущото изследване.

Според дефиницията на някои автори „Съвременните умело планирани и устойчиви във времето открити публични пространства ... представляват пространствена среда, която осигурява комплексни условия за устойчив баланс между динамиката на социалните и индивидуални потребности на хората и статиката на пространствената среда на града с цел създаване на оптимални възможности за социално развитие“ [3]. С други думи, публичното пространство може да се определи като устойчиво тогава, когато изгражда целесъобразен баланс между материалния и социалния компонент на средата в контекста на икономическите и политическите условия в страната, в която се намира.

Материалните компоненти са веществените елементи, които организират физическото пространство - фасади на сгради, настилки, растителност, парково обзавеждане, съоръжения за спорт и отдих и др. Социалните компо-

Фиг. 1 Компоненти на устойчивостта

ненти са нематериалните елементи, които се свързват с ползвателите - възгледи, интереси, потребности, комуникация и др. Синергичното съчетаване на добре формирани материални и социални съставни части води до изграждане на комплексна и устойчива среда, която се характеризира с:

- **безопасност** - създава условия за безопасно ползване, които включват здравословна материална среда и възпитателна социална среда;
- **универсалност** - дава възможност за използване от всички, включително хора със статут на неравностойност - деца, възрастни, майки с колички, хора с увреждания и др.;
- **естетика** - формира основа за изграждане на вкус у ползвателите за качествена градска среда;
- **приемственост** - умело съчетава установените традиции с изискванията на модерността;
- **функционалност** - удовлетворява потребности, провокира социализация и води до увеличаване на посещаемостта и припознаване на мястото от всички посетители;

- **екологичност** - включва мерки за създаване и опазване на условията за природосъобразна среда за съвместно съжителство на хората с разнообразни растителни и животински видове;
- **икономичност** - осигурява база за оптимално функциониране на пространството с минимално вложени средства и възвращаемост на инвестицията;
- **комплексност** - предразполага извършването на широк спектър от дейности целогодишно и за максимално дълъг период от време през денонощието;
- **адаптивност** - позволява лесно приспособяване към променящите се социални потребности и увеличаващите се изисквания на бъдещите ползватели.

Маргинализацията на публично пространство е феномен, при който социално средище губи своето първоначално значение - вместо да консолидира обществото, то се превръща във фактор, който го разсоява. Това явление настъпва в момента, в който се наруши равновесието между материалните и социалните компонен-

ти на средата и се изразява в:

- **материалните елементи са компрометирани** - настилките, обкръжаващият сграден фонд, парковото озеленяване, растителността и др. са неподдржани и с нарушена цялост;
- **социалните аспекти са нарушени** - не са създадени условия за комуникация между ползвателите, което е предпоставка за алиенация;
- **материалната среда не отговаря на социалните потребности на съвременното общество** - основните потребности на ползвателите, свързани с техните интереси, възгледи за естетика и функционални нужди, не са удовлетворени от физическата среда, която им се предлага - публичните пространства остават непризнати;
- **публичните пространства не кореспондират със съвременните тенденции за градско развитие** - теоретичните постановки за създаване на пешеходни градове, ориентирани към хората, развиващи се от средата на XX век в световен план, нямат масово практическо проявление у нас;
- **градската среда не съответства на изискванията за универсалност и флексибилност** - моделите за дизайн, които целят да създадат среда, приобщаваща възможно най-голяма група хора, независимо от тяхната възраст, възможности и положение в обществото, се прилагат отскоро у нас и не са разгърнати в пълноценна си форма.

Причините за компрометиране на публичните пространства, част от градската ни среда днес, се коренят в историческото им възникване и развитие и в съвременния подход към тях. Ключова роля за формирането им играе политическата обстановка, която повлиява тяхното използване и облик.

Масовото строителство на сгради и публични пространства у нас започва в периода след Съединението на Княжество България и Източна Румелия (1885). Тогава се наблюдава икономически подем и свързаният с него тласък в развитието на архитектурно-строителния сектор. Наред с новоизградените железопътни линии, пътища, промишлени предприятия се появяват и множество административни сгради, хотели, банки, училища, театри и др. Така започва и формирането на градския образ, следи от който присъстват в обкръжаващата ни среда.

Съществено влияние върху вида на публичните пространства оказва социалистическият период (1944-1989). Настъпилите тогава градоустройствени и архитектурни промени целят да удовлетворят нуждите за естетика и функционалност на управляващата партия. Създадени

те пространства са просторни и внушителни. Те са продукт на господстващите идеологии и са инструмент, който служи на тоталитарния начин на управление. Могат да се обособят два основни типа - образувани чрез:

- **преобразуване на съществуващи публични пространства** - запазва се част от материалната среда (от периода до н.пол. XX век) като се променя функционалността (фиг. 2);
- **формиране на нови публични пространства** - създава се чисто нова среда около новоизградени сгради (вм.пол. XX век) (фиг. 3).

Днес ни е трудно да припознаем някои от тези монументални градски пространства. Те губят значението си още през 1989 г., когато започва периодът на прехода. Демократичното общество има нови изисквания, следователно публичните пространства имат нужда от преосмисляне, осъвременяване, адаптиране към модерните социални и градоустройствени принципи и тенденции.

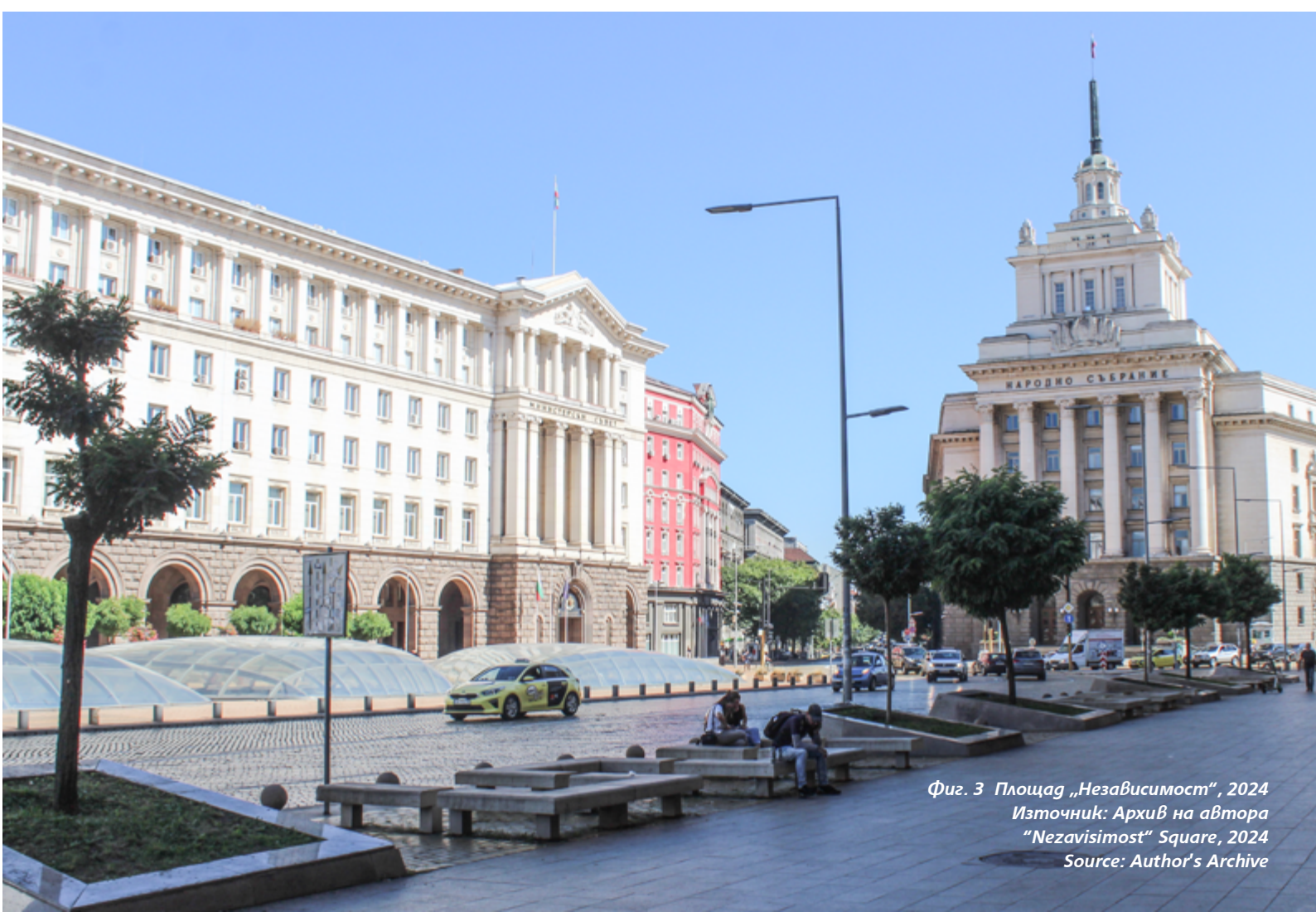
Необходимостта от трансформиране на публичните пространства е следствие от развиващите се потребности на съвременното общество. Нуждите и интересите на ползвателите на урбанизираните територии се променят бързо и материалността трябва да им съответства. Архитектурата и урбанизмът отразяват, поради спецификата на прилаганите строителни технологии, с известно забавяне глобалния технологичен растеж и последните тенденции в продуктивния дизайн. Затова е от съществено значение проектантът на градската среда да гледа в перспектива, да разсъждава не за нуждите на обществото в момента, а за потребностите му в бъдеще. Стремешът при съвременните публични пространства е те да бъдат адаптивни, многофункционални и лесно трансформируеми. Само така може да се гарантира тяхното по-дълготрайно ползване и активност.

Целесъобразните архитектурно-градоустройствени трансформации на публични пространства създават материални условия за оптимални социални активности. При всяка намеса в средата обаче е възможна появата на явления, при които заг. привидно подобрена материална среда се крият рискове от исторически, културен, екологичен, социален и материален порядък:

- **Джентрификация** - процес на увеличаване на икономическата активност на даден район, което води до подобряване качеството на живот, но и до демографско изместване (релокация на местните жители поради завишен стандарт на живот, който не отговаря на техните възможности) и загуба на идентичност.

Фиг. 2 Площад „Княз Александър I“, 2024
Източник: Архив на автора
“Knyaz Alexander I” Square, 2024
Source: Author’s Archive

Фиг. 3 Площад „Независимост“, 2024
Източник: Архив на автора
“Nezavisimost” Square, 2024
Source: Author’s Archive

– **Комерсиализация** - обогатяване с търговски функции на дадена територия, което създава условия за привличане на значителен поток от външни посетители, влияещ върху социалните взаимодействия между местните.

– **Унифициране** - обновяване на дадена зона по познат чуждестранен или местен модел, което води до уеднаквяване на пространствата и загуба на локалния характер и идентичност.

– **Недоволство** - възможност от възникване на конфликти поради съзнателно или несъзнателно изключване на заинтересовани страни от процеса на вземане на решения за трансформация на обществени пространства.

Тези опасности подчертават необходимостта от внимателно планиране, което да отчита интересите на общността и да проявява грижа към опазване на природните и културно-историческите материални и нематериални ценности. Това е и основна характеристика на устойчивото развитие.

Опазването на културно-историческото наследство е ключов аспект в съвременното градско планиране и е сред основните предизвикателства при трансформиране на публични пространства. Представлява процес на съхранение на идентичността на даден район докато същевременно отговаря на потребностите на бъдещето.

Всяко публично пространство се окачествява както със своята материална и социална среда, така и с контекста на селището, в което се намира. Неговите ценностни характеристики биха могли да се съхранят, развият и модернизират, като се акцентира на следните аспекти:

– **Устройствено планиране** - занимава се с местоположението на обекта, предвиден за трансформация, както и неговата ориентация в пространството. При прилагане на намеса следва да се отчетат теренните му особености, съществуващите визуални коридори и физическите връзки с други ключови обекти в селището.

– **Обемно-пространствена структура** - фокусира се върху композиционното решение в обсега на общественото пространство. В процеса на осъществяване на идеята е необходимо да се обърне внимание на съчетанието на отделните елементи, на баланса на уплътнени и празни пространства, както и на взаимовръзката помежду им.

– **Архитектурен образ** - отнася се към архитектурните стилове, които участват в изграждането на публичното пространство. В хода на преосмисляне на пространството трябва да се вземат предвид ценности като автентични строителни техники, приложение на занаяти, синтез с изкуствата и природата, други ценни елементи или постижения на архитектурното творчество.

– **Нематериална ценност** - разглежда значението на изследваното пространство при формирането на обществото. По време на избора на намеса е важно да се акцентира върху значимостта на общността и индивида - техните традиции, спомени, ежедневни изживявания и други културни особености, свързани с колективния опит.

На базата на изведените аспекти на намесата могат да бъдат определени и индивидуалните методи за опазване на културно-историческата значимост на дадено пространство. Тези методи са подчинени на общи принципи:

– Да не се разрушават, а да се подчертават съществуващи физически и визуални коридори към ключови селищни обекти.

– Да не се компрометира целостта на пространството и неговата обемно-пространствена структура, а да се акцентира върху зададената композиционна рамка.

– Да не се унищожават, а да се изявяват присъстващи стилови черти, архитектурни елементи и произведения на изкуството.

– Да се прилагат деликатни намеси, които не превъзхождат явно значими паметници от отминали периоди и не доминират в съществуващата среда.

– Да не се пренебрегват потребностите на локалното общество и да се съхраняват местните традиции и обичаи.

Опазването на културно-историческото наследство носи множество привилегии за градската среда. То е източник на информация за отминали периоди - конструира и поддържа общественото самосъзнание, свързва поколенията, съхранява традициите. Служи за обогатяване на образователния процес, укрепване на социалните връзки и привличане на туристи. Културното наследство подпомага поддържането на многообразие в условията на интензивна глоба-

лизация. Неговото опазване е предпоставка за устойчиво развитие на публичните пространства при тяхното трансформиране.

Преобразуването на публични пространства може да остави както позитивен, така и негативен отпечатък върху заобикалящата ни среда. За да се постигне успешен баланс между материалния и социалния компонент, е от съществено значение да се проследи историческото възникване на пространствата и факторите, които влияят на развитието им. Следва да се разгледат предпоставките за трансформация, както и потенциалните рискове. Ключова роля при осмисляне на интервенциите играе наличното културно-историческо наследство и неговото опазване.

Информационни източници

[1] Sadiq, A., Oers, W. (2017). *Architecture and Sustainability*. Лекции. KU Leuven Campus Sint Lucas, Гент, Белгия. Посещавани през учебната 2017-2018 г.

[2] Wikipedia. (2024). *Sustainability*. – <https://en.wikipedia.org/wiki/Sustainability> (посетен на 14.09.2024)

[3] Иванов, В. Георгиева, С. Открити публични пространства в урбанизирана среда. Доклад. Ръкопис. 9 септември 2024 г. София. УАСГ.

Геел, Ян. (2016). *Градове за хората*. Пловдив: Жанет 45.

Dujardin, M. (2017). *Universal Design*. Лекции. KU Leuven Campus Sint Lucas, Гент, Белгия. Посещавани през учебната 2017-2018 г.

Молов, Б. (2014). *Градските обществени пространства - за хората и от хората*. Сп. Градът, 27, 6-7.

TRANSFORMATION OF PUBLIC SPACES - FROM MARGINALISATION TO SUSTAINABILITY

Arch. Zlatimira Simeonova

The article aims to investigate the architectural, social, environmental, economic and political challenges inherent in transformation of public spaces.

Public space is defined as an open accessible area within the urban fabric which serves as a setting for social interaction. It represents a collective asset with a crucial role in fostering community cohesion.

A sustainable public space must achieve an optimal balance between its physical and social elements while being sensitive to the economic and political context of the country in which it resides. The essential attributes of a sustainable public space include safety, inclusivity, aesthetic value, continuity, functionality, ecological sustainability, cost-efficiency, complexity and adaptability.

Urban spaces become marginalised when the equilibrium between their physical and social components is disturbed. The causes of this marginalisation are deeply intertwined with the historical evolution of public spaces and contemporary approaches to urban planning.

Compromised public spaces must undergo transformation to align with current societal and individual demands. However, such interventions bring potential risks, including gentrification, commercialization, homogenization, and public dissatisfaction. Crucially, any transformation must consider preservation of cultural and historical heritage to ensure urban diversity amid the pressure of intense globalisation.

РАЗВИТИЕ НА ЦЕНТРОВЕТЕ В МОРСКИТЕ ПРИСТАНИЩНИ ГРАДОВЕ

СИСТЕМЕН ПОДХОД ПРИ ИЗСЛЕДВАНЕ НА ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ МЕЖДУ ГРАДСКИ ТЕРИТОРИИ

Теодор Мирчев

Арх. Теодор Мирчев завършва УАСГ София през 2016 г. в катедра „Градоустройство“, след което започва професионалното си развитие като архитект - проектант в студио АТЕК ДИЗАЙН. През последните 9 години, заедно с млад екип от колеги работи по различни проекти в областта на градоустройството, жилищната архитектура, широкоплощните търговски комплекси и индустриалните сгради. В началото на 2018 г. постъпва като хоноруван преподавател в УАСГ, а през 2020 г. продължава своето академично развитие като редовен докторант към катедра „Градоустройство“.

В историята поселенията са успявали да бележат развитие най-вече когато тяхното управление е било целесъобразно съсредоточавано в сферите на писмеността, културата, изкуството, занаятчийството и технологиите. След индустриалната революция значителна част от населени места нарастват в териториален и демографски план, като едновременно с това успяват да развият и икономиките си. Именно тогава морските градове заемат ключова позиция при преноса и обработването на товари, а след навлизането на новите технологии старите пристанища постепенно се превръщат в пространства, наситени с техника и съоръжения, които обслужват логистичната инфраструктура.

В генезиса си голяма част от портовете са били сформирани в близост до градските центрове. Въпреки това през годините дейностите, които се развиват в двете територии, са диаметрално противоположни – пристанищата затвърждават индустриалния си характер, докато централните се обособяват основно с обекти на социалната инфраструктура. Практиката

показва, че при присъствието на пространствена обвързаност между пристанището и центъра, придружена от липса на функционална съвместимост между двете, се генерират значителни устройствени проблеми. Наличието на дейности, които физически и пространствено прекъсват връзката между центъра и акваторията, са в разлив с идеята за балансирана и устойчива градска среда.

С цел възобновяване на взаимовръзката **Център - Пристанище** тя трябва първо да бъде разгледана като част от градоустройствената структура на населеното място. Редно е двете територии да взаимодействат една с друга хармонично и ефективно в контекста на общата градска постановка. В световен план този процес се постига чрез пренасочване на товаро-разтоварните функции от портовете към периферията на населените места.

След освобождаване на ценните крайбрежни терени, каквито представляват старите пристанища, възникват възможности за тяхното целесъобразно интегриране в градската среда посредством реорганизирането им като

Фиг. 1 Концепция за трансформиране на пристанищен комплекс като вторичен градски център /Майами/
Conception for transforming a seaport as a secondary urban center /Miami/

обслужваща територия със свободен публичен достъп, допълваща функционалния и пространствен характер на центъра (фиг. 1).

Практиката показва, че приложението на горещираните градоустройствени решения позволява едновременно развитие както на централните зони, така и на пристанищата като устойчиви и оптимално функциониращи територии. За изследване на взаимодействието между двете е редно да бъдат приложени съвременни градоустройствени подходи, чрез които да се структурират основните принципи при преразпределянето на отделните материални и функционални елементи в градските пространства.

Такъв е и **системният подход** (фиг. 2), който разглежда устройствените взаимовръзки между отделни градски територии (**градски те-**

риториални подсистеми), как те заедно образуват структури на по-високо ниво (**градски териториални системи**), и на последно място, как тези системи изграждат в общата градска структура (**градска метасистема**) в нейната пълнота и завършеност.

Градска териториална подсистема (подсистема) – територия, чиито устройствени и природни характеристики ѝ позволяват относителна функционална и пространствена самостоятелност.

(Такива могат да бъдат: градски център, пристанището, контактните територии, които ги свързват или акваторията.)

Градска териториална система (система) – група от подсистеми. Всяка подсистема оказва и приема влияния от другите компоненти, които изграждат системата.

Фиг. 2 Системен подход за изследване на взаимовръзки между градски територии
Systematic approach for studying the interrelationships between urban territories

(Градският център, заедно с пристанището, контактната територия и акваторията, образуват обща система (фиг. 3). Системата разглежда взаимовръзките между отделните подсистеми, които я изграждат.)

Градска метасистема – всички системи, които заедно изграждат града в неговата функционална и пространствена цялостност.

Така централната градска част може да бъде разгледана като подсистема, която представлява съвкупност от материалната база и пространствата на исторически формирания се първичен център и тези на новите центрове:

Първичен градски център (ПГЦ) – съвкупност от елементите на стария, исторически терминиран център. Тези територии се характеризират със силното присъствие на сгради и пространства, които бележат културната специфика на градовете. Обикновено съдържат голяма част от културното наследство и играят ключова роля за запазване на историческите ценности. Обект са на туристически дейности, атракционни занимания и търговия. Общественото отношение към първичните градски центрове е силно изразено поради техния характер на обединител на етническите, културните и религиозните особености на града.

Нов градски център (НГЦ) – провокиран от екстензивното развитие на населените места и глобализацията през последните десетилетия. Обикновено там се изграждат новите обекти на социалната инфраструктура и по-малко такива с културно-историческа значимост. НГЦ обслужва съвременните потребности на обществото в социални, икономически, функционални и екологични аспекти.

Вследствие на комплексния си състав, състоящ се от компоненти на НГЦ и ПГЦ, централната градска част възприема характер на двукомпонентна подсистема (фиг. 4). Спрямо териториалните граници на населените места най-често се образува в близост до геометричния градски център, освен в случаите, когато това е невъзможно поради определени природно-географски особености - наличието на силно изразени релефни специфики като планински масиви, горски масиви или водни басейни.

Теоретично могат да бъдат структурирани два пространствени аспекта на развитие на централните - в зависимост от това дали новите елементи на централната градска част се развиват в пространствената рамка на старите центрове или дифузно, извън тяхната територия:

Колективен пространствен аспект на развитие (КПАР)

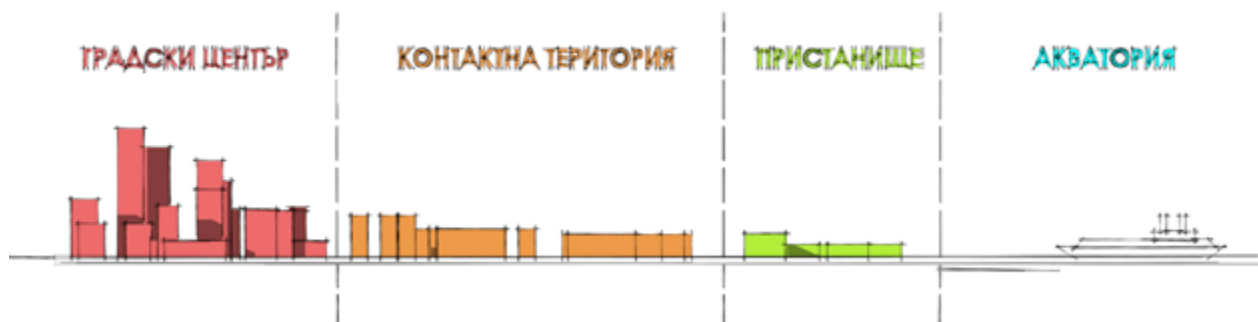
Първият аспект съществува, когато НГЦ се обособява върху територията на ПГЦ. Така НГЦ и ПГЦ функционират едновременно в една обща подсистема (фиг. 5). Практически погледнато, новите елементи на социалната инфраструктура, които са ключов компонент, присъщ за новите централните зони, се развиват в старата градска част. Тя по своето естество обединява сгради и публични пространства от национално, а понякога и международно културно-историческо значение.

При колективния пространствен аспект до голяма степен възможностите за развитие на градските центрове остават ограничени. Поради високата интензивност на застрояване и гъстота на комуникационните връзки нарастването на централните зони се изразява основно във вертикално направление и значително по-малко в хоризонтален план. Добрите практики за устройствени намеси при КПАР са тези, свързани с реновирането и доизграждането на съществуващия сграден фонд и публични пространства.

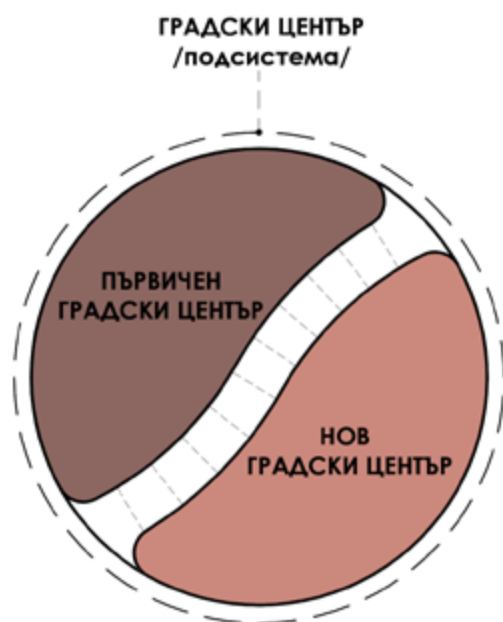
Колективният пространствен аспект поставя значими градоустройствени въпроси относно естетиката и запазването на културната идентичност на градовете. При интегриране на новите архитектурни стилове е редно да бъдат съобразени пространствено-естетическите особености на наличната материална среда. Едновременно с това новият сграден фонд трябва да присъства естетически хармонично до сградите с историческа стойност. Заедно с предизвикателствата възникват и възможности за прилагане на определен тип еkleктични архитектурни подходи. Следвайки добрите практики за интегрирани урбанистични намеси, се цели създаване на устойчива среда за обитаване.

С експанзивното развитие на технологиите и централизацията на населението в големите населени места се провокира необходимостта от обособяване на нови терени или реновирането на маргинализирани такива, върху които да бъдат преразпределени обслужващите компоненти на социалната инфраструктура. Понякога при КПАР присъстват устройствени ограничения и несъвършенства. Те произлизат от невъзможността за изграждане на нова материална среда. Затова в теоретичен план се обособява и другият аспект на развитие на централните зони:

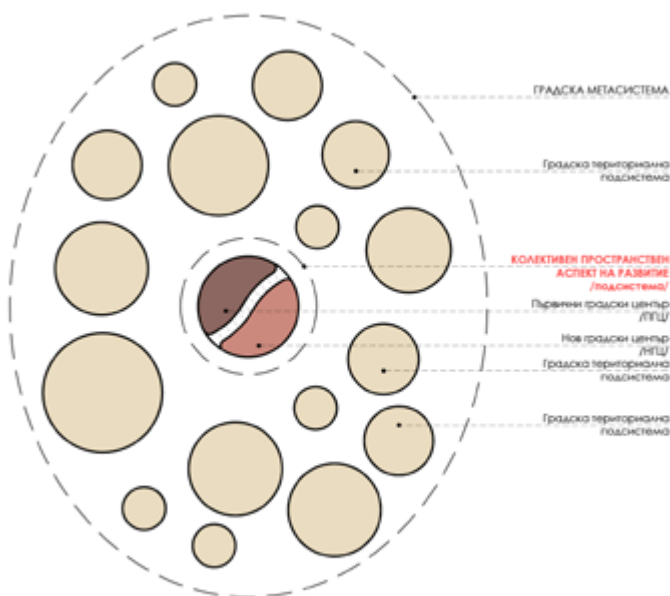
Респективен пространствен аспект на развитие (РПАР).

Фиг. 3 Пространствена интерпретация на система, образувана от четири отделни подсистеми – Градски център, Контактна територия, Пристанище, Акватория
Spatial interpretation of a system formed by four separate subsystems - City Center, Contact Territory, Port, Sea

Фиг. 4 Градски център – двукомпонентна подсистема / City center – a two-component subsystem

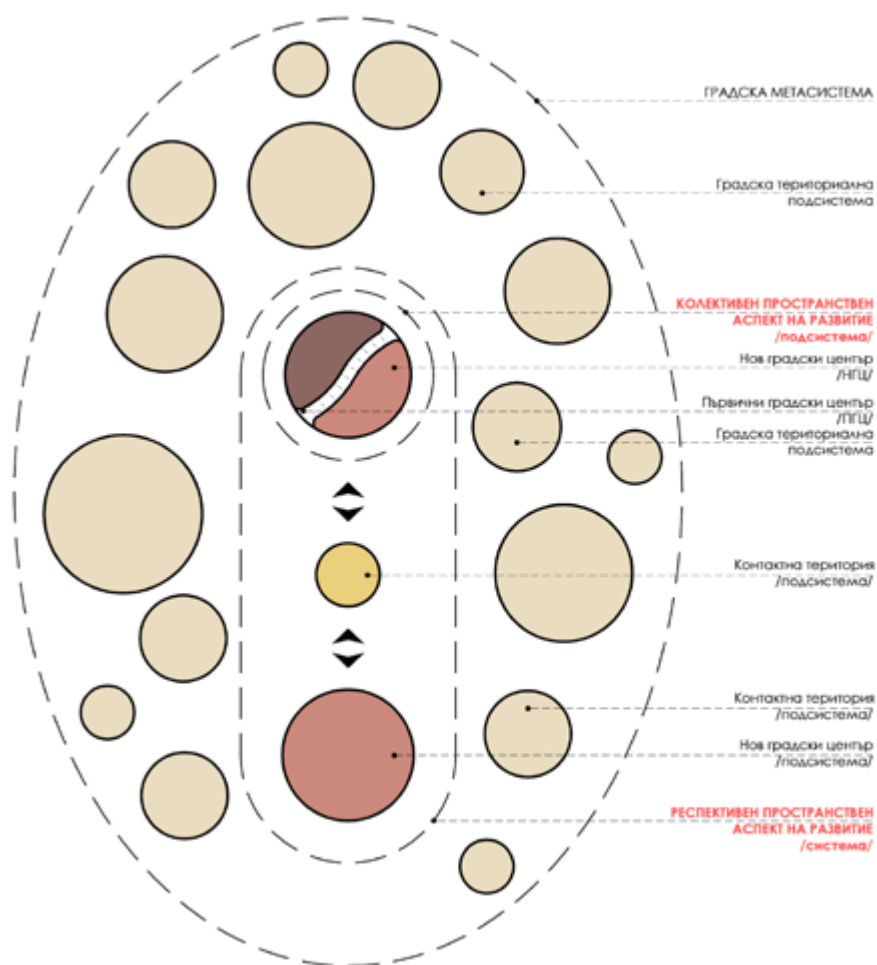
Фиг. 5 Колективен пространствен аспект на развитие /КСАР/ / Collective spatial aspect of development /CSAD/

Вторият пространствен аспект за развитие на градските центрове (фиг. 6) бива провокиран като следствие от невъзможността за прилагане на първия. Когато застрояването в централните градски части достигне **лимита на своя интензитет**, настъпва силно влошаване в качеството на средата. В същото време градът има социална и икономическа необходимост от изграждане на представителна централна градска територия, която да предостави възможности за осъществяване на различни дейности като труд, отзих, туризъм, забавления, рекреация. Така настъпва и необходимостта за прилагане на **дисперсни и полицентрични градоустройствени подходи** за развитието на централните зони – посредством обособяване на нови, спомагателни централни звена, които възприемат функцията на **вторични градски центрове**, бидейки извън териториалния об-

хват на централната градска зона.

Въпреки това двете (или повече) териториални подсистеми, първата обект на КПАР, а втората, представляваща вторичния център, продължават своето развитие **респективно една на друга**. Те са териториално отделени, но съществуват едновременно, споделяйки част от функциите си. В голям процент от случаите тяхното взаимодействие се осъществява **посредством подсистеми - контактни територии**, които ги обвързват в пространствен и комуникационен аспект.

В контекста на морските пристанищни градове можем да затвърдим, че **развитието на пристанищата като вторични центрове се осъществява посредством РПАР**. Този процес е естествено следствие от необходимостта да

Фиг. 6 Респективен пространствен аспект на развитие /РПАР/
Respective spatial aspect of development /RSAD/

бъдат усвоени и облагородени маргинализираните територии, които представляват старите товарни пристанища, и едновременно с това се обслужва нуждата от поява на нови вторични централни пространства в развиващите се градове.

Прилагането на системния подход за изследване на подсистемите „Градски център“ и „Пристанище“ позволява задълбочен анализ на техните взаимовръзки и създава условия за прилагане на комплексни градоустройствени намеси, целящи тяхното облагородяване и устойчивото им съществуване в общия градския организъм.

Литература

1. Александров, А. Теория на урбанизма, София, УАСГ, 2002.

2. Геел, Я. Градовете за хората, София, Жанет 45, 2016.

3. Иванов, В. Социална инфраструктура, София, УАСГ, 2016.

4. Иванова, Е. Морски пристанища, София, УАСГ, 2014.

5. Ковачев, А. Градоустройство, I и II част, Pensoft, 2003.

6. Никифоров, И., М. Никифорова, Градоустройството в България през XX и XXI век в контекста на европейското, София, Славена, 2016.

7. Панайотов, А. Българските пристанища (1879 – 2014) Хроника, Варна, „Меритайм Пъблишинг Хаус“, 2015.

8. Ташева, М. Модел за интегрирано градско обновяване – дисертационен труд, София, УАСГ, 2016.

9. Каспро, Ф. Port-side Miami, www.archdaily.com, 2013.

DEVELOPMENT OF CITY CENTERS IN SEAPORT CITIES

SYSTEMS APPROACH IN RESEARCHING INTERACTIONS BETWEEN URBAN TERRITORIES

Arch. Teodor Mirchev

After the industrial revolution, a large number of large settlements grew territorially and demographically, managing to strengthen their economic stability. It is then that maritime cities occupy a key position in the transportation and handling of cargo on a global scale. With the advent of new technologies, old ports are gradually turning into spaces saturated with machinery and equipment that serve the logistics infrastructure.

The interpretation of the ports as publicly accessible areas to attract visitors can only be managed by creating buildings and spaces to serve the population, transforming them into territories reflecting the character of the city center. Such planning solutions enable the joint development of both the central areas and the ports as sustainable urban structures. To study the interrelationships between them, it is appropriate to apply modern urban planning approaches such as "the system approach".

With the help of the system approach, specialists can establish the urban planning interactions between urban territorial subsystems, the way they together form urban territorial systems, and finally, how these systems exist together in the general urban structure /urban metasystem/.

From an urban planning point of view, the central area can be considered as a two-component subsystem, which represents a set of the material base and spaces of the historically formed primary center and those of the new centers:

Primary City Center /PCC/ - a set of elements of the old, historical center.

New City Center (NCC) – a structure provoked by the expansive development of settlements and globalization in recent decades. It serves the modern needs of society in social, economic, functional and environmental aspects.

In a theoretical point of view, two spatial aspects of development can be structured - depending on whether the elements of the central urban part develop within the spatial framework of the old centers or diffusely, outside their territory:

Collective spatial aspect of development /CSAD/ - exists when the **NCC** develops on the territory of the **PCC**.

Respective spatial aspect of development /RSAD/ - it is provoked as a consequence of the impossibility of applying the collective aspect.

In the context of the seaport cities, we can affirm that the development of ports as secondary city centers is carried out through **RSAD**.

The systematic approach to the study of the **"City Center"** and **"Port"** subsystems allows for an in-depth analysis of their interrelationships and creates conditions for the implementation of complex urban planning interventions aimed at the expedient and optimal existence of the systems in the general urban organism.

ЗЕЛЕНАТА ПАМЕТ НА ГРАДОВЕТЕ

Петя Александрова

Д-р архитект, ландшафтен архитект, преподавател.

Завършва ландшафтна архитектура в АТУ, гр. София.

Завършва архитектура в УАСГ, гр. София, където се обучава предимно в ПАУСС (Първо архитектурно студентско учебно студио) с ръководител проф. Стефан Попов и през 2002 г. се дипломира в катедра „Обществени сгради“.

През 2019 г. защитава докторска дисертация по НС „Териториално и ландшафтно устройство и градоустройство“ в катедра „Градоустройство“ на УАСГ.

Над 20-годишен проектантски опит в областта на жилищни, обществени сгради и ландшафтно-устройствени проекти в екипи и като самостоятелна практика.

Член на КАБ и САБ.

Член на Регистър на лицата по чл. 165 от Закона за културното наследство.

От 2022 г. е преподавател във ВСУ „А. Каравелов“.

Първото впечатление, с което един град остава в съзнанието на хората е градският интериор на обществените пространства със стени от рамката на сградите и перспективните гледки, под от настилките и зелените площи и таван от небе и клони, осветителни тела и покриви. В емблема, съхраняваща идентичността, образа, историята, културата и самобитността са се превърнали центровете и техните по-малки мултипликации в границите на града.

Стратегически интегриращ инструмент на всички елементи на градската среда обаче е зелената система, чието начало е поставено още със създаването на селището. Защото някогашните крепостни стени са се превърнали в улици с дървета или в паркове, мочурищата и конюшните – в градини, крайградските свлачища – в лесопаркове. Въпреки променливия ѝ характер през различните исторически периоди, зелената система е неоспоримо доказателство за стремежа на хората да създадат естествена връзка със заобикалящата ги природа.

Градската среда и нейното възобновяване преживяват своя ренесанс във втората половина на XIX век, когато разбираемо се засилва стремежът към по-бързо скъсване с ориенталския и

възприемане на европейския начин на живот. Поставя се началото на благоустрояването на градовете: настилане на улиците с калдъръм, озеленяване с дървета, най-често акациеви, появяват се алеи за разходка, зараждат се първите планирани паркове и градини. Всичко това се вижда отразено на кадастралните снимки на градовете Русе, София, Бургас и гр.

В края на XIX век в големите градове (най-изявено в София) се появяват първите опити за улично озеленяване, паркоустрояване, скулптурни украси на обществени места. Оценява се значението на публичните пространства и тяхното качество за сплотяване на градската общественост и подобряване качеството на живот на хората. В гр. София е извършена реконструкция на основните входно-изходни артерии, Цариградското шосе е проведено право до самия конак в сърцето на града. Започва изграждането на градската градина.

След Освобождението (1879 г.) в новоизбраната столица на Княжество България започва изграждането на площади, места за разходки и обществени прояви, красиви сгради и широки улици. Целенасочено и методично кривите, загънени и безпланови турски сокаци са заменени

с ясно обособена практична улична система, започва изграждането на площади, места за разходки и обществени прояви, красиви сгради и широки улици, за да бъде създадена представителна градска среда, която е в синхрон с модерните визии за европейско бъдеще.

На 16 януари 1880 г. е приет първият регулационен план на София, утвърден от княз Александър Батенберг. Така нареченият „Батенбергов план“, дело на архитектите Вацлав Роубал и Георги Прошек, прави първите стъпки в градоустройството на новата столица. В него са интерпретирани някои идеи, почерпени от плановете за реконструкция на много европейски столици – Рим, Париж, Виена. Изработването, а по-късно и изпълнението на плана е възложено на италианския инженер Л. Амагей (фиг. 1). След една година той е преработен във връзка с необходимостта от разширяване на улиците до 10 м в ширина. Комуникациите в плана на инж. Амагей запазват исторически обособилите се трасета – радиалните вхождащи в града и околновръстният ров и вал. Предложени са много площади, непознати като пространство в ориенталския град. Планът отрежда терени за обществени градини и паркове. Запазен е теренът на Градската градина (единствената обществена градина, с която разполага София до Освобождението). Извън очертанията на града е маркирана и Княжеската градина.

През 1882 г. се премахва разделянето на града на махали по народности, основна характеристика на османското селище. Пресушени са някои мочурища, сложени са първите газени фенери. По инициатива на кмета Иван Хаджиенов са засадени и първите цветя и дървета край Цариградското шосе. В периода 1880 – 1883 г. се извършва алеино залесяване на софийските улици и булеварди. Започва създаването на Княз-Борисовата градина (фиг. 2) на мястото на бившия турски полигон, в началото предвидена като разсадник за посадъчен материал за улични насаждения и обществени градини.

През 1882 г. е създадено първото Министерство на обществените сгради. Започва изграждането на множество емблематични здания, проектирани от австрийски и български, образувани на Запад архитекти, като Народното събрание, Военния клуб, посолства и министерства. Около тях, както и на други важни места в градската структура се оформят зелени площи. Районът около княжеския дворец се превръща в представителен център, който става средище не само на държавно-административен живот, но и на културни и обществени преживявания с откритата през 1907 г. сграда на Народния театър и оформения парк на Градската градина пред двореца. Строителството и управлението в младата столица е ориентирано към пресъздаване духа на Виена и Париж, преплетен с преклонението към българското възрожденско минало и свободно настояще.

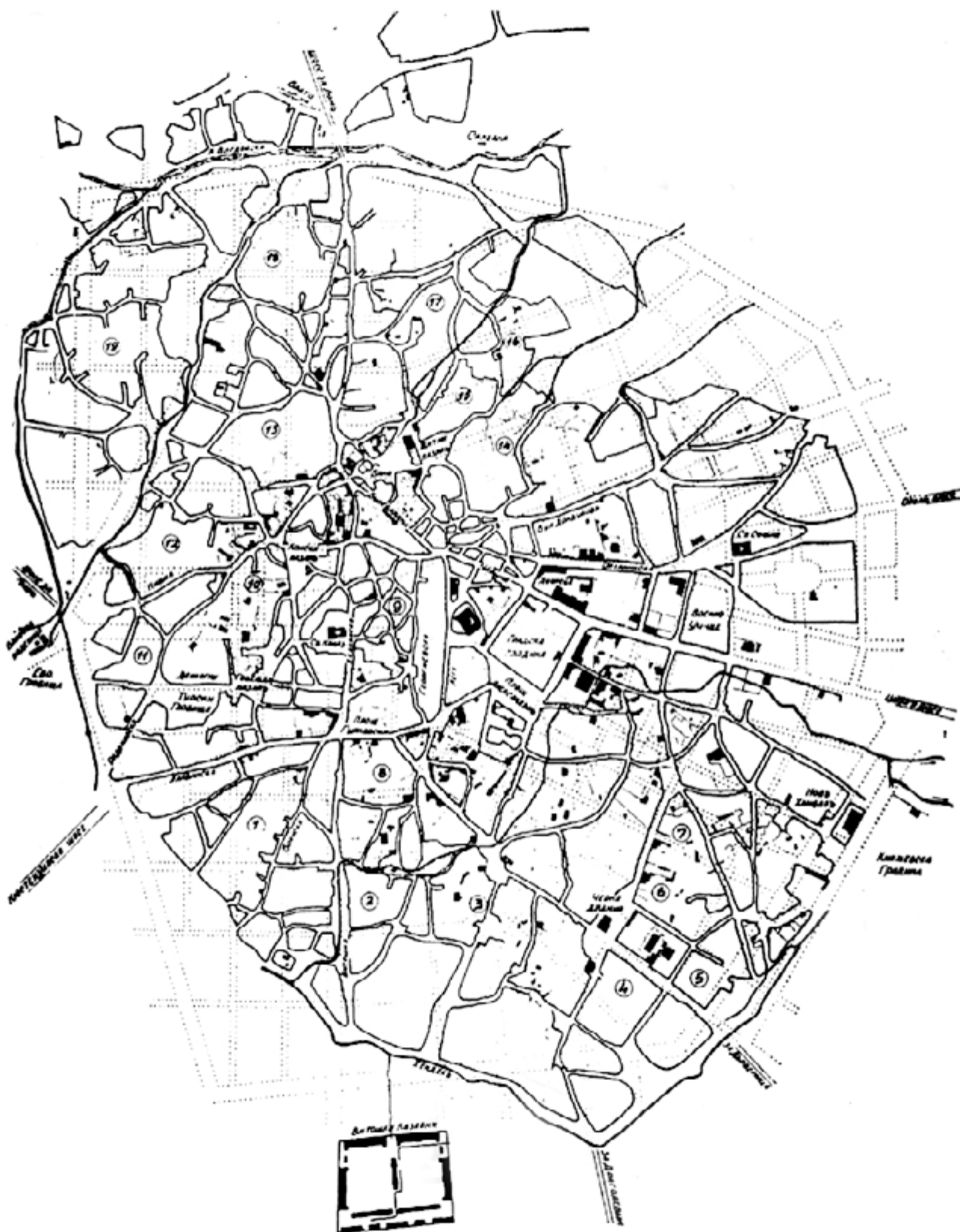
През 1892 г. е представен нов идеен градоустройствен план на София, по който градът нараства повече от три пъти, като се развива по урбанистичната ос изток – запад (фиг. 3). За първи път в този план се отделя особено внимание на зелената система на града. Маркиран е първият столичен парк Борисовата градина, започващ да оформя своя облик, като постепенно включва нови елементи – детско игрище, рибно езеро, лятна къпаня. Новите квартали получават квартални градини, свързани чрез бо-зато озеленени улици и булеварди.

Благоустрояването на големите градове след Освобождението неизбежно включва устройването на обществени градини. В София, Пловдив и Стара Загора, както и в други градове, под ръководството на руски, чешки, австрийски, швейцарски инженери и градинари се уреждат паркове за вечерни разходки и забавления, с бюфети и духовна музика, както и крайградски места за пикници с павилиони, бирарии и бюфети. Самите паркове и градини са разработени в европейски стилове – геометричен френски или свободен – английски, което също се забелязва в кадастралните плановете (фиг. 4).

В София градинката пред Конака е превърната в първата обществена градина, с „френски бюфет“ и духов оркестър. Построяването на Народния театър (1907) налага преустройство на Градската градина с изместване композиционния център, извършено от градския градинар Йосиф Фрай. Това превръща мястото в център на обществения живот на столицата (фиг. 5).

Градската градина в Пловдив, създадена в 1878 г., е в геометричен стил (инж. Г. Илински), а при бившия Конак, превърнат в резиденция на губернатора, е оформена Княжеската градина от специално поканения за целта швейцарски градинар Люсиен Шевалас (1880). Извън града „Пепиниерата“ става място за седмичен отгъх и почивка. С влизането в сила на първия регулационен план на Шнигер (фиг. 4) през 1896 г. се поставят основите на Зелената система в гр. Пловдив. През 1897 г. е създадено Дружество за разхубавяване на Пловдив, обединяващо гражданската инициатива за залесяване на хълмовете Бунарджика, Сахат тепе и Небет тепе, което довежда до увеличаване в качествен и количествен аспект на зелените площи на града.

В Стара Загора през 1895 г. започва изграждането на парк „Аязмото“ от митрополит Методи Кусев и жителите на града върху почти голия Ахмак баир, превръщайки го в красива градина с уникални за България дървесни видове, внесени от Ливан, Турция, Гърция, Испания, Италия. През 1898 – 1912 г. е създадена Станционната градина, която в началото на XX в. е най-хубавото място в града не само за разходка и социални контакти, но и за развлечение. Всеки празничен ден в нея свири военна музика, с което се цели и „сближаване на народа с войската“.

Фиг. 1. План на София от 1879 г. С пълтни линии е показано съществуващото положение, а с пунктирани – предложената регулация. Този регулационен план на Роубал и Амадей поставя началото на европеизирането на младата столица. Планът е утвърден от Александър Батенберг през 1881 г.

Fig. 1. Plan of Sofia from 1879. Solid lines show the existing situation, and dotted lines show the proposed regulation. This regulatory plan of Roubal and Amadeus marks the beginning of the Europeanization of the young capital. The plan was approved by Alexander Battenberg in 1881. Източник: „История на градоустройството“, УАСГ

Фиг. 2. София, края на 19 Век, Княз-Борисовата градина.
Fig. 2. Sofia, late 19th century, Knyaz Boris garden.
Източник: www.stara-sofia.com

Фиг. 3. Кадастрален план на София от 1892г. показва бързото развитие на града за много кратък период. Появяват се нови квартали, които доразвиват градската композиция, построяват се знакови обществени сгради. / Fig. 3. Cadastral plan of Sofia from 1892. shows the rapid development of the city in a very short period. New neighborhoods appear, which further develop the urban composition, landmark public buildings are built.
Източник: „История на градоустройството“, УАСГ

През 1928 г. е създаден нов градоустройствен план, по който разширенията на София са групирани в четирите географски направления. Планът има характерна екологична насоченост: запазени са много зелени площи, предвижда се създаване на западен защитен зелен пояс чрез система от лесопаркове по реките Владайска и Суходолска и зелен клин между улиците „Съборна“ и „Пиротска“. Целта е освен ветрозащита от силните западни ветрове и съхраняване на екологичните условия, да се създаде естествен ограничител на териториалния ръст на града. Тази идея е защитена по-късно и от плана „Мусман“ (фиг. 6).

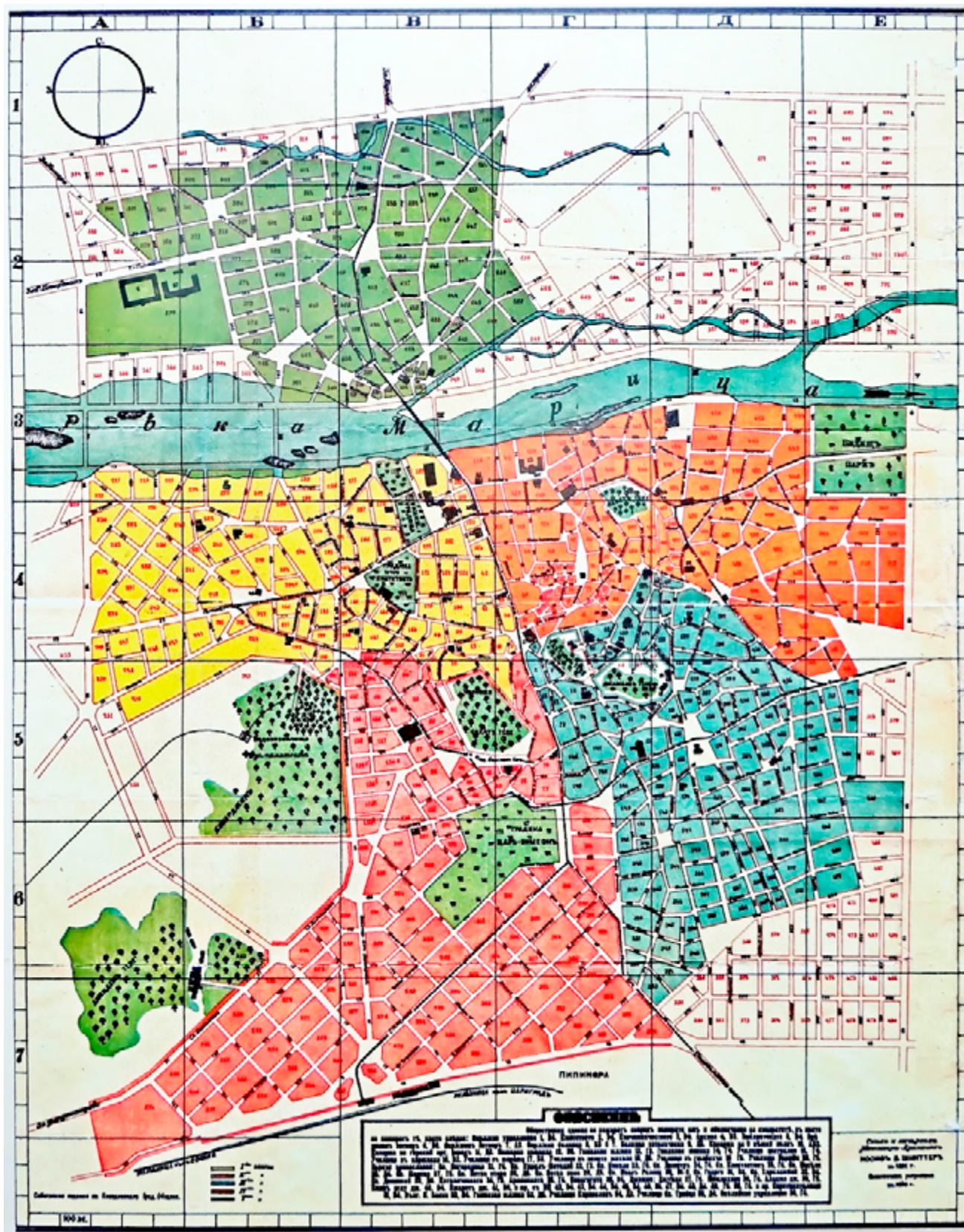
През 1938 г. е утвърден Общ градоустройствен план на Голяма София с Наредба-закон, даваща му „регулационна сила“. Планът е разработен от проф. Адолф Мусман от Дрезден, като е поставена задачата да не се разширява градът, а напротив – да се събере, за да може по-лесно да се благоустрои, както и да се създадат условия да се развие като един „град-градина“. Проведен е принципът на концентрично териториално зонироване с 6 зони: вътрешен град, пояс, край-градски селищни структури, вилна зона, селска зона, зона за отдих и земеделско ползване. Планът впечатлява с екологичния подход на решаване на много от проблемите – ограничаване на компактният град и развиване на останалите градски части като самостоятелни структури около паркове и селскостопански площи, извяване на характерни природни дадености и съхраняване на всички поречия и реки, подчертаване ролята на градските хълмове (Слатина, Лозенец и др.) като природен фактор, влияещ

върху плановете и пространствената композиция на град София. Появява се идеята за Южния парк, Западния парк, парк „Въртопо“. Градоустройственият план на проф. Мусман е първият сериозен опит за създаване на зелена система от градски паркове като структурообразуващ фактор в урбанистичното планиране. Тази схема се запазва във всички следващи градоустройствени плановете и се обогатява с нови паркови територии.

За зеления облик на Пловдив в началото на миналия век усилено се труди Л. Шевалас. Негово дело, освен Княжеската, са Цар Симеоновата градина и „Пепиниерата“ (фиг. 7). Създадените от него зелени пространства са запазили до днес притегателната си сила с уютта и човешкия мащаб. Защитени са като паметници на градинско-парковото изкуство.

Озеленяването на Стара Загора започва с липи през 1912 г., като първа е улица „Руски“. От тези исторически дървета вече няма и следа. След нея е бул. „Методий Кусев“ в посока към Аязмото с насаждения от конски кестен и излолистни: кедър, кипарис (фиг. 8). На Аязмото растителността е предимно екзотична, излолистна. Там се намира единственият халеписки бор в България, внесен от Испания. Липите са предимно в града и са на възраст 60-70 години.

Архитектурата и градоустройството през 60-те години са възприели модерните тогава тези на функционализма, а в същото време темповете на нарастване на градовете не са така значителни. В резултат на това жилищните

Фиг. 4. Генерален регулаторен план на Пловдив от 1896 г. изработен от арх. Йосиф Шнитер. Това е първият съвременен градоустройствен план на града, проектиран с респект към природните и историческите ценности каквито са хълмовете, реката и културното наследство.
 Fig. 4. General regulatory plan of Plovdiv from 1896 prepared by arch. Joseph Schnitter. This is the first modern urban development plan of the city, designed with respect to the natural and historical values such as the hills, the river and the cultural heritage.
 Източник: <https://plovdivtime.bg/>

комплекси, построени по това време не са прекалено големи и са приспособени към градската среда. Като положително качество трябва се отбележи и богатото им паркоустрояване. За първи път обект на устройственото планиране е крайградският район на София. В разработваните през този период планове се прокарват интересни екологосъобразни идеи, много от които са компрометирани от строителството на жилищни комплекси и промишлени сгради. Все пак се проектират и изграждат нови и се добавят части към съществуващите паркове – Западен парк, Борисова градина. Залага се идеята за Северен парк. Извършва се активно озеленяване на жилищни квартали, улици и булеварди.

Седемдесетте години в големите градове са период на интензивно строителство на мащабни комплекси по съветски технологии. Озеленените територии в София са групирани в система от зелени клинове, проникващи от Витоша в градската структура. Водните площи са увеличени с проектираните езера по р. Искър. Специално внимание се отделя на развитието на зелените площи в крайградската зона, която поема част от функциите на отдиха в по-широк териториален обхват, включващ освен Витоша, още Люлин, Плана, Лозен и Стара планина.

В началото на преходния период в България културата, изкуството и историческото наследство остават на заден план. Напред изплуват инвеститорски интереси и политически амбиции за бързи печалби и завладяване на градски територии. Работата „на парче“ превръща много квартали и паркове в хаотично застроени и нефункционални места. Такива примери в София са Южният парк, 20% от който попада в частни имоти (фиг. 9), Борисовата градина и много жилищни квартали, загубили ценна зеленина в междублоковите си пространства. В парк „Бегечка“ в Стара Загора над 300 дка зелени площи са отредени за застрояване, парк „Бунарджика“ в Пловдив става жертва на незаконно строителство (фиг. 10), а „Отдих и култура“ е обект на ожесточени дискусии за нови инвестиционни намерения. Такива случаи има и в други български градове: Морската градина във Варна, междублокови пространства в Бургас, Велико Търново и др. По същите причини са компрометирани идеите за разширение на зелената система на София на юг по незастроените тогава квартали „Малинова долина“ и „Манастирски ливади“, както и на север от гаровия комплекс, където териториите се усвояват за други функции. В монографията „Зелената система на София“ проф. А. Ковачев отбелязва, че градът губи 434,3 ха зелени площи за други нужди.

Големите градове са най-засегнати от сменящите се политически и икономически системи, които обикновено търсят пространствена изява на своите парадигми. За тази цел се използват откритите публични пространства и обществената архитектура. Силата на въздействие на културата и изкуството също е

Фиг. 5. Градската градина в София в началото на XX век. / Fig. 5. The city garden in Sofia at the beginning of the 20th century. Източник: www.stara-sofia.com

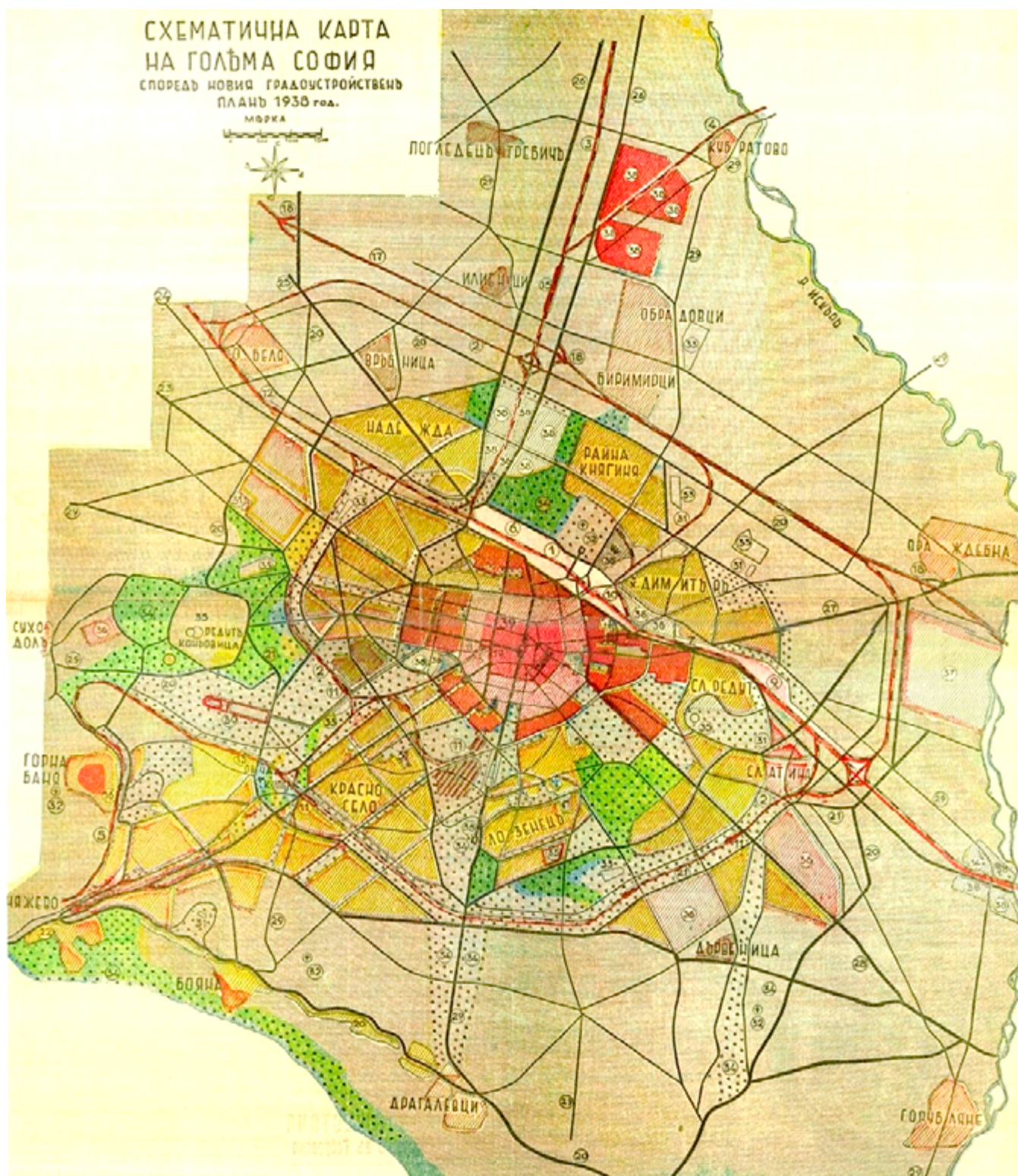
Фиг. 7. Градина „Цар Симеон“, 1901 г.
Fig. 7. "Tsar Simeon" garden, 1901
Източник: <https://trafficnews.bg/>

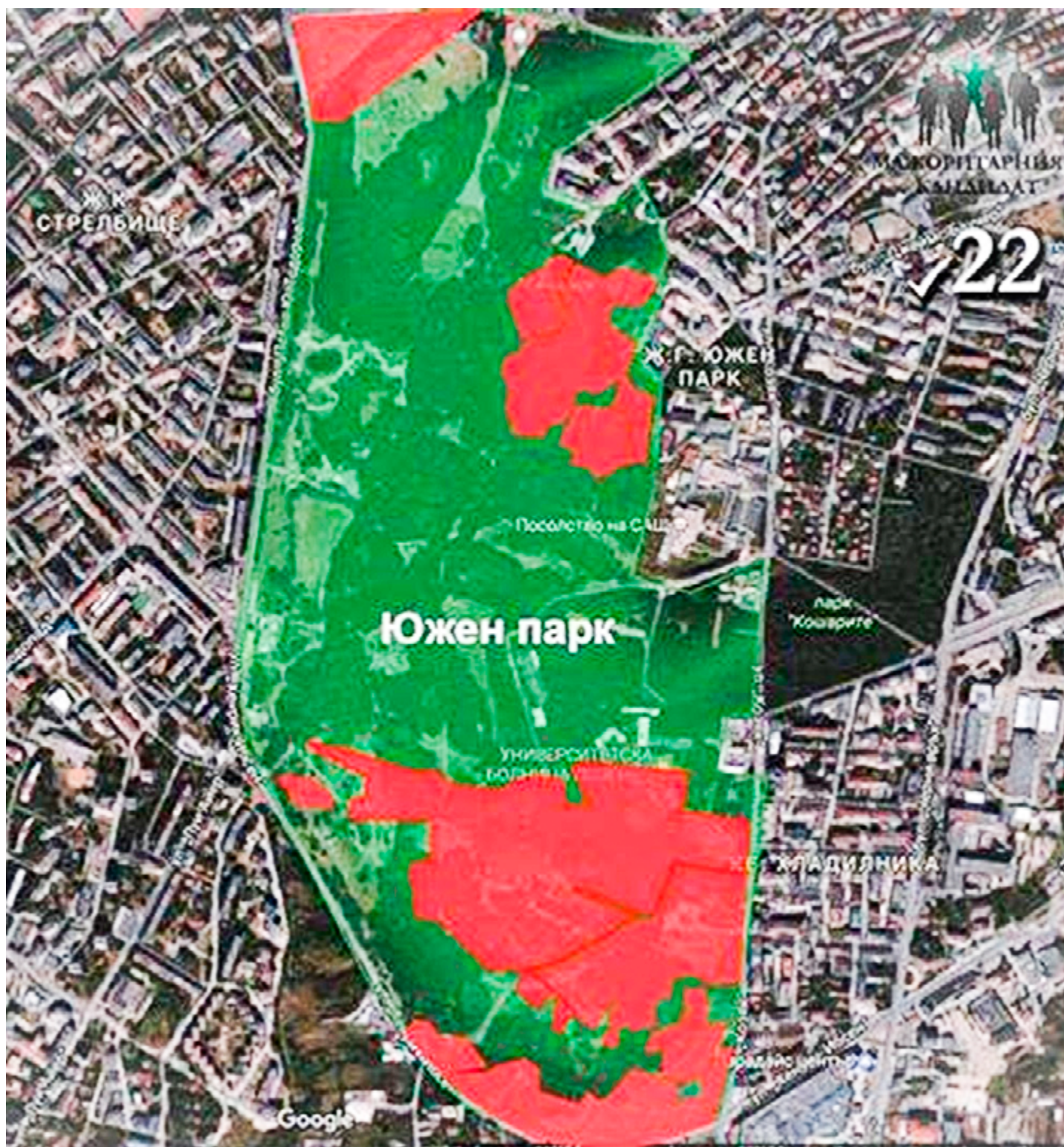
Фиг. 8. Стара Загора в началото на XX век, градската градина и театърът. / Fig. 8. Stara Zagora at the beginning of the 20th century, the city garden and the theater. Източник: Регионална библиотека „Захарий Княжески“

Фиг. 10. Нарушение на предписанието за ниско строителство в подножието на Бунарджик тепе в Пловдив.
Fig. 10. Violation of the prescription for low-rise construction at the foot of Bunardjik hill in Plovdiv.
Източник: www.marica.bg

Фиг. 6. Планът Мусман от 1938 г.
Fig. 6. The Mussmann Plan of 1938.
Източник: <https://bnr.bg/>

Фиг. 9. В Южния парк на София са върнати земи и са отредени терени за жилищно строителство.
 Fig. 9. In the South Park of Sofia, lands have been restituted and have been allocated for residential construction.
 Източник: <https://www.peticiq.com/>

насочена към манипулиране на съзнанието на гражданите.

Освен че е историческо и природно наследство едновременно, зелената система в градовете приютава културни ценности и ги подсиурява със защитена зона и достъп. Тя е и най-добрият начин историята и културата в един град да бъдат съхранени, експонирани и популяризирани, освен в случаите, когато те самите станат жертва на нови политически идеологии и обществени настроения.

Архитектурният образ на града и зелената система като част от този образ е отражение на духовната и материалната култура на българския народ. В нейното развитие се наблюдават всички обществени и политически промени, както и отношението на гражданите към природните и културните ценности. И когато посягането на тези ценности, под въздействието на мимолетни емоционални, политически, етнически и др. вълнения, лишат поколенията от символи, туристите от атракции, гражданите от идентичност, градската структура от цялостност, тогава остават дълбоки и болезнени белези, основани на спомени и чувство на безвъзвратност.

Литература

Александров, А. Преходният период в градоустройството, 2006.

Георгиев, Х. Европейската архитектура на българския град в края на XIX Век. Културните измерения на една нова балканска идентичност. – <http://наука.bg>, 03.2012.

Ковачев, А. Зелената система на София, 2005.

Коняров, К. Градът на поетите, 2007.

Желева-Мартинс, Д. Първи стъпки към модернизирани и европеизирани на българското градоустройство след Освобождението.

Димитрова, С. Един градоустройствен елемент от Стара Загора. – <http://www.zarata.org>, май 2017.

Програма за развитие, поддържане и опазване на зелената система гр. Пловдив, 2012.

Стаменова, М. Модели за опазване на културното археологическо наследство в България, 2012.

Александрова, П. Интеграция на култура, история и природа в големите градове на България. Модел за интеграция на открити пространства и културно наследство. Дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен „доктор“, УАСГ, София 2018 г.

THE GREEN MEMORY OF CITIES

Land. Arch. Petya Alexandrova, PhD

The first impression a city leaves on people's minds is the urban interior of public spaces with walls of building frames and perspective views, a floor of pavements and green spaces, and a ceiling of sky and branches, lighting fixtures and roofs. The centers have become an emblem preserving the identity, image, history, culture and originality.

However, a strategic integrating tool of all the elements of the urban environment is the green system, the beginning of which was established with the establishment of the settlement. Because the former fortress walls have turned into streets with trees or into parks, the marshes and stables into gardens, the suburban landslides into forest parks. Despite its changing nature during different historical periods, the green system is an undeniable proof of people's desire to create a natural connection with the surrounding nature.

The urban environment and its revival experienced its renaissance in Bulgaria in the second half of the 19th century, when the desire for a faster break with the oriental and adoption of the European way of life intensified. At the end of the 19th century, the first attempts at street landscaping, park design, sculptural decorations in public places appeared in the big cities (especially in Sofia). The importance of public spaces and their quality for uniting urban society and improving people's quality of life is evaluated.

The development of large cities after the Liberation inevitably included the establishment of public gardens. In Sofia, Plovdiv and Stara Zagora, as well as in other cities in Bulgaria, under the guidance of Russian, Czech, Austrian, Swiss engineers and gardeners, parks are arranged for evening walks and entertainment, with buffets and brass music, as well as suburban places for picnics with pavilions, beer halls and buffets. The parks and gardens themselves are developed in European styles.

The article summarizes the development of the green system and landscape design in cities from the end of the 19th century to the present day, as a reflection of the spiritual and material culture of the Bulgarian people. Accounted for the impact of all social and political changes, as well as the attitude of citizens to natural and cultural values.

ИСТОРИЯ И ТЕОРИЯ

доц. д-р арх. Ясен Кьосев
проф. арх. Иван Никифоров, д.а.н.
д-р арх. Мила Никифорова
д-р арх. Добрина Желева-Мартинс
ланд. арх. Владимир Маринов
арх. Сава Кисляков
проф. д-р арх. Малвина Русева

МОДЕРНИ ТЕЧЕНИЯ В АРХИТЕКТУРАТА И ГРАДОУСТРОЙСТВОТО У НАС 1878 – 1990 г.

Ясен Кьосев

Арх. Ясен Иванов Кьосев е роден в София през 1974г. Завършва Първа английска гимназия през 1993 г. и УАСГ през 1999 г. През 2001 г. е специализант в Департамента по градско планиране на Кралския технически университет в Стокхолм (КТН). Защищава докторска дисертация в катедра „Градоустройство“, УАСГ под ръководството на проф. д.а.н. арх. И. Никифоров (2004). Има трайни професионални интереси към градска история и развитие на градските центрове. Осъществява екипно участие в конкурси и устройствени проекти, автор е на проекти за жилищни и ваканционни сгради и комплекси. Преподавател е в катедра „Градоустройство“ на Архитектурния факултет в УАСГ (2003), доцент (2010).

Въпреки привичната нагласа за универсалния характер на модерността, две особености на модерните течения у нас са локално-типични и съвсем не универсални. Първата особеност това е сложната и противоречива връзка между *модернизацията* на обществото ни в последния век и половина и *модернизма* като направление в архитектурата и градоустройството през XX в. У нас те не винаги вървят ръка за ръка, а в отделни декади дори се противопоставят. Втората особеност това е българското възприемане на модерното през различни центрове на влияние и сложното напластяване в резултат на това. Епизодите на реализация на „вносни“ модели на българска почва бележат краткосрочни триумфи в степен, пораждаща нещо като алтернативна културна география. Човек би се почувствал сякаш виртуално пренесен в джуги географски места, ако можеше да попадне в сред еднороден градски фрагмент, принадлежащ изцяло на някоя от отминалите модернизиращи външни вълни у нас. Но това „пренасяне“ не настъпва! Защото всички стерилно еднородни архитектурни проекти са по-късно нарушени, което всъщност ги превръща в местни. Не чрез механичното възпроизвеждане, а едва чрез

нарушение целостта на модела, той всъщност се адаптира, вкоренява се в контекста и става легитимно свой. Хетерогенността и противоречивостта на дългосрочния градоустройствен резултат *не трябва* да се приема като провинциална обърканост, а да се развива като богатство, като източник на културна адаптивност за бъдещето. Ако такова обединяващо разбиране се утвърждава и прилага ефективно, а не декларативно, то допринася за умножаване на ценността и виталността на наследените структури. Вместо сухото пуританско предпочитание към един „стил“, „теория“ или някакъв „правилен“ исторически епизод.

Модернизацията на България е по обективни причини закъсняла, затова пък интензивна. Реализира се в няколко етапа. На пръв поглед бързината за осъществяване на новаторски модели у нас е впечатляваща. На втори план обаче присъства постоянната опасност от отричане на току-що осъщественото и стартиране на нов, антагонистичен на вече реализирания модел. Можем да отчетем, че наистина за около век страната ни бележи мащабен урбанистичен възход, но не бива да спестяваме истината,

София – съпоставка на късния османски град с предвижданията на първия регулационен план в края на XIX в.
 Sofia – comparison between the late ottoman city with the layout of the first regulation plan at the end of the XIX c.

че извървеният път е преминаван по няколко пъти и винаги има нещо „изхвърлено зад борда“, което – в крайна сметка – остава усещане за загуби. Модернизацията се осъществява многократно, без достатъчно надграждане, а с отричане на по-рано постигнатото.

Как в такава обстановка се прилага у нас модернизмът в архитектурата и градоустройството? Архитектурната теория трябва да се вмести и адаптира в условията на контрастни сезони в обществения живот. Практиката и реализацията по неизбежност често попадат в сложно редуване на позиции, критерии, модели. Интерферират по непредсказуем начин своеобразни полезни съвпадения или пък трагични разминавания с историческата конюнктура.

Създава се негласно господстваща култура на системна подмяна, само епидермален симптом на която е подмяната на паметници (започнало съвсем не отсега, а още след Втората световна, да припомним напр. паметника на Юнаците в София и др.). Формира се комплекс за постоянно преосноваване на обществения и пространствения ред в града, което пречи на културното ни пълнолетие, за което век и половина можеха да бъдат по принцип достатъчно...

Представената тук схема от основни етапи на развитие не е новаторска. Тя обаче е преразгледана в търсене на взаимоотношението между модернизиращо се национално общество и реконструиращо се градско и архитектурно пространство под разнопосочни външни катализатори. Всеки от очертаните етапи има свой различен и специфичен принцип на проява на модерното. В някои епизоди тласъкът към обществена модернизация се съпътства от отричане на архитектурния модернизъм.

Опити за модернизация в средата на XIX в. – досег с европейското през цариградска перспектива. Недостатъчна, но и недостатъчно признавана модернизация в османския период

Поради историческата съдба към еталонните европейски постижения в градското развитие от периода на първата индустриална урбанизация у нас се гледа през рехавото ориенталско перге. Модернизацията в средата на XIX в. разглеждаме от една страна като значимо постижение на младата национална общност (зрял етап на Възраждането), но от друга страна, като неефективен официален опит за реформиране на Османската империя (Танзиматските реформи). Модернизацията преди 1878 си остава досег с европейската интензивност през ориенталската бавност – и затова обикновено ѝ признаваме твърде ограничени измерения. За урбанизацията и (макар ограничена) модернизация, протичаща през XVIII и началото на XIX в., изглежда първо сме готови с оценка, после

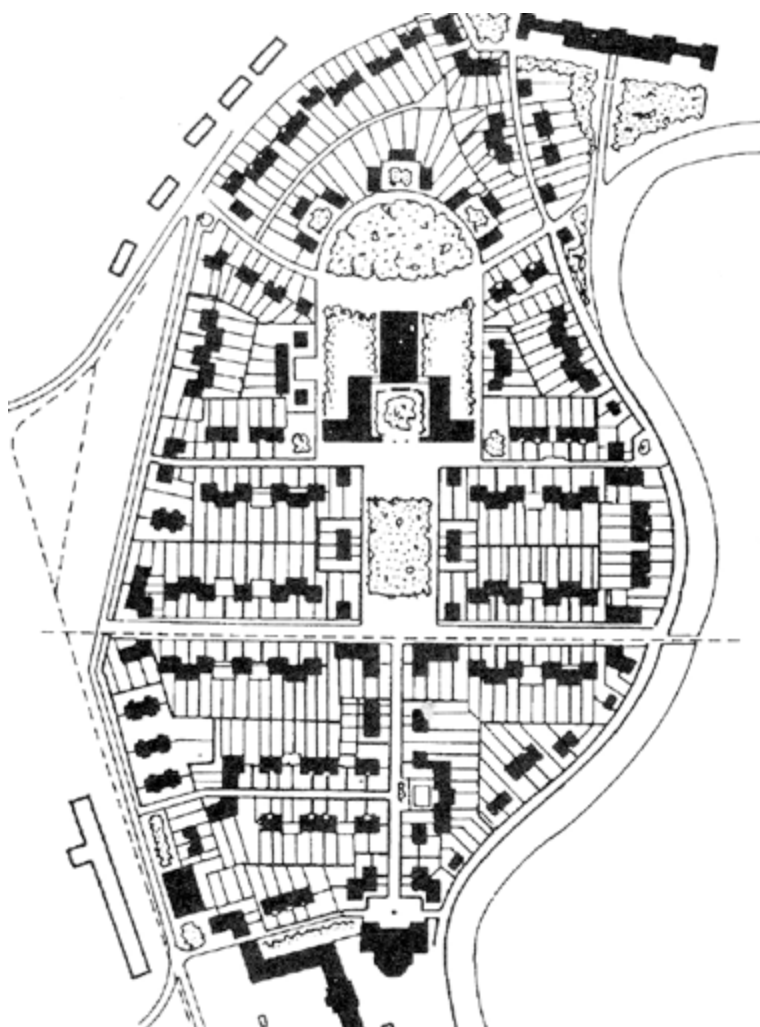
проучваме. Все пак без съмнение отдавна оценени са примерите с урегулиране на някои улици, частично прилагане на правоъгълна улична мрежа, разширяване и благоустрояване на входно-изходни артерии в няколко града. Началото на системно изграждане на пътната и жп мрежата започва в този период. А икономическите и архитектурните постижения на националното възраждане също намират културно, в т.ч. урбанистично натрупване все тогава.

Освобождението и „Българското чудо“, 1878-1918. Модернизацията като държавотворна ценност. Модернизация чрез преоткриване или чрез внос на културна и архитектурна класика

Историзмът и романтизмът са общовалидни в архитектурата на развития индустриален свят през XIX в. и се оказват локално приложим похват за интегриране на българското градско пространство в европейската модерност. Затова може би най-ефективно извършената модернизация в първия четвърт век след Освобождението развива архитектурен стил и градоустройствени принципи, които са по-скоро класически, отколкото модерни. „Вълните“ на възприемане в българската архитектура на нововидностите на еkleктичното – универсално ренесансови срещу национално-романтични, а също и ранномодерни течения като сецесион и ар деко, съответстващи на десетилетни културни процеси в Западна и Централна Европа, настъпват у нас за не повече от двайсет и пет години. Така, оказва се, на българска почва (може би и на Балканите изобщо) избледнява противопоставянето между неокласическата приемственост и сецесионското „отстъпление“. Другаде противоположни по характер течения тук понякога се преплитат в краткото време на догонващото национално архитектурно развитие. Не чрез продължителна стилова еволюция, а по-скоро чрез бърз и прагматичен, пестелив рационализъм у нас се извършва подборът на архитектурни елементи, детайли, композиционни похвати, които да бъдат прилагани за създаване на модернизиращия се градски пейзаж. Правомерно е да се разглежда този своеобразен местен архитектурен прагматизъм в боравенето с исторически стилове като ранна и специфична българска/балканска модерност.

Ориентирът, към който са в централноевропейското (планът на Либор Байер за възстановяването на Стара Загора е пример за това дори с произхода на автора). Рационална улична мрежа, предимно правоъгълна, въвеждане на първите булеварди, улични и площадни пространства с ясна форма, обществени сгради, вписани в класически градски ансамбъл, жилищни квартали с първоначално свободно стоящо, но постепенно уплътняващо се до свързан контур застроява-

Жилищен комплекс „Твърди ливади“ в Перник,
1925г., проф. арх. С. Белковски и инж. М. Дяков
Tvardi livadi residential complex in Pernik, 1925, prof.
arch. S. Belkovski, eng. M. Dyakov

Класическа изява на улично-кварталния
принцип в София, 1940, зенитна снимка
Typical development of street and block
structure in Sofia, 1940, aerial view

не, особено в градските центрове. Въведеният в този период градоустройствен модел остава валиден и в следващите десетилетия, като дори съумява да впише в себе си (тогава все още предстоящата) архитектура на ранния модернизъм. Не може да не се отчете устойчивостта на въведения модел, както и определящата му роля за трайния облик на българските градове. Този градоустройствен модел е само по време обвързан с еkleктичната архитектура, а остава валиден дълго след нея.

Модернизация и ранен модернизъм – периодът между двете световни войни, 1919-1945. Модерна архитектура в обстановка на гоизграждащо се класическо градоустройство. Въвеждане на теоретични, законови и практически начала на модерното градоустройство. Ферменти на радикализма – очакване за нов тип пространствена композиция

В междувоенния период възприемането на европейския модернизъм и създаването на автентичната му местна версия вече не е истински догонващо явление. То е относително синхронно на процесите във водещите страни. За всички след Първата световна война модернизацията е по-скоро животоспасяваща хирургия, отколкото романтично творческо търсене. Повечето архитектурни авангард успява да породи автентично българско явление с конкретни местни черти. Въпреки характерното за модернизма радикално (викащо за подмяна) отношение към заварената архитектурна среда и факта, че още през 30-те се разрушават безмилостно романтичните сгради от близкото минало в полза на ново, по-интензивно застрояване в духа на модернизма, налице са достойни примери на вписване на елементи на културното наследство в ансамбли с модерен характер. Такива примери дават не само обществени комплекси в ренесансово-модерен синтез като сградата на БНБ и сградата на Бююк Джамия като Археологически музей, но и жилищни сгради с монументално внушение, ренесансови или пък романски форми, претворени в модерния архитектурен речник. Успешно се прилага и стилова интеграция на преосмислени класически фрагменти в чисто модерни по дух архитектурни творби. Повечето обществени сгради от този период именно по този начин постигат желаната монументалност. Очертава се като местна черта *преобладаващата елитност* на модерната архитектура, особено в жилищната тема. Без да пренебрегваме примерите за жилищни комплекси за обитатели с умерен стандарт, те съвсем не са количествено преобладаващи. За разлика от интернационалния рефлекс на модерното движение след Първата световна война в посока към социални задачи и егалитарност, у нас то се превръща в предпочитания стил в жилищната архитекту-

ра на средната и високата класа, предпочитан дори като негласен символ на интелектуално и социално превъзходство. Модерната архитектура в междувоенните декади по-често се вписва в класическия градоустройствен модел и подкрепя неговата валидност, вместо да го разрушава. Относително малко са в този период жилищните комплекси, които биха могли евентуално да въведат в масовата градска среда пространствена алтернатива на улично-кварталния принцип. Доколкото в този период са налице множество нови жилищни територии в набъбващите с бежански квартали големи градове, при тях по-скоро се прилага моделът „градинско селище“ с отделни имоти и сгради, вместо типичния жилищен комплекс. Началото на модерното градоустройство веднага след Първата световна война у нас остава внимателно възледано в традиционната нагласа на българския градски жител в полза на гребната частна собственост и (макар и скромна) независимост, вместо да въвежда интегрално пространство с общинска или друга форма на собственост. Тази типична за модернизма крайност ще се реализира масово едва след Втората световна война.

В края на 30-те и началото на 40-те се залагат и принципите на модерната система за планиране с общи и подробни планове, застроителни ансамблови предвиждания и т.н. Заедно с първите общи градоустройствени планове се представят и детайли за градски центрове, които в много случаи (напр. София – А. Мусман, Бургас – Х. Янсен и т.н.) разкриват вече налична нагласа за радикална промяна на формираната улично-квартална структура, подмяна на застрояването и радикална трансформация на вече утвърдени градски пространства в посока към отворена, интегрална, модерна градска композиция без връзка с историческото формиране. Тази радикалност на предвижданията не намира практическа реализация. Тя обаче вероятно допринася за интелектуален климат, потенциално приемащ рушене на приемствеността и крайно новаторство поне сред част от професионалистите. Практическите прояви на тази радикалност ще се изпробват след Втората световна война – това е общеевропейска закономерност. Но пък ще трябва да се осъществят не със средствата на модернизма, а на неокласицизма – това ще бъде пък източноевропейска културна грама.

Модернизация срещу модернизма, неокласицизмът след Втората световна война, 1950-те. Анахронизмът на повторната архитектурна класика. Валидност и устойчивост на класическите градоустройствени принципи

Десетилетието настъпва с две на пръв поглед несъвместими същности – от една страна, очаква се (следвоенно) възстановяване и възход, следова-

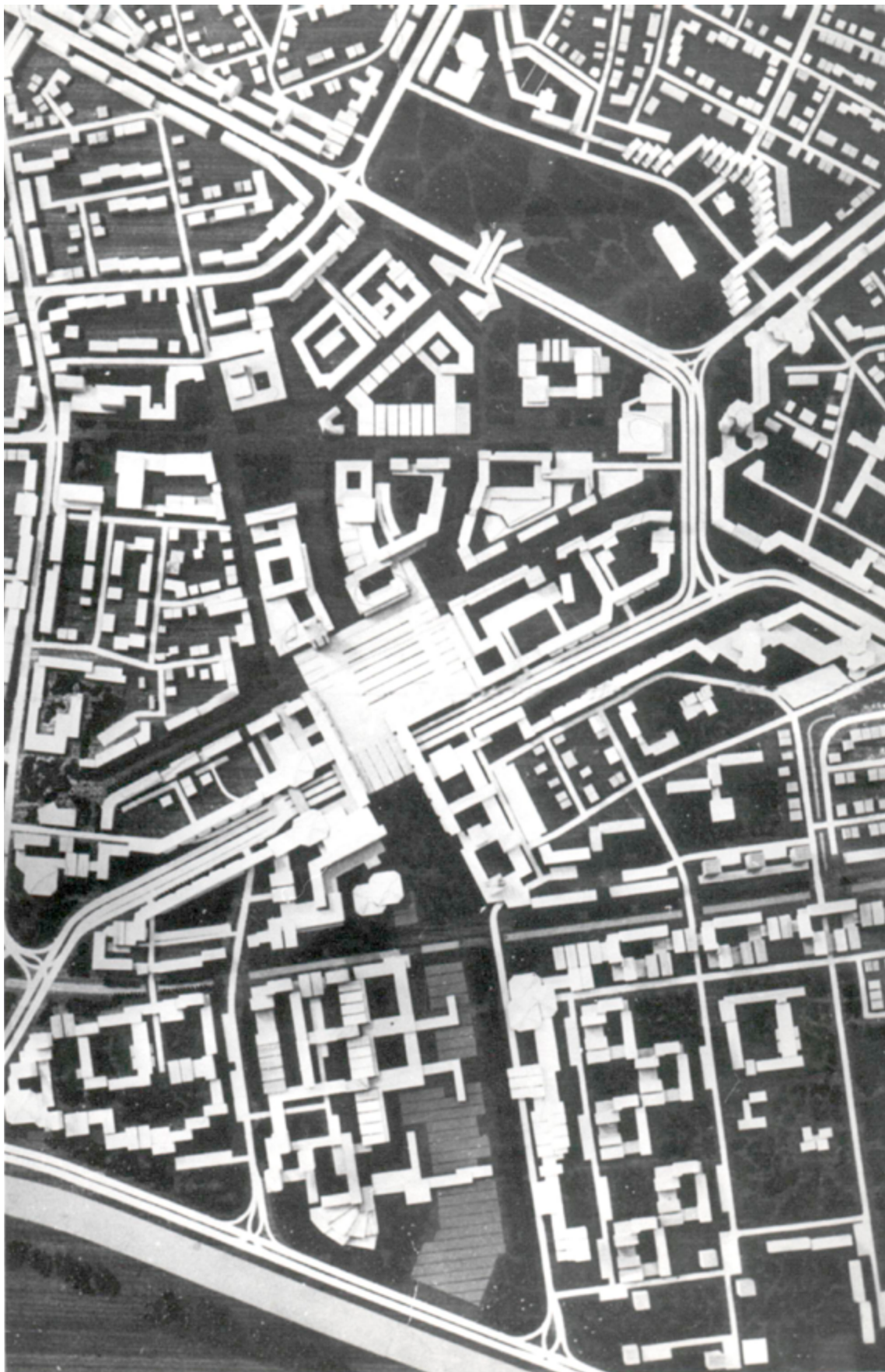
телно модернизация, от друга – официално се утвърждава целенасочена героизация на постигнатото в преходния вече модерен период. Налице е идеологическо отричане на модернизма и принудителна подмяна на художествените възгледи на действащото талантливо архитектурно поколение. Физическият архитектурен израз на наложената нова, различна обществена система след войната се придружава от задължително възприемане на съответната нова версия на неокласицизма в архитектурата и градоустройството. От дистанцията на повече от седем десетилетия трябва да се предложи емоционално успокоена оценка за осъществено тогава. Критиките към неокласицизма от средата на XX в. са еднакви с широко приложените и международно възприети критики към него, произнесени още в края на XIX в. (анакронизъм, несъответствие на образа и стила с технологичната, функционална и социална същност и пр.). На българска почва през 50-те към тези критики се добавя и убеждението, че този стил е механично пренесен/наложен сред една отдавна вече привързана към модернизма архитектурна общност у нас.

От друга страна, от съвременната „пост“-модерна гледна точка в чисто градоустройствения модел на неокласицизма можем да намерим трайни положителни качества. Класическото градоустройство с неговите периферно застроени квартали и ясно оформени улични/площадни пространства сякаш намира успешни интерпретации както в централните ансамбли на Столицата, големите и средните градове, така и в българската версия на „нови градове“ – Димитровград. Отвъд монументализма и имперския архитектурен декор, ясно структурираните градски ансамбли от този период бележат устойчиво възграждане и използване от създаването си до днес. Заради традиционния „микс“ от обществен партер, често с аркада или колонада, и жилищни/офисни етажи над него, функционалното съдържание на проектите от 50-те пресъздава, макар в преувеличени до монументалност пространствени размери, традиционната градска улица. Не противоречи на съвременните представи за завръщане към класическия/компактен/многофункционален град.

Социална утопия и архитектурна реализация – модернизмът от края на 1950-те до средата на 1970-те. Индустриално общество и модерно градоустройство. Радикалните преустройства - промяна чрез подмяна. Монументалност, но и утилитарна баналност в архитектурната реализация на модерните принципи. Завършена цялост от свързани професионални структури в архитектурното образowanie, наука и практика. Ценностите на модернизма като еталонна архитектурна идеология. Сравнимост със световните процеси

С последните години от 50-те изтича и кратката валидност на неокласическия епизод – обществените реакции за „ново“ обществено начало след сталинската ера са ясни, макар не винаги да достигат желаното „човешко лице“. Архитектурният скок обаче е бърз и недвусмислен през 60-те, той протича бързо и успешно, защото не е ново „изобретение“, а по много начини е завръщане и продължение на ранния модернизъм от междувоенния период. Той е грацията (и реализация) на трайните професионални убеждения на представители на поколението, стартирало модерната архитектура четвърт век по-рано, както и на неговите приемници. Енергията му се захранва от културното напрежение, от желанието за естествено развитие, възприемане на световните тенденции, интернационално съизмерване въпреки разделенията на „желязната завеса“. Коренът се обаче в прагматичната необходимост за утилитарно устройство на пространствената среда в обстановка на бърза индустриализация и урбанизация, чиито материални резултати са реални, независимо от късните (днешни) оценки за начина на осъществяването ѝ. Докато в хуманитарните области идеологическото въпримчиване изглежда непреодолимо, в архитектурната дейност, обратно, прагматизмът на строителната ѝ същност, иманентната утилитарност и реализъм на задачата, както и вътрешната увереност на авторите, вече отдавна споделящи модерното крѳо, дава възможност за открито и актуално творчество. В теоретичен и публицистичен план обаче модернизмът от 60-те упорито (в конюнктурна „съобразителност“) „не си казва името“, а се самонарича дори от своите автори с идеологическа терминология: социалистическа архитектура, социалистически реализъм. Словесният камуфлаж е останал в документите, но това не трябва да ни пречи да говорим днес за модернизъм в архитектурата и градоустройството на този период. Приоритетите на модернизма – единство на форма и функция, „искреност“ на материалите, технологиите и конструкциите, абстрактна геометрия и обобщена естетика, икономическа ефективност – са универсално приети навсякъде и обслужват развитието на индустриалното общество след Втората световна война, въпреки че в Източна Европа то ще си заслужи името „тоталитарно“, а в Западна – „консуматорско“.

Градът като функционална „машина“. Модернизмът е адаптивен към нуждите на индустриалната урбанизация. Универсалните постижения от етапа на модернизма правят българската архитектура и градоустройство адекватно съпоставими в европейския и световен контекст на следвоенното културно развитие, както малко други сфери могат. В създаването на пространства и образи творците стъпват върху локално обогатени, но всъщност широко валидни източници на пространствена

Радикален проект за центъра на Пазарджик, арх. Г. Сарамбелиев, арх. Л. Здравков, 1960-те
Radical proposal for Pazardzhik town center, 1960-ies

и композиционна метафорика. Артикуляция на пространства и територии на базата на функционалност, зонироване, системност и скелет от комуникации, интегрална форма и динамична, отворена пространствена композиция... Дори и усилията за адекватен отговор на социалната мисия (в реални, а не в пропагандни мащаби) и отчитане на предвидими изисквания на общността (макар тя рядко да изразява пряко своето мнение) имат аналог в интернационалния климат и нагласи. Като Възложител държавната инвестиционна структура е единна, непротиворечива и устойчива във формулирането на дългосрочни планови задачи, лишена на практика от „опасната връзка“ с флукуиращи индивидуални желания на гребния инвеститор. Такъв константен административно-държавен възложител-участник в градския процес е доста по-лесно приспособим към твърдите принципи на ортодоксално-модерния архитектурен професионализъм, отколкото частният собственик-възложител, който е естествен носител на плурализъм и противоречие. Ефективността е безспорна, но пък разрият между официалната висока архитектурна идейност и индивидуалното преживяване за града на „малкия човек“ остава системен недостатък на модерния следвоенен период.

В рамките на държавно провежданите дейности образованието, планирането, проектирането и урбанистичното развитие попадат в сфера на единна (или поне свързана) система от институции и организации, която придобива своята завършеност. Създава се своеобразна *професионална корпорация* в областта на архитектурата и градоустройството, която с различните си съставни части и етапи ползва живота на специалиста архитект от образованието през специализацията до реализацията. Организационната монолитност ефективно играе решаваща интегрираща роля за архитектурната част от интелектуалния елит на нацията, без да остане чужда на характерната за епохата идеологическа сегрегация сред своите съпричастни. Тази комплексна професионална структура също така обслужва обществената поръчка за планиране на пространствената среда от регионално през градоустройствено до ансамблово и проектно-инвестиционно ниво на дейността. Без подобно организационно единство, все пак приоритетът на публичния сектор в градското развитие съществува по това време и в западната част на континента в етапа на ранните *welfare states*. Затова прилики в проявите на модернизма в Европейския изток и запад могат съвсем обективно да се проследят. Така у нас доста пълно се възприемат и развиват интернационалните принципи на модерното. Благодарение на административно-управленската възможност за круто и евтино, принудително отчуждаване и комасиране на частна собственост се създава териториален ресурс в градовете за реализиране

на модерни комплекси и ансамбли в единство, трудно постижимо в обществата със свободна частна собственост.

Жилищната среда в индустриалния град – социални утопии и реални архитектурни постижения

У нас, както и в другите страни, осъществяващи индустриална урбанизация след Втората световна война, модернизъмът обслужва мащабното, относително стереотипно, лишено от индивидуална адаптивност жилищно строителство. Възприемат се индустриални строителни методи (с взаимстване и интерпретиране на международно разпространени технологии, едропанелно изграждане, едроплощен, тунелен и пълзящ кофраж, пакетно-повдигащи се плочи, дори използване на предварително напрегнати елементи и т.н.), но също и модерните принципи на сградната планировка и градоустройствената композиция. Теоретичното наследство на Атинската харта получава практическа валидност и дори бива надграждано в посока умерена полифункционалност на структурите в късния период. Изграждат се жилищни комплекси както върху свободни терени, така и на мястото на стари квартали. Обичайното за ортодоксалния модернизъм разрушаване на традиционната улично-квартална структура и въвеждане на интегрални пространства съвпада с утвърждаването на принципа за държавна/общинска собственост върху терените в жилищните комплекси. Градоустройствените и архитектурни ценности на жилищните комплекси остават обаче дългосрочно жестоко неразбрани от масовия ползвател и не са пощадени от намеси и профанация. Макар жилищните територии от този период и до днес да подслоняват значителната част от градското население и то да свикна да ги възприема за насъщни и в бъдеще (въпреки изтичащия им срок на конструктивна надеждност), тяхната архитектурна и градоустройствена цялост претърпя редица посегателства от самите ползватели и собственици още в епохата на изграждането им. Българската традиция за самостоятелност, умерен (семеен) индивидуализъм, гребна собственост, жилищна самостоятелност и поколенческа приемственост-уседналост много конфликтно се вмести в държавната инвестиционна поръчка за типови (въпреки всички архитектурни умения) жилища и безадресни (въпреки всички композиционни достойнства) обществени пространства. За сравнение други държавни програми за жилищно осигуряване от тези десетилетия като шведския *Volkhemet* (букв. „Домове за народа“) оцеляха по-добре въпреки често по-скромните си архитектурни и градоустройствени качества, но в скандинавската културна обстановка на обществена дисциплина, солидарност и трайно споделено разбиране за ценността.

В процеса на развитие архитектурната и градоустройствена мисъл у нас преминава през

етапите на създаване на жилищни комплекси, принадлежащи към „ортодоксално модерното“ с настоящи самостоятелни обеми, често високи, сред отворено интегрирано пространство, през постепенно осъзната композиционна умереност до добре замислени варианти на почти свързан средноетажен сграден контур около ясно вътрешноквартално пространство, пресъздаващи традиционната идентичност на мястото и кварталната общност на съседство с доста композиционни усилия. В професионално отношение композиционни постижения и художествени кулминации не липсват, в социално отношение - конфликтите между концепция и реален живот продължават да обричат изграденото на неразбиране и постепенно фрагментиране, обезличаване, продължило безмилостно до ден днешен, решително утежнено с безкритичната реституция на терени сред свободните площи в комплексите през 90-те.

Градските центрове. Монументализъм и обществени пространства

Особено през 60-те преустройствата на градски центрове се стремят и реализират поне частично крайни модернизаторски амбиции. Въвеждат се първите пешеходни зони, осигуряващи спокойно и оживено обществено пространство, но то понякога е преоразмерено и лишено от културна памет, тъй като не се запазва значителна част от историческата улична мрежа и застрояване. Стремелът за новаторство е мащабен и технократски, модерен. Краен и много илюстративен пример е центърът на Добрич, поради почти завършената си цялост. Тя подчертава както гостойнствата, така и недостатъците на ортодоксалния модернистичен модел. Подобни тенденции има в плановете (от този период) за центъра на Видин (частично реализиран – със солитерна висока сграда на мястото на стари квартали и гр. под.), Пазарджик (с предвиждане на мощна подземна автомобилна връзка под пешеходната зона, нереализирана) и други, по същество високопрофесионални проекти, на практика надхвърлящи както капацитета за реализация, така и необходимостта. Обща тенденция е универсалност на проектантския подход, стремеж към безкомпромисно осъществяване на теоретичните постулати и фактическо разрушаване на приемствеността. Модернизмът е радикален – следвоенните десетилетия показват подобен резултат и в Източна, и в Западна Европа. Ковънтри е бомбардиран, Стокхолм – не, но преустройствата ги правят едновременно неузнаваеми. Добрич е съвсем „леко“ бомбардиран спрямо София, но центърът му е по-неузнаваем и от софийския, благодарение на (управленска и) градоустройствена решителност.

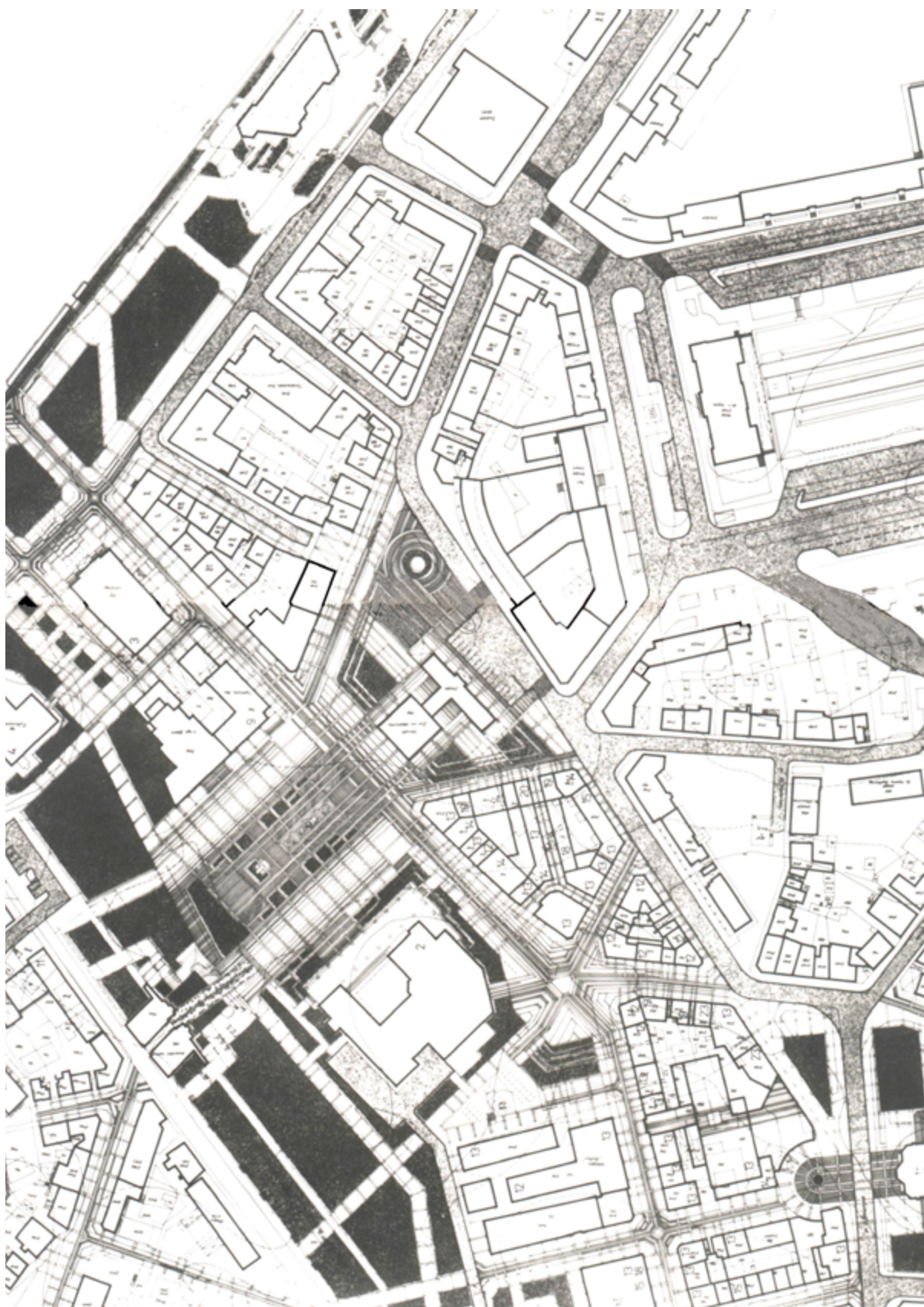
Типологията на обществените сгради се разширява и усъвършенства, въвеждат се на практика многофункционалните обществени комплекси. Независимо от наглед тясната и конкретна

жанрова рубрика на сгради като „културен дом“, „младежки дом“ и пр., създават се всъщност публични средища с многофункционално гъвкаво предназначение и пространствена отчужденост. Създават се условия за интегрални структури в градския център, с преливане на обществен интериор и форумно екстериорно пространство.

Площадите, главните улици, пешеходни или не, бележат умереност и зрялост, особено в късните примери. Елиминирането на типични ограничители като историческа раздробена собственост върху терени или инвестиционна/пазарна конюнктура, възможността да се осъществява планиране, проектиране и изграждане в държавно-корпоративна система на инвестиране, административен и професионален контрол дава невиджана дотогава (за съжаление – и оттогава!) ефективност за осъществяване на монументални по мащаб пространствени задачи.

За разлика от 50-те, мащабните обществени комплекси, както и синтезните монументални градски пространства вече носят абстрактна естетика, лишена от историческо имитаторство, сюжетен буквализъм или украсителство. Абстрактният пластичен език на архитектурната композиция, но също и на свързаните с нея скулптурни и други художествени елементи всъщност е универсален. Отбелязват се значими постижения, годни за сравнение в европейски и световен мащаб. Що се отнася до монументалните творби, скулптурните и пластични образи, особено паметниците и тяхната възвеличаваща тематика, насочена само към официално утвърдени героични теми – очевидната конюнктурност на поръчката вече слабо може в този период да намали чисто композиционните и образни постижения (за разлика от буквализма на 50-те). Някои унищожени или обезличени в последните години паметници бяха отречени не само заради съвременното им несъответствие с (поредната) идеологическа нетърпимост, а повече заради неразбирането от страна на един масов, по същество примитивен естетически хоризонт на преобладаващата част от обществото, който не съумява да оцени абстрактната пластика като естетически валидна и годна за културно послание. Всъщност част от някога идеологически мотивираните монументални обекти притежават възможност за поливалентно сюжетно послание и можеха/могат да бъдат запазени, включително чрез преосмисляне и актуализиране на тяхното послание. Използването на подобни творчески възможности обаче остава в плен на ограничената култура не само на масовата публика, но и на вземащите решения за тяхната съдба.

Значителни постижения и собствен развой бележат специфични урбанизирани структури, чиято сложност и разнообразие не могат да на-

Обновяване на главната търговска зона във Видин със съхраняване на градоустройствената традиция, проф. арх. Иван Никифоров и колектив, 1980-те / Urban renewal of Vidin downtown preserving urban context, Prof. Arch. Ivan Nikiforov and team, 1980-ies

мерят подробен коментар в настоящия кратък преглед: курортните и туристически комплекси, промишлените територии се нуждаят от отделно разглеждане.

Преосмисляне на модернизма, края на 70-те – 1989. Търсене на културна приемственост и локална автентичност в архитектурата и градоустройството. Интеграция на исторически градски структури в новите проекти

След средата на 70-те могат да се проследят еволюционните резултати на опита, както и плодовете на безспорно културно съзряване. Общественото послание се пренася постепенно от декларативно-интернационалните идеологически шаблони към относително градивен културен национализъм, мотивиращ държавни културни политики с огромно инвестиционно измерение и пряка архитектурно-градоустройствена проява. Проектите и реализациите показват все повече органично свързване с историческия контекст вместо шаблонно композиционно новаторство. Градските центрове заговарят с езика на традиционното средище, човешкото възприемане на средата се завръща в предимно реалистичния пространствен мащаб. Обществените пространства (Пазарджик, Видин и др.) намират място за монументални послания, но и за уютно традиционно улично стъргало, пасаж, площад. Оцелелите до този момент градски фрагменти, устоялите на радикалните опити за пълна реконструкция от 60-те отделни квартали и групи с историческо застрояване от периода на еkleктиката, неокласицизма и сецесиона са грижливо възграждани в модернизирани многофункционални структури. Дейността по опазване на културното

наследство влиза в консонанс с процеса на планиране и сериозно допринася към реалната урбанистична практика. Търсенето за съживяване на градския партер, пъстрота, виталност обаче чисто архитектурно се апликира върху старата разпределителска икономическа структура за обслужване и потребление. Осъвремененият архитектурен образ „облича“ икономическа същност, която не се актуализира.

Достигнатата значителна архитектурна и културна зрялост е подкопавана от тиха ерозия на икономическите структури. Тъй като е постигната в обстановка на своеобразна държавна опека, нейната жизненост не е подготвена да устои в обстановка на настъпващ краен икономически, правен и културен плурализъм. Еволюцията на архитектурното мислене е достигнала своите зрели пространствени резултати, но без да бъде широко разбрана и оценена нито от масовата публика, нито от потенциалните други участници в градския процес, които предстои да встъпят в активно (и агресивно!) участие след разпадането на монолитния тотем на държавното планиране през 1990. Доброто пространствено постижение е осъществено, но не е органично свързано със сравними с него по зрялост, гъвкавост и устойчивост подкрепящи обществени и икономически структури, които тепърва се подменят и започват своя нов, мъчителен купеж.

През 90-те кръговратът на българските модернизации преминава към следващия си цикъл. Винаги се декларира правилна посока, но винаги се започва отново. Какво остава постоянно? Отстояването на ценности е предизвикателство за зрялост.

TRENDS OF MODERNITY IN ARCHITECTURE AND URBAN DESIGN IN BULGARIA 1878-1990

Assoc. Prof. Arch. Yassen Kyosev, PhD

This paper delivers a compact historical overview of modern trends in the evolution of architectural and urban design in Bulgaria during the typical period of industrial development. Main periods are defined, as attention is focused on predominant urban design models. A brief is given to the external influence sources of modernity. Attempt is made to present urban dynamics as a result of interfering cultural impulses. The specifics of their applicability is perceived through the prism of local context. Evaluation of development stages is dedicated to descriptive and analytical priority, not to normative verdicts or one-sided criticism. Historical comparison is used to achieve deeper awareness of complexity as the real value of authentic urban complex.

ОСНОВНИ ЕТАПИ В ГРАДОУСТРОЙСТВЕНОТО ПЛАНИРАНЕ НА СТАРА ЗАГОРА СЛЕД 1878 г.

Иван Никифоров
Мила Никифорова

Проф. арх. г.а.н. Иван Никифоров е архитект с богата и дългогодишна практика. Най-значителните му изяви са в областта на устройственото планиране и градския дизайн. Това са проекти за жилищни райони и градски центрове – Крайморие, Кърджали; общи устройствени планове – Варна, Плевен, община Сливен, община Стара Загора; проекти за изграждане и благоустрояване на пешеходни зони – Видин, Лом, Пазарджик. По време на професионалната си кариера успешно съвместява практиката с преподавателската работа и има принос за образованието на няколко поколения архитекти. Автор е на книги и учебници по градоустройство.

Д-р арх. Мила Никифорова се дипломира като архитект в катедра „Градоустройство“ на ВИАС. Практикуващ архитект е, член на САБ и КАБ. Има защитен докторат на тема „Многофункционални и интегрирани комплекси в градовете през втората половина XX век и началото на XXI век“. Самостоятелно и в екип работи архитектурни и градоустройствени проекти. Участва в разработването на общи устройствени планове на общини в това число Стара Загора. Автор е на публикации в областта на устройственото планиране и архитектурата на града. От 2009 г. се занимава и с преподавателска работа. От 2018 г. е главен асистент в катедра „Градоустройство“ на УАСГ.

Иван Никифоров

Мила Никифорова

ГРАДОУСТРОЙСТВЕНО РАЗВИТИЕ ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XX в.

След Освобождението в Стара Загора в изключително кратки срокове е създаден и приложен в основни линии градоустройственият план на Либор Байер. Следва един продължителен период от над 50 години, през които градът се застроява постепенно, нараства плавно във височина до около два, три, на места в центъра и до четири етажа. Планираната ортогонална улична мрежа се спазва безкомпромисно, сградите са свободно стоящи в правоъгълни, добре озеленени дворове. В центъра и по главните улици преобладава сключено застрояване. Постепенно се изграждат важни обществени сгради, паркове, реализира се планираното улично озеленяване.

ГРАДОУСТРОЙСТВЕНО ПЛАНИРАНЕ ПРЕЗ 50-ТЕ И 60-ТЕ ГОДИНИ НА XX в.

След 1944 г. се очертава съществено нарастване на населението. В тази връзка през 1949 г. е приет нов градоустройствен план с автор арх.

Симанто Мефано, който създава условия за население от 50 000 жители. Трудно е да се анализира подробно този план, тъй като публикуваното негово копие не показва цялата територия и е графически нечетливо. Все пак може да се установи, че в плана е предвидено нарастване на урбанизираната територия и ясно разграничени по функция зони. Този план е действащ за относително кратко време, тъй като още през 1956 г. населението достига 56 000 жители и започва работа по нов общ план.

Градоустройственият план на Стара Загора от 1957 г. с автори арх. Димитър Ганев и арх. Йордан Тангъров е определящ за развитието на града през следващите две десетилетия. Неговият хоризонт е 1970 г. с нарастване на населението до 70-72 000 ж. Той включва както ниво общ градоустройствен план в М 1:10 000, така и подробни планове за центъра и някои жилищни райони, както и генерален план на жп възела.

Проектът е изработен по времето на плано-

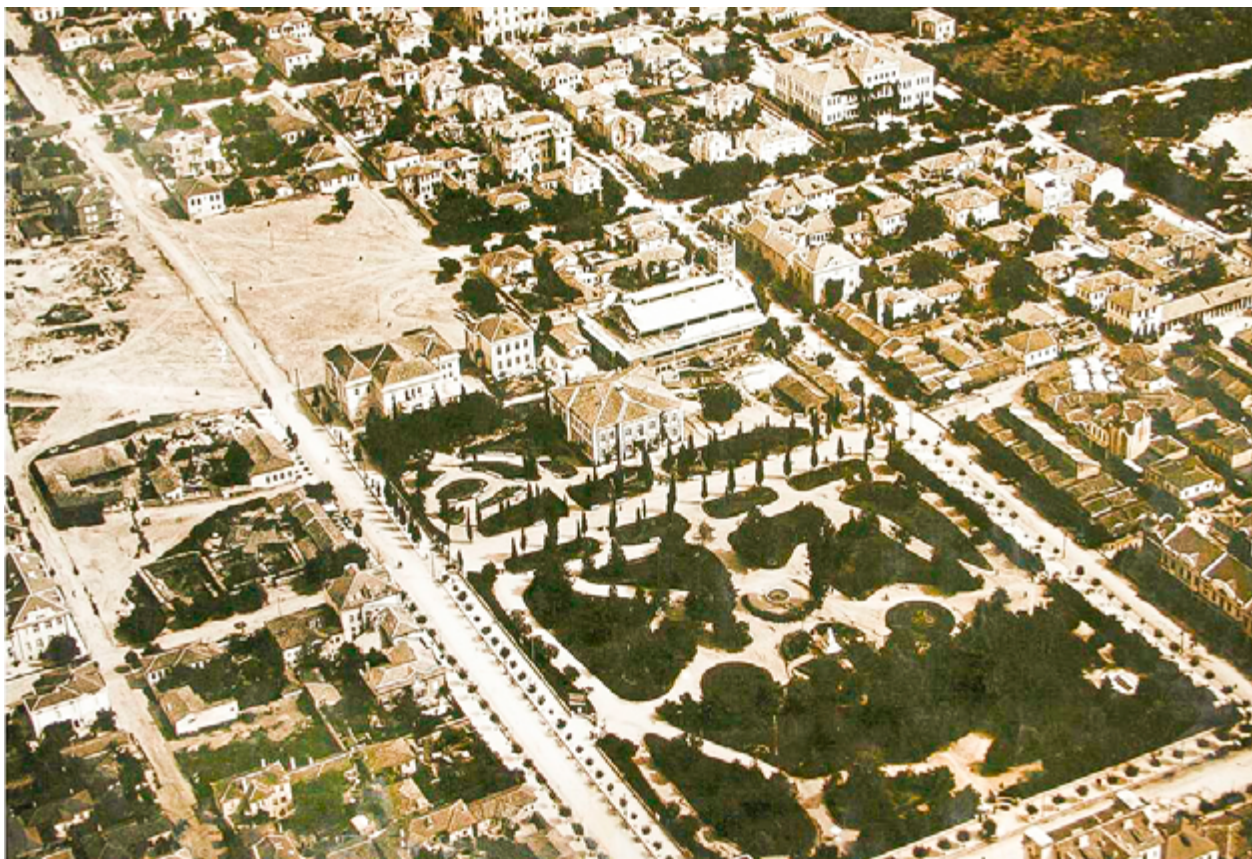
вете за софийското ларго и Димитровград и в него ясно се четат характерни особености на социалистическия неокласицизъм, който за кратък период е отличителна черта на архитектурата и градоустройството в България. Едновременно с това проектът е изключително толерантен към съществуващата градска структура. В рамките на ортогоналната улична мрежа решава автомобилното и пешеходното движение по един рационален и съответстващ на съвременните условия начин. Предлага отклоняване на транзитното движение от направление изток – запад в южната част по бул. „Славянски“ и северно с пробив над Окръжна болница и отвеждане в посока към Казанлък. Степенува уличната мрежа в рамките на съществуващите улици, като ползва по-широките за събирателни улици. Предлага интересно и дори изпреварващо времето си като концепция решение за организация на движението в съществуващата централна зона. Отчита, че процентът на уличната мрежа е твърде висок 30.5%. Улиците север – юг са през 50 м, а тяхната ширина е между 14 и 10 м. В тези условия предлага тесните улечки в посока север – юг (през 1) да се превърнат в алеи за пешеходно движение (без бордюри и тротоари) и ограничено автомобилно движение (за снабдяване). По този начин се уедрява кварталната структура и едновременно с това се създава зона, „в която

могат да играят децата, увеличават се зелените площи“.

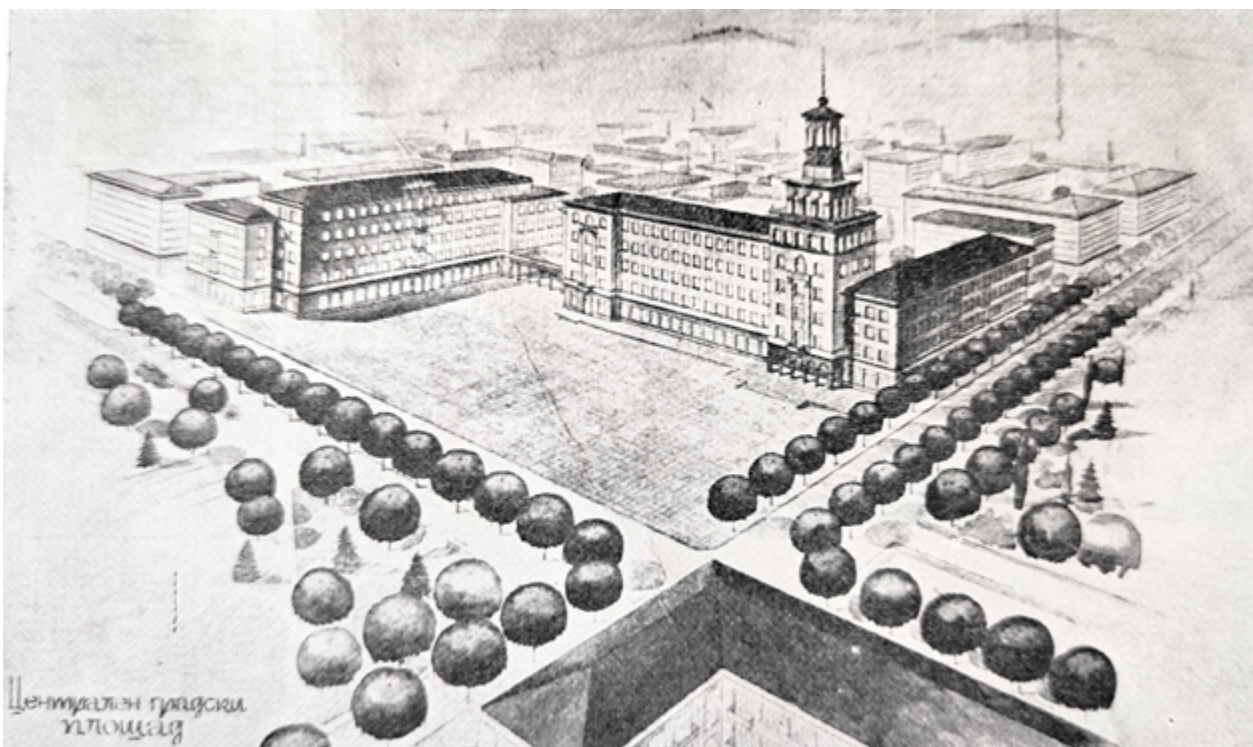
Към онзи момент градът има 56 000 жители, които ползват около 240 000 кв.м жилищен фонд или по 5 кв. м на обитател. Отчита се, че е необходимо да се удвои жилищната площ за настаняването вече при по-съвременни условия на предвидените 72 000 ж. Част от решението на този проблем е уплътняване на съществуващите квартали, в които преобладават еднотажните къщи, както и урбанизирани на нови терени.

Разширенията за **жилищно строителство** включват кв. „Градински“ с правоъгълна улична мрежа, продължение на тази от центъра, но вече с комплексно застрояване, кв. „Чамлека“ (Македонски) за индивидуални жилища на стръмен терен, кварталите „Чадър могила“ (днешна „Самара“), които са източно от жп линията за Казанлък и чиято планировка е различна от правоъгълната мрежа в центъра, кварталите „Крайбегечки“ и „Казански“. Общата територия на новите жилищни райони е 190 хектара.

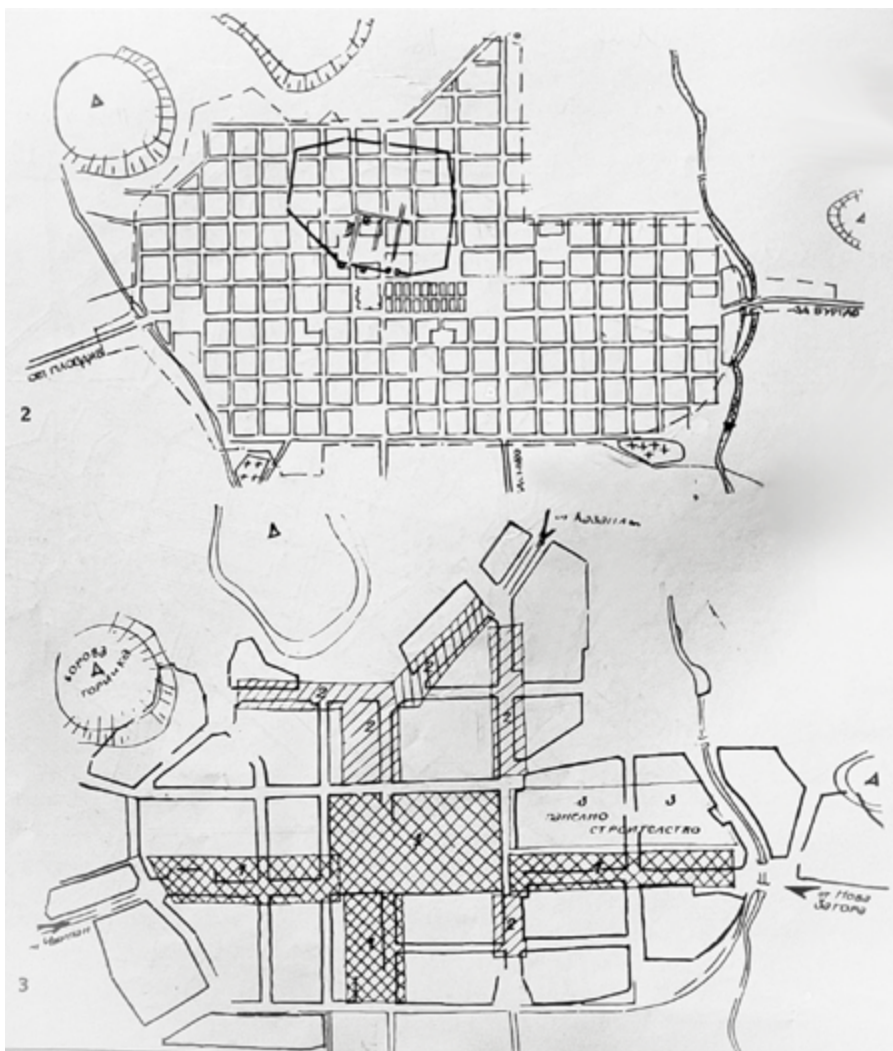
Този план предвижда и редица подобрения на **зелената система**. Въпреки че и към онзи момент градът има богато улично озеленяване, съществуващи паркове и градини и зелени дворове. Нови са парк „Бегечка“ и така наречени-

Стара Загора преди 1945г. / Stara Zagora before 1945

Изглед от детайл на центъра 1957г. / Detail view of the central area 1957

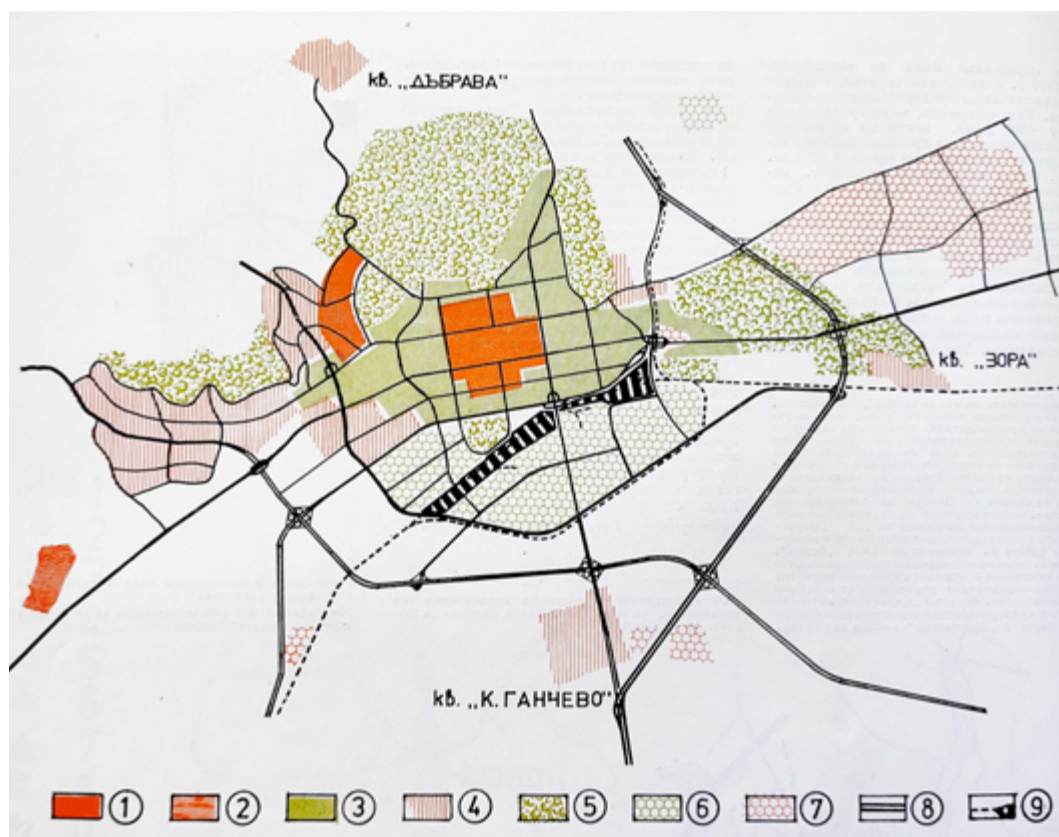
Уедряване на кварталната структура, съгласно общ устройствен план от 1957г. (горе) и Застроителен план на центъра от 1961г. (долу)
Consolidation of the block structure, according to the Comprehensive development plan from 1957 (above) and the Master plan of the center from 1961 (below)

Общ градоустройствен план на Стара Загора 1957 г. / Comprehensive development plan of Stara Zagora 1957

Фрагмент от топографска карта на центъра от 70-те години
Fragment of a topographical map of the center from the 1970s

Общ устройствен план на Стара Загора от 1978г. / Comprehensive development plan of Stara Zagora from 1978

ят „Зелен клин“ – днешна „Кучешка градина“, които са функционално и композиционно много убедително интегрирани в периферията на съществуващия град. На река Бегечка в новия парк е предвидено изграденото по-късно езеро Загорка. През 1955 г. в южната част е прокаран напоителен канал, сега по ул. „Братя Жекови“, който подхранва езерото в днешния парк „Йордан Капсамунов“ (Езерото). Предвид климатичните условия лятно време в града планирането на водни площи е изключително далновидно и за радост, осъществено намерение на плана. В плана е залегнал и бъдещият парк „Бранителите на Стара Загора“.

Планът дава и детайлно решение за развитие на **градския център**. Кварталите на север и на юг от Градската градина се превръщат в озеленени зони, застроени по периферията с триетажни жилищни сгради. Това предложение, наречено в плана „режимно застрояване“, остава неосъществено. Архитектурна перспектива визуализира идеята на авторите за централния площад. Неокласическите сгради с кулообразен акцент не оставят съмнение за периода на разработване на проекта. Едновременно с това е видна идеята за височината на застрояване, която не надхвърля 5 етажа в самия център.

Проектът за общ градоустройствен план от 1957 г. **е реализиран в много голяма степен и в много кратки срокове**, тъй като населението в този период расте, изграждат се нови индустриални предприятия и съществува обективна необходимост от увеличаване на урбанизираната територия. Предвижданията му дори се оказват недостатъчни за нуждите на града и още **през 1961 г. в подробния застроителен план на града** с автор арх. Йордан Тангъров е предвидено увеличение на бруто гъстотата на обитаване на 250 обитатели на ха вместо 150 съгласно общия план. Подробният план развива и идеята на общия за окрупняване на кварталите и превръщане на улиците, които остават във вътрешността им, в пешеходни. Тук предложението е вместо за два квартала, обединяването да стане за четири или шест квартала в един по-голям. Макар нито една от тези идеи да не е реализирана изцяло, поглед върху съвременната карта на града показва, че частични окрупнявания на кварталите по свойски са направени в централната част и това със сигурност води началото си именно от идеите на градоустройствените планове от 50-те и 60-те години на XX в.

НОВ ОБЩ ГРАДОУСТРОЙСТВЕН ПЛАН ОТ 1978 г.

През 70-те години е осъществено ново планиране на Стара Загора. По това време освен общи устройствени вече се разработват и териториално-устройствени планове, поради което развитието на града е разгледано в контекста както на целия Югозападен район, така и на об-

ласт Стара Загора. В този период градът е на шесто място по брой население, а по някои икономически показатели на трето и четвърто място в страната. Най-активният икономически фактор за развитие е отрасъл енергетика с комплекса „Марица-Изток“, чиято работна ръка е основно от Стара Загора, както и химическата промишленост с Азотно-моровия завод.

Работата по плана започва през 1972 г. в проектантската организация в Пловдив (арх. Иван Попов, арх. Драго Драгов к.а.н.). В схемите към този план за пръв път се появява автомагистрала „Тракия“. Градът е свързан с нея посредством три пътни възела. В плана много ясно са посочени начините за отвеждане на транзитното движение встрани от урбанизираната територия. Подчертан е транспортният коридор север – юг¹, който заобикаля града от изток.

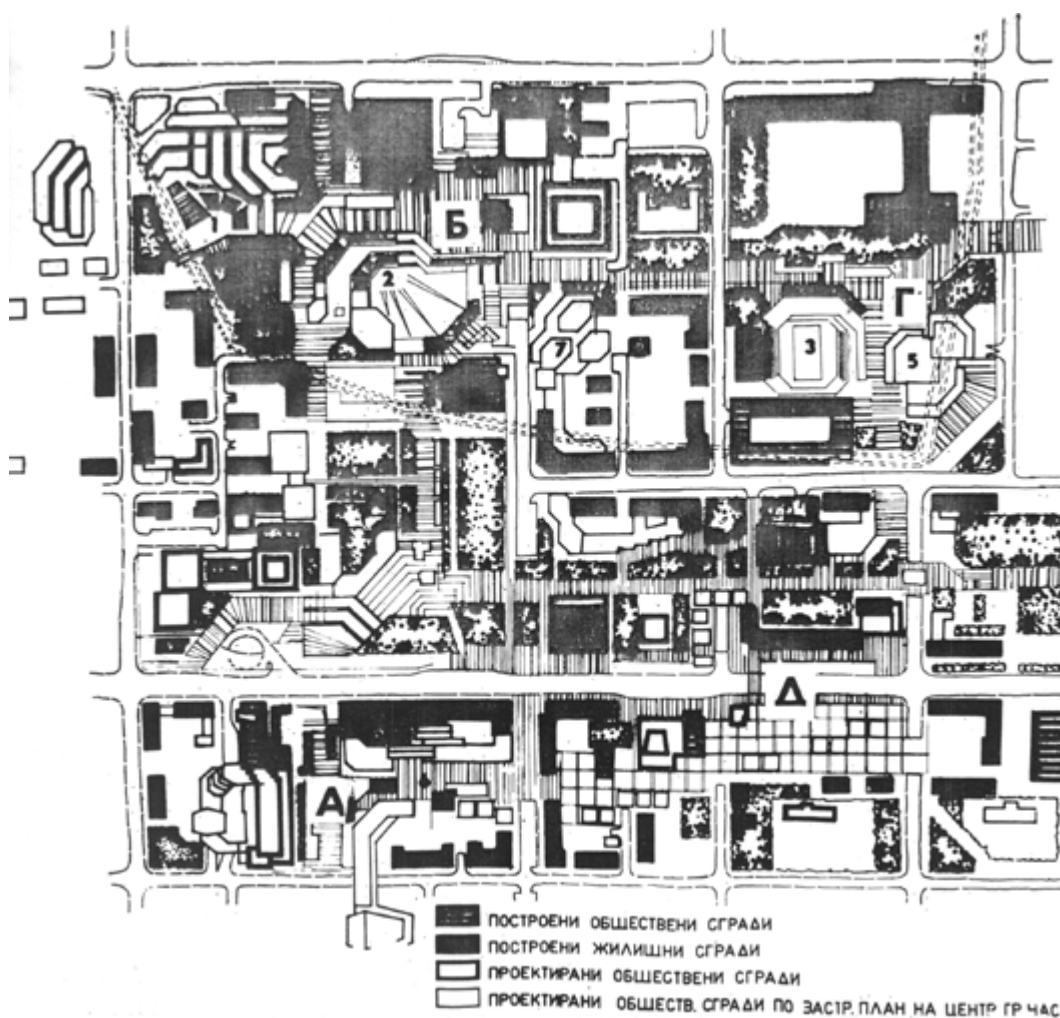
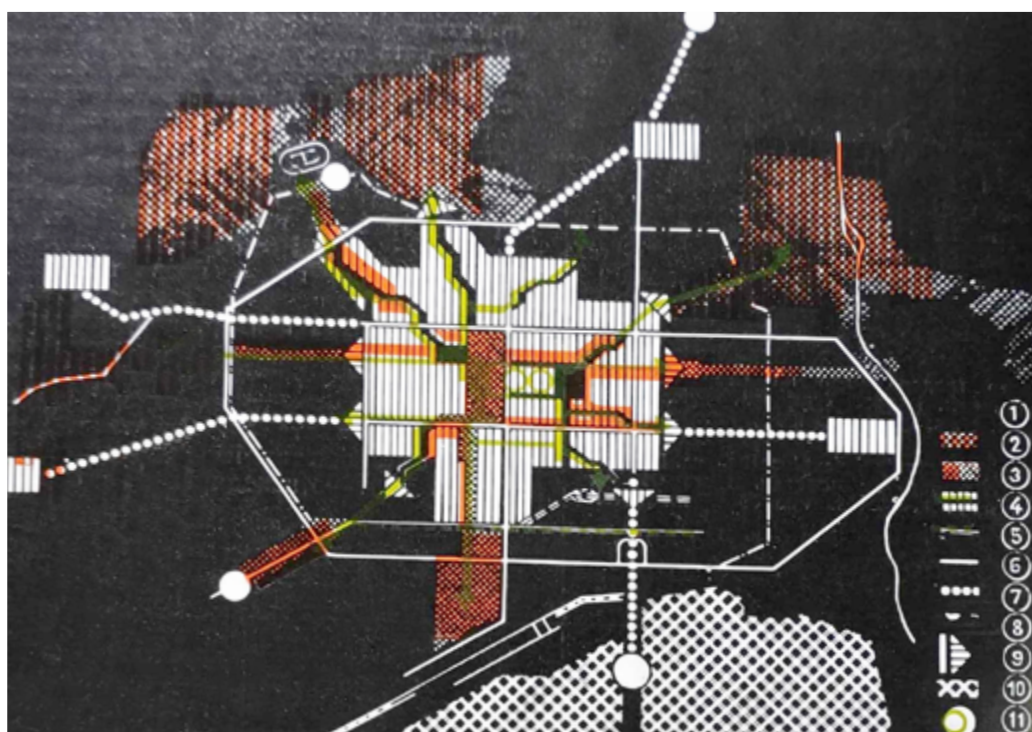
В новия план е обосновано и съгласувано от Държавната планова комисия нарастване на населението на града до 157 хил. жители през 1990 г. Разширение на жилищната зона на града е предвидено в западна посока, а на производствената – в източна (днес зона Голеш). Обитаването се развива и в околорадската зона (най-съществено според плана в Змеево, но също така в Богомилово, Пряпорец и Дъбрава).

ЗАСТРОИТЕЛНИ ПЛАНОВЕ ОТ 70-ТЕ ГОДИНИ ЗА ЦЕНТЪРА И ЖИЛИЩНИТЕ КОМПЛЕКСИ

Застроителният план на централната градска част от 1978 г. е с автори арх. Йордан Тангъров, арх. Петър Олеков, арх. Иван Маринчев и др. Схема към плана показва развитие на четири вторични и четири обслужващи центъра, достъпни с градски транспорт. Диагонални пешеходни направления преминават през съществуващите квартали за връзка между парковете и озеленените зони в града с лесопарковете в периферията. В обемното решение на центъра, показано в макет, също личи опит да се въведат диагонални посоки, подкрепени на места и със застрояване. В самия център се увеличава пешеходното движение, а ортогоналната градска структура се допълва с преминавания на сгради над някои от улиците.

Функционално центърът е организиран в седем зони – приемна, управленческа, за култура и изкуство, младежко-спортна, централна търговска, западно-търговска, делово-административна и за здравеопазване. Новите идеи на плана не са никак малко, предвижда се подмяна на значителен сграден фонд, голям брой жилищни и обществени сгради с увеличена етажност. Въ-

¹ По това време това е главен път – 3, свързващ магистрала „Тракия“ с Подбалканската магистрала.

Застроителен план на централната градска част на Стара Загора от 1978г.
 Master plan of central area of Stara Zagora from 1978

Общ устройствен план на
Стара Загора от 2011г.
Comprehensive development
plan of Stara Zagora from 2011

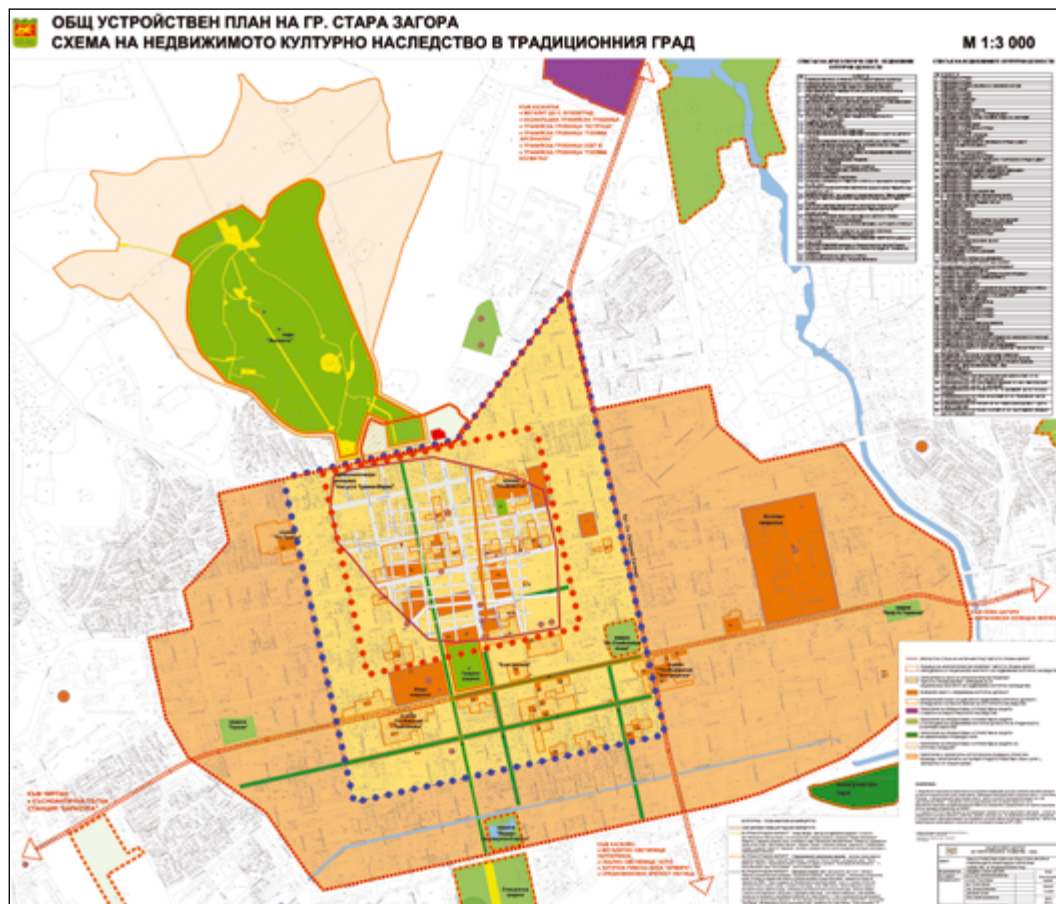
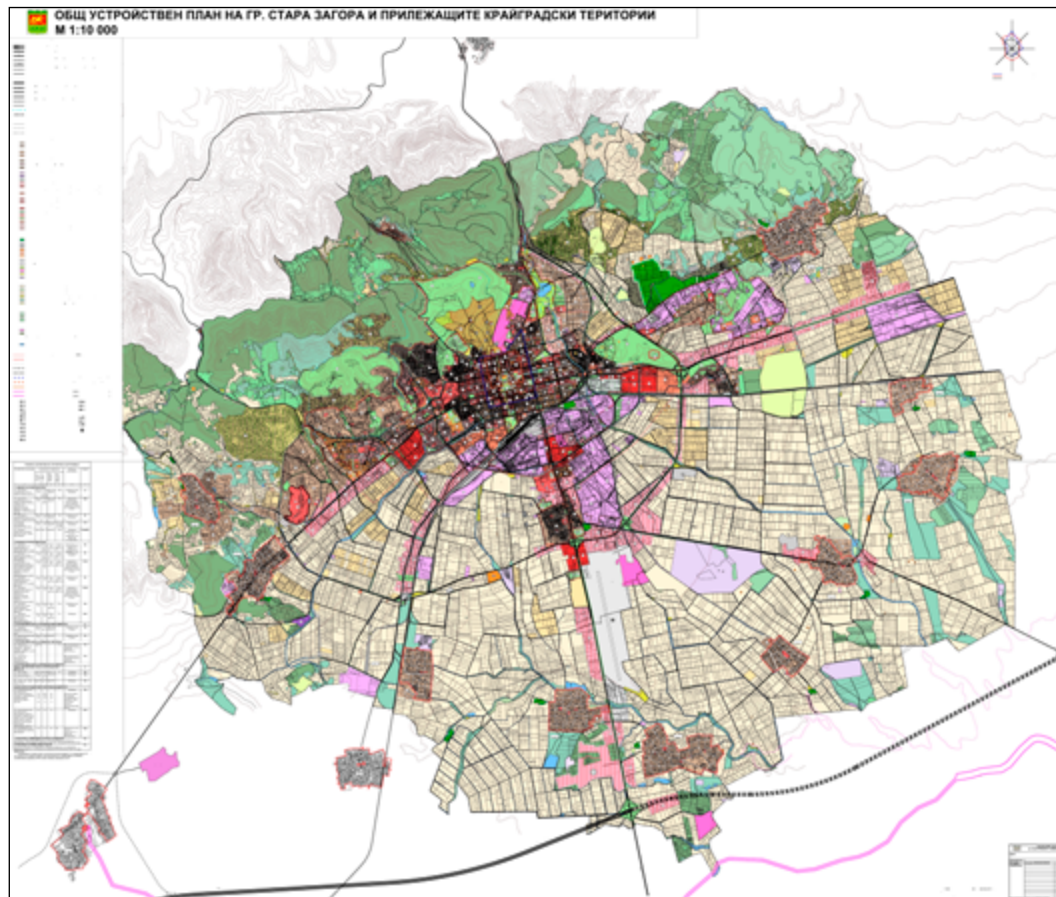

Схема културно наследство
към ОУП Ст. Загора от 2011г.
Cultural heritage scheme to
Comprehensive development
plan of Stara Zagora from 2011

преки това ортогоналната структура не се променя, запазват се местата с традиционни функции и това допринася съществено за съхраняване на градската идентичност, въпреки новите намеси.

Същественото увеличение на населението налага ускорена работа и по предвидените нови жилищни зони. Разрастването на града в западна посока е осъществено с **жилищния комплекс „Трите чучура“**. Градоустройственият проект е с автори арх. Надя Пиперова, арх. Александър Александров и арх. Светлана Александрова. Той е планиран на принципа на жилищните райони с комплексно застрояване, като е разделен на два микрорайона. Това са „Трите чучура – юг“ с две жилищни групи за 7 хиляди обитатели и „Трите чучура – север“ с пет жилищни групи за 12 хил. обитатели. Градоустройствената композиция на района следва характерните теренни особености и въпреки едните обеми постига живописна структура, терасовидно спускаща се по хълма. С това комплексът придобива характерен силует, който остава почти непроменен през последните 40 години и до днес дава едно от първите впечатления при влизане в града от запад. По това време е планиран и западният районен център (днес пресичането на булевардите „Цар Симеон Велики“ и „Капитан Петко Войвода“), който следва да подсили общественото обслужване за жителите на „Трите чучура“. Той остава нереализиран, както и много други сходни проекти за обществени центрове в новите жилищни комплекси в България от втората половина на XX в. Днес на неговото място вече са изградени търговски обекти, но те са от типа извънградски хипермаркети и съвсем частично компенсират липсващия и до днес вторичен западен обществен център.

ГРАДОУСТРОЙСТВЕНО ПЛАНИРАНЕ СЛЕД 2000 г.

Стара Загора е един от първите големи български градове с разработени общи устройствени планове след 2000 г. Още през 2005 г. за града е приет ОУП, който е действащ за относително кратък период, тъй като през 2011 г. е разработен и приет нов план. Негов автор е екип от НЦТР² под ръководството на арх. Борислав Борисов и арх. Петко Еврев.

Почти завършеното по това време изграждане на автомагистрала „Тракия“ от юг вече оказва съществено въздействие върху градското развитие. Едновременно с това селата в източна и западна посока засилват връзките си с общинския център. Без да разширява съществено територията, планът предвижда нейното преструктуриране, приобщава частично съседните селища и преди всичко село Богомилово, което заедно с града образува така наречена-

та „Метрополия на Стара Загора“.

В рамките на града се развиват вторични центрове в южна, източна и западна посока, въвеждат се различни видове зони със смесено предназначение, допълнения има и по отношение на уличната мрежа. Схема на недвижимо то културно наследство отразява отношението на плана към различните исторически етапи в градското развитие, които включват и периода след Освобождението. Ортогоналната улична мрежа от плана на Либор Байер към днешна дата е вече елемент от културното наследство, което подлежи на опазване.

Планът от 2011 г. е актуален и днес, доколкото голяма част от него е отразена в приетия през 2022 г. общ устройствен план на община Стара Загора.

ОСНОВНИ ИЗВОДИ

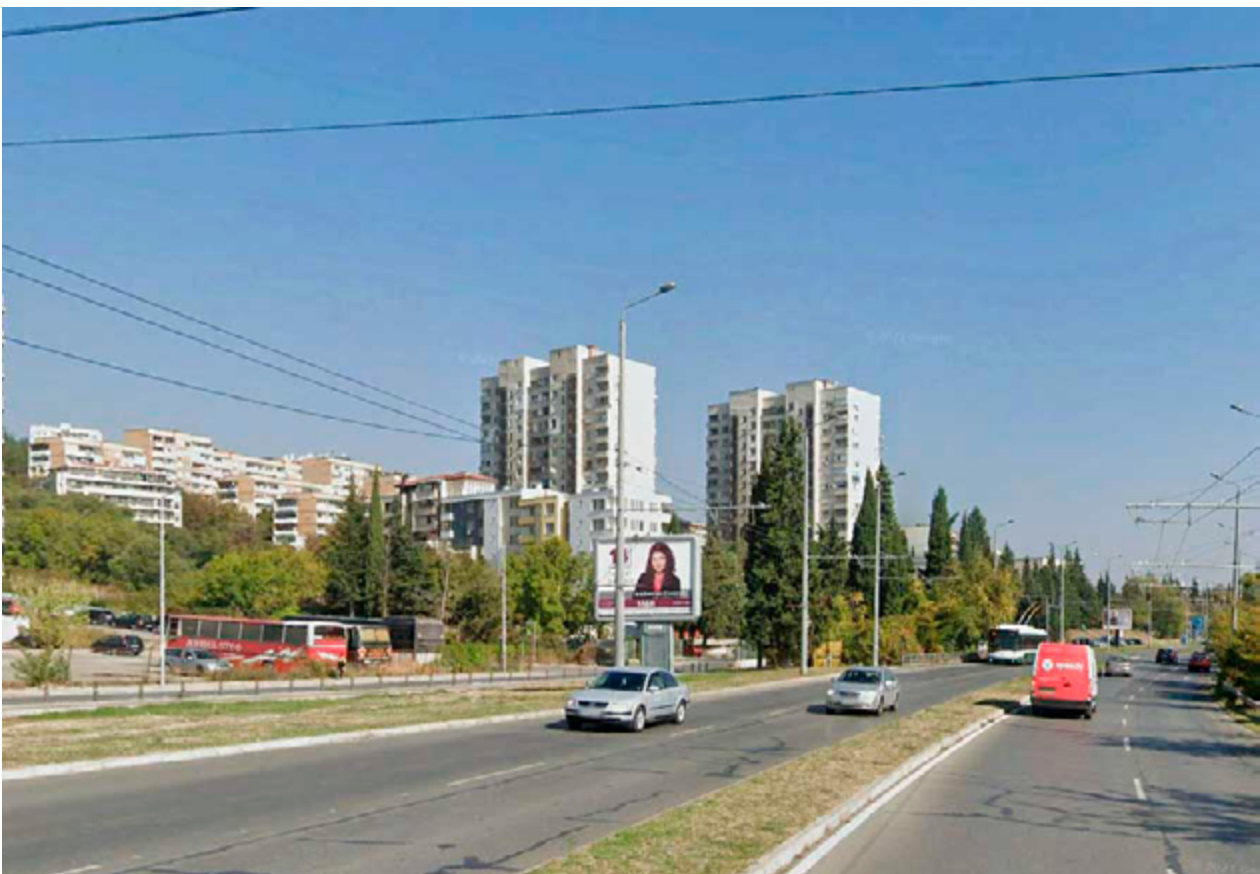
Краткият преглед на основните етапи в планирането на Стара Загора след Освобождението позволява формулирането на някои интересни обобщения.

Преди всичко следва да се отчете, че планираната в края на XIX в. ортогонална структура на уличната мрежа за повече от един век позволява развитието на града при над 10 пъти увеличение на населението. Очевидно е, че авторите на всички проекти през следващите вече над 100 години са респектирани от уникалния за България градоустройствен план на Либор Байер и не допускат грастична намеса като унищожаване на традиционни функции, улични направления и специфика на пространствената структура. Това е наистина забележителен факт, доколкото плановете от втората половина на XX в. следват разбирания за градското планиране, които често пъти толерират изключително радикални решения.

След 1944 г. градът нараства значително като население и територия. Общите устройствени планове през следващите четири десетилетия са улеснени от плановете икономика, която позволява прогнозиране на развитието. При нарастването на града постепенно ортогоналната улична мрежа в центъра се трансформира успешно в радиално-кръгова, започва и разсредоточаване на урбанизираната територия към съседни зони – първоначално предимно в западна, също и в северозападна посока към планинските селища.

Изграждането на автомагистрала „Тракия“ след 2000 г. засилва урбанизацията на юг. В бъдеще при изграждане на тунела под Шипка и засилване на значението на транспортния коридор север – юг може да се очаква развитие и в северна посока в планинската част около с. Змеево, което, оказва се, е подказано още в плана от 1978 г.

2 Национален център за териториално развитие.

Жк „Трите – чучура“ 1978г. и днес / Residential complex "Trite - chuchura" 1978 and today

Литература:

1. Баров, Иван. Плановото изграждане на Стара Загора, - Архитектура, 1963, №2, 4-5.
2. Ганев, Димитър. Тангърров, Йордан. Градоустройственият план на Стара Загора. - Архитектура, 1957, №2, 55-58.
3. Тангърров, Йордан. Подробният застроителен план на Стара Загора и неговото реализиране. - Архитектура, 1963, №2, 6-13.
4. Попов, Иван. Драгов, Драго. Стара Загора –Селищна система и общ устройствен план, 1978, №2, 4-8.
5. Александров, Александър. Централното градско ядро на Стара Загора, Стара Загора – Селищна система и общ устройствен план, - Архитектура, 1978, №2, 9-12.
6. Пиперова, Надя. Александров, Александър. Александрова, Светлана. Жилищният комплекс „Трите Чучура“ и Западният районен център, - Архитектура, 1978, №2, 13-21.
7. Община Стара Загора. Общ устройствен план на гр. Стара Загора и прилежащите територии от 2011 г. – текстова и графична част.
8. Николов, Петър. Комуникационно – транспортна система и пространствена структура на големи и много големи градове в България, автореферат на дисертационен труд, ВСУ „Черноризец Храбър“ 2021 г.
9. Кьосев, Я. Диалог на градоустройствени и архитектурни модели в модерното развитие на българските градове, Юбилеен сборник в чест на 90-годишнината на проф. Иван Никифоров, г.а.н., УАСГ, София, 2024 г.

Източници на илюстрации:

1. <https://www.stara-zagora.libsz.org/sabitia/pozhar-v-stara-zagora?i=Stara-Zagora-aero>
2. <https://kais.cadastre.bg/bg/Map>

MAIN STAGES IN THE URBAN PLANNING OF STARA ZAGORA AFTER 1878

Prof. Arch. Ivan Nikiforov, D.Sc
Arch. Mila Nikiforova, PhD

This article examines the urban planning of Stara Zagora through four major periods following 1878 when the well-known urban plan by Lubor Bayer was created. Until the mid-20th century the city was gradually built according to this plan and its orthogonal street network was strictly maintained. The following decades saw significant population growth, which was reflected in the urban plans of 1957 and 1978. These plans were largely implemented and have shaped the city as we know it today. After the year 2000, an important plan for the city was the one from 2011, which took into account the influence of the Trakia highway on urban development.

The orthogonal street network that was planned at the end of the 19th century allowed the city to develop for over a century while accommodating a more than tenfold population increase. The authors of subsequent urban plans were deeply respectful of Lubor Bayer's unique design for Bulgaria and avoided drastic alterations to the spatial structure.

The comprehensive development plans in the second half of the 20th century were facilitated by the planned economy, which enabled growth prediction. As the city expanded, the orthogonal street network in the center gradually transformed into a radial-circular pattern, and the urbanized area began to spread into adjacent zones.

After the 2000th, the construction of the Trakia highway intensified urbanization to the south. In the future, with the construction of the tunnel underneath Shipka and the growing importance of the north-south transport corridor, further development in the northern direction can be expected.

НОВИ ЩРИХИ КЪМ ПАМЕТТА ЗА ВАЦЛАВ КОЛАР

ПЪРВИЯ ГЛАВЕН АРХИТЕКТ НА СОФИЯ И ГУБЕРНСКИ АРХИТЕКТ НА КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ

Добрин Желева-Мартинс

Добрин Желева-Мартинс Виана завършва архитектура в УАСГ, София. Работи като проектант в Районна проектантска организация - Хасково. Най-значимата ѝ реализация е Единно училище за 1200 ученика в гр. Ташкент, Узбекистан. Защитила е дисертация в Московския архитектурен институт, катедра Теория и история на съвременната архитектура. Като учен в ИТИГА БАН публикува 10 монографии, между които свтомна „История на българското градоустройство XIX-XX в.“, 2009 и 2017 г., в съавторство с Ю. Фърков; „Биография на София Исторически студии“ София, 2006 г., „Градоустройствени паралели България и светът Хроника“, 2004 г., „Тектониката като теория на формата и формообразуването“, 2000 г. и други. Преподавала е „Теория на композицията“, „Формообразуване“, „Въведение в дизайна на градската среда“ и „Културен туризъм“; в ЛТУ – София. Понастоящем – на свободна практика.

Вацлав Колар (*Václav Kolář*) е чех по произход, а по професия инженер-архитект. Той е работил по проектирането и изграждането на редица важни за столицата и страната обекти, започвайки от 1878 г. – непосредствено след Освобождението на България, до смъртта си в края на 1900 г.

Роген е на 17.07.1841 г. в Башнице, община Хоржице (*Vašnice, Hořice*) в Източна Бохемия (тогава в Австрийската империя, днес в Чехия) в семейството на селския съдия-изпълнител Вацлав Колар и съпругата му Анна, по баща Новотна.

В Регистъра на ражданията и кръщенията ясно се чете името *Václav Kolář* – ВАЦЛАВ Колар. До момента не е изследвано ЗАЩО в България по документи и проекти архитект Колар се е подписвал като АДОЛФ В. Колар.

В българските източници се срещат и други лични имена, отнасящи се за него, като Агол, Антонин, Антонио, Антон и дори Ян, без да се променя фамилията му Колар/Коларж. Но в родината си той е известен само като *Václav Kolář* / Вацлав Колар.

„Малкото име Аголф не е запазено нито в семейната традиция, нито в документите“ - пише в лична кореспонденция правнукът на Ко-

лар Йозеф Воржишек IV, както сам се определя, подчертавайки наследяването на имената в рода.

Имаме основания да предполагаме, че Вацлав Колар съзнателно е използвал имената Аголф и Антонин като **псевдоними** от различни съображения за сигурност. (В онази епоха прекръщаванията и условните имена били необходими, особено сред революционерите.) Този въпрос определено изисква допълнителни изследвания, като се има предвид непроучената биография на Колар от времето преди пристигането му у нас, неговото участие в Полското въстание през 1863-4 г., пребиваването му в Белград, Букурещ, Виена, Париж...¹.

ВАЦЛАВ КОЛАР – ПЪРВИ ГЛАВЕН АРХИТЕКТ НА СОФИЯ

Колар, Аголф Вацлав е назначен като първи главен архитект на столицата на 3.V.1878 г.

За малко повече от осем месеца той се занимава най-вече с устройствените проблеми на града като: организиране, заснемане и изготвяне

¹ *Предприели сме подобно изследване и публикували в работна фаза: Вацлав Колар – първият главен архитект на София, биография (в процес на изследване), 2021, В: <https://www.academia.edu/44821367>*

на кадастралната снимка и регулационния план на града; изправяне, прокарване, шосиране и постилане с камък на главните улици, мостове и тротоари, площади, чаршии и пазари; проектиране и инсталиране на осветление с фенери; планиране и устройство на Александровската градина; озеленяване и благоустрояване на града; регулиране на реките и пресушаване на блата в чертите на града; оцветяване и разкрояване на фасадите на съществуващите сгради; определяне местата на новите обществени строежи и ред други.

„За службата си като градски архитект е награден от императорския руски комисар в България княз Дондуков-Корсаков със златен медал „за усърдие“ за носене на шия на Анинска лента с приказ № 1 / 4. 01.1879.“

На 25.1.1879 г. Колар преминава на разположение на княз Дондуков-Корсаков, а за архитект на София препоръчва сънародника си, дотогава негов помощник, архитект Вацлав Рубал.

ВАЦЛАВ КОЛАР – „ГУБЕРНСКИ АРХИТЕКТ“

На 25.1.1879 г. Колар става „губернски“ т.е. **правителствен архитект** и като такъв, за периода на **Временното руско управление**, оглавявано от императорския комисар княз **Александър Дондуков-Корсаков** (от юни 1877 до юни 1879), както и по време на управлението на княз **Александър Батенберг** - Александър I Български (26.06.1879 – 26.08.1886), той работи по важни национални и правителствени обекти:

- Участва в изготвянето на кадастралния и първия регулационен план на София, 1879-1881, вероятно под ръководството на инж. Николай Копиткин, Управител на Обществените сгради в Княжество България;
- Ръководи преустройството на турския конак в Княжески дворец – 1878-1882, заедно с архитектите Х. Майер и В. Румпелмайер²;
- Участва в организацията, проектирането и изграждането на двора „Сандрово“ / „Евксиноград“ край Варна, 1882 – 1893, заедно с архитектите В. Румпелмайер, Х. Майер, Т. Леерс³;
- Ръководи организацията по проектирането и строежа на храм-паметника „Св. Александър Невски“, разработва подробна строителна програма (1895);
- Проектира почти всички стратегически и военни обекти: Военно министерство, Военен клуб, Военно училище, казарми, жп гара, гранд-хотел „България“ – София и др.;

2 <https://www.sofia.bg/web/tourism-in-sofia/sofia-in-the-first-half-of-the-xx-century>

3 <http://www.euxinograd.bg/bg/%D0%B4%D0%B2%D0%BE%D1%80%D0%B5%D1%86-%D0%B5%D0%B2%D0%BA%D1%81%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%B4>

• Проектира или участва в проектирането и изграждането на важни паметници като този на Васил Левски, Докторския паметник, Гвардейския паметник и др.;

• Проектира частни къщи на известни държавници и обществени личности: Иван Георгов⁴, 1882-3; Георги Странски⁵, 1883; г-р Константин Стоилов⁶, 1883; Иван Урумов⁷, в съавторство с арх. Вацлав Красни, 1884; Димитър Тахов⁸, 1891; генерал Никола Иванов⁹ и др.

НЯКОИ ОТ НАЙ-ЯРКИТЕ ТВОРБИ НА АРХ. ВАЦЛАВ КОЛАР В АРХИВНИ КАДРИ

• Изглед към преустройства в дворец турски конак и Градската градина с кафе-ресторант, павилион за музика - дървени постройки, под ръководството и прякото участие в проектирането на арх. В. Колар, 1879 – 1890; впоследствие преустроени

• Министерство на войната, днес Министерство на отбраната, построено по проект на арх. В. Колар, 1879-1885; впоследствие сградата е преустроена

• Казарми:

- Артилерийски казарми, около 1885 г., днес на тяхно място е парк „Вл. Заимов“

- Пехотинските казарми – днес на тяхно място е парк НДК¹⁰

- Гвардейски казарми на ул. „Регентска“, днес „Янко Сакъзов“, в близост до пресечката с ул. „Кракра“, снимка 1900-1910¹¹

• „Гранд хотел България“, 1880-1885 г. През 2018 сградата е преустроена и надстроена, оставена е само фасадата, но и тя не е автентична. Днес тук е Българската банка за развитие

• Военното училище, днес Военна академия, 1887-1892, преустроено през 1937 г.

4 *Иван Андреев Георгов е учен, философ, общественик; адрес ул. „Шипка“ № 14, днес разрушена, построен хотел „Кристал палас“.*

5 *Георги Иванов Странски е виден лекар, революционер, политик, депутат, дипломат, министър, сградата е разрушена.*

6 *Константин Стоилов Константинов е министър-председател, дипломат, политик, държавник; адрес: ул. „Врабча“, 1883 г., сградата е съборена.*

7 *Иван Киров Урумов е ботаник, учител и действителен член на БКД, сградата е разрушена.*

8 *Димитър Тахов, адрес ул. „Св. св. Кирил и Методий“, № 53, разрушена.*

9 *Никола Иванов Иванов е генерал от пехотата, началник щаб на Войската през 1894-1896 г., министър на войната (1896–1899); сградата е преустроена, днес това е Дом на архитекта, ул. Кракра № 11.*

10 <https://stara-sofia.blogspot.com/2010/06/>

11 [no http://www.lostbulgaria.com/?cat=248](http://www.lostbulgaria.com/?cat=248)

Дворецът и Градската градина
The Palace and the City Garden

Гвардейски казарми
Guard barracks

Министерство на Войната
Ministry of War

„Гранд хотел България“
"Grand Hotel Bulgaria"

Артилерийски казарми
Artillery barracks

Кадетското училище
The cadet school

Пехотинските казарми
The infantry barracks

Военният клуб
The Military Club

Централна гара на София – фотография
Central station of Sofia – photography

Централна гара на София – чертеж
Sofia Central Station – drawing

Паметник на Васил Левски, София – скица
Monument to Vasil Levski, Sofia - sketch

Паметник на Васил Левски – фотография
Monument to Vasil Levski – photography

- Военен клуб, 1885-1898. Сградата е завършена към началото на 1899¹², но е открита на 15 ноември 1900 г.¹³

АВТОРСКИ ТВОРБИ И ЧЕРТЕЖИ

- Централна гара София, 1886-1895, с участие в строителството на сградата на арх. Тодор Марков и В. Прошек. Разрушена през 1974 при строежа на новата жп гара
- Паметник на Васил Левски, София, пл. „В. Левски“, открит 1895 г.

Скица на паметника, 1878¹⁴

ВОЕННИЯТ КЛУБ – НОВИ ОТКРИТИЯ

Това е една от първите монументални обществени сгради, замислени и изпълнени стилни постройки в София. Славил се като „удобен хотел с гостилница за пребиваващи в София военни лица и техните семейства, с голям салон, единственият елегантен салон в столицата, който побира повече свят“¹⁵.

¹² Виж: Желева-Мартинс, Д. Коригиране на данните за строежа на Военния клуб в София – В: <https://zheleva-martins.com/2020/08/26>

¹³ Виж Държавен вестник от 16 ноември 1900 г., бр. 251.

¹⁴ Скица на Паметника на Васил Левски от Аг. В. Коларъ, архитект, 29 юли 1878 г. София ф. 1К, оп. 3, а.е. 169, л. 26 – https://www.archives.government.bg/tda/docs/1K_3_169.jpg

¹⁵ Монеждикова, А., София през Вековете, София, 1946, с. 235.

Днес Военният клуб е обявен за паметник на културата от национално значение и е всепризнат като една от най-красивите и импозантни сгради на столицата.

В официалните сайтове на Софийска община, на Изпълнителната агенция „Военни клубове“, че дори и в професионални източници пише, че автор на проекта е чешкият архитект Антонин (или Адолф) Колар, но че сградата била „цялостно завършена от българския архитект Никола Лазаров в 1907 година“.

Неотдавна открихме в „Спомените“ на генерал Никола Иванов ценни данни за Военния клуб. Тук изрично се упоменават годините на проектиране, на началото и края на строителството на Военния клуб: „Проектът се работи от 1885 г. Одобрен е от „старшинския съвет“ и през 1896 г. се пристъпва към строителството на Клуба. При полагане на основния камък се извършва водосвет, подписва се акт, който се зазижда в основите му. Строителството продължава повече от две години и се завършва в началото на 1899 г.“¹⁶

Като се има предвид, че по това време генерал Никола Иванов е министър на войната (1896–1899), то тези сведения, дадени от него лично, следва да се считат за напълно достоверни.

Вацлав Колар умира в края на 1900 г. Както показ-

¹⁶ Иванов, Никола, „Спомени 1861-1918“. Книга първа, София, Военно-издателски комплекс „Св. Георги Победоносец“, 1996, с. 165.

ват данните, Клубът е завършен в началото на 1899 г. и открит в края на 1900 г., но още когато арх. Колар е жив. Не би следвало да се приписва авторство на архитектурния проект на друг, нито на Н. Лазаров, нито на Ф. Грюнгангер – то е на арх. Вацлав Колар.

Най-вероятно младият, наскоро завършил образованието си архитект Лазаров се е занимавал със строителния надзор и „мебелировката“ на клуба.

Късното и отложено с почти две години откриване на Военния клуб министър-генерал Иванов обяснява с влошени междуличностни отношения, включително от страна на монарха, както и като следствие от промяната в политическата конюнктура.¹⁷

ДЕКОРАТИВНАТА УКРАСА НА ВОЕННИЯ КЛУБ – ДЕЛО НА МАРИН ВАСИЛЕВ В СЪАВТОРСТВО С ВАЦЛАВ КОЛАР

В биографична книга за един от основоположниците на скулптурата в България Марин Василев четем следното: „През 1897 г. в София започва строежът на Военния клуб, по проект на чешкия архитект Колар. Като сътрудник на декоративно-скулптурното оформяване на сградата арх. Колар привлича Марин Василев, който се е завърнал само преди една година от Чехия. Декоративната украса на тази сграда е богата и изящна...“¹⁸.

Марин Василев (1867–1931) завършва през 1890 г. училището за каменогелство и скулптура в Хоржице, Чехия. От 1891 до 1894 г. следва специалност „Декоративно-монументална скулптура“ в Художествената академия в Мюнхен, а между 1894 и 1896 г. учи фигурална композиция в класа на проф. Йосиф Мисълбек в пражкото Художествено промишлено училище. През 1899 г. Марин Василев започва да преподава моделиране, скулптура и каменогелство в Художественото индустриално училище (днес НХА) в София, където от 1911 г. до края на живота си е професор. Той е един от първите, работили декоративно-монументална скулптура у нас. Дело на Василев е украсата на редица обществени сгради в София, сред които Военния клуб (в съавторство с арх. Антонин Колар, 1897).¹⁹

17 Виж по-подробно Корижиране на данните за строежа на Военния клуб в София – <https://zheleva-martins.com/2020/08/26/>

18 Йончева, Дона Бояджиева, Марин Василев, София, Издателство „Български Художник“, 1955, с. 15-16.

19 Илюстрациите са по Здравко Петров, Исторически маршрути София, CIELA, 2019, с. 136, 137; https://www.peika.bg/statia/Nepoznatata_Sofiya_5_lyubopitni_fakta_zh_Voenniya_klub_1_a_i.102722_fakta_klub_lyubopitni_sofiya_voenniya_zh_5.html За декоративната украса на интериорите Виж тук: <https://stolica.bg/sofia-tur/arhitekturni-pametnitsi/sgradata-na-voenniya-klub-sofiya>

ЦЕНТРАЛНИЯТ ДОМ НА АРХИТЕКТА И ВОЕННИЯТ КЛУБ

„И гнес – пише Георги Данаилов – минавате ли край дома на улица „Кракра“, погледнете го. Тук са живели българи, заслужаващи повече от мнозина поне паметна плоча. Ако не ви струва много труд, запомнете имената им. Иван Карамихайлов – лекар, Елена Карамихайлова – художничка, Елисавета Карамихайлова – физичка.“²⁰

Към сградата на Централния дом на архитекта ни препраща едно изказване на художничката Елена Карамихайлова, цитирано от изкуствоведа Ружа Маринска: „Къщата на семейство Карамихайлови е представлявала умалено копие на Военния клуб в София“^{21, 22, 23}

Всъщност приликата на сградата на САБ с Военния клуб не е случайна. Това е домът на генерал Никола Иванов, един от първите високообразовани офицери на България, завършил Първия випуск на Военното училище, Николаевската военна академия в Санкт Петербург, Русия, Участник в Съединението, флигел-адютант на княз Батенберг, началник на Генералния щаб и военен министър точно по времето, когато е строен Военният клуб – 1896-1899.²⁴ **Най-вероятно именно архитект Вацлав Колар е проектирал неговия дом, построен в края на XIX век.**

През 1907 г. сградата е закупена от д-р Иван Карамихайлов, който по-късно открива тук своята клиника, получила голяма популярност. Д-р Карамихайлов е бил придворен лекар на цар Фердинанд и на цар Борис III. Той е един от създателите на хирургията в България, първият цивилен ръководител на редица военномедицински болници по време на Балканската и Първата световна война, положили основата на бъдещата Военно-медицинска академия. Със семейството на д-р Карамихайлов живее и неомъжената му сестра – художничката Елена Карамихайлова. Тя е завършила Американския колеж в Цариград, учила е във Виена и Мюнхен и е ненадмината майсторка на портрета, пейзажа и натюрморта. Художествената галерия в Шумен носи името ѝ. А дъщерята, Елисавета Карамихайлова завършва атомна физика и е първата жена професор в България, първият български ядрен физик.

20 По Илиана Манева, На „Кракра“ 11 - дом с надстогодишна история, В. Новинар, 26 април 2009.

21 Маринска, Ружа, Имена в българското изкуство от Шумен, Шумен, 2021, с. 41.

22 По Д-р Иван Карамихайлов – първият български хирург, признат за „народен лекар - В: Шуменски истории, Личности, Здравеопазване – <https://shumenstories.com>

23 Фотографиите са по: Красивите сгради на София: Домът на архитекта – В: Блог на Валя и Марта за изкуство и вдъхновение – https://valyapopova.blogspot.com/2018/06/blog-post_21.html

24 Виж повече: Иванов, Никола Иванов – <http://forum.boinaslava.net/forum>

Военият клуб – пластична украса – фотография / The military club - plastic decoration - photography

*Централен дом на архитекта – архивна снимка
Central home of the architect - archive photo*

Централен дом на архитекта / Central home of the architect

*Генерал Никола Иванов В кабинета си
General Nikola Ivanov in his office*

*Паметна плоча на Иван, Елена и
Елисавета Карамихайлови
Memorial plaque to Ivan, Elena and
Elisaveta Karamihailovi*

*Бюст на архитект В. Колар, 1900г.
Bust of architect V. Kolar, 1900*

СКУЛПТУРЕН ПОРТРЕТ НА ВАЦЛАВ КОЛАР ОТ МАРИН ВАСИЛЕВ

„Старото познанство на Марин Василев с архитект Колар още от Прага и съвместната им работа по изграждането на Военния клуб създават условия за трайно другарство. Резултат на дружеските отношения между тях е изработеният през 1900 г. от Марин Василев бюст на арх. Колар. В образа на арх. Колар има много славянско добродушие и вътрешна красота. Бюстът е изграден в широки опростени плоскости, което му придава монументалност и изразителност“ – пише неговият биограф Дона Йончева.²⁵

ОБОБЩЕНИЕ ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЕ

За пръв път представяме систематизирана работата на арх. Колар като **главен**

²⁵ Йончева, Дона Бояджиева, Марин Василев, София, изд. „Български художник“, 1955, с. 16.

архитект на столицата и което е по-важно, разграничихме я и акцентирахме върху работата му като **губернски/правителствен архитект на Княжество България**. Показахме високата отговорност, която му е възложена от императорския комисар Дондуков-Корсаков, доверието към него като проектант на най-важните стратегически и военни обекти на Княжеството.

Коригирахме данните за проектирането и изграждането на една от най-красивите сгради на София, формиращи образа на представителния център на София – **Военния клуб**, като защитихме авторството на арх. Колар от подмяната с други имена.

Открихме и анализирахме връзката, приятелството и съвместната работа между две знаменити личности, каквито са скулпторът **Марин Василев** и архитект **Вацлав**

Колар, показвайки и другото лице на **арх. Колар** – **камо декоратор**.

Покажахме връзката на Военния клуб с друга забележителна сграда – **Дома на архитекта** – седалището на САБ, нейния пръв собственик – генерал Иванов, и вероятното авторство на арх. Колар.

Като се има предвид, че към момента е в наличност един-единствен портрет на архитект Колар, който се публикува от всички пишещи за Колар по един или друг повод, без да се посочва първоизточник на информацията, се разбира ценността за архитектурната история на още една наша находка! Открихме и идентифицирахме **скулптурния портрет на архитект Вацлав Колар**, направен от неговия приятел, завършил каменоделското училище в родното място на архитекта – Хоржице, а след

това и фигурална композиция в родината му Чехия – **скулптора Марин Василев** – един от основоположниците на скулптурното изкуство в следосвободенска България, преподавател и професор в националната ни Художествена академия. Открихме връзката между тези две големи личности за българската култура, изкуство и архитектура.²⁶

Радостни сме да прибавим тези щрихи към паметта на арх. Вацлав Колар!

Дълбок поклон пред делото му!

26 Желева-Мартинс, Д. Връзката между две значими личности – <https://www.academia.edu/93948933/>

NEW TOUCHES TO THE MEMORY OF VACLAV KOLAR

THE FIRST CHIEF ARCHITECT OF SOFIA AND
GOVERNMENT ARCHITECT OF THE PRINCIPALITY OF BULGARIA

Arch. Dobrina Zheleva-Martins, PhD

The Czech architect Václav Kolář was the first chief architect of Sofia and the first government architect of the Principality of Bulgaria. A remarkable creator, mysterious with his anonymity and pseudonyms (Adol, Antonin, Antonio, Anton, Adolf, Jan, Wenceslaus, Vaclav), author of a number of important governmental, military and strategic objects in our country after the Liberation, he remains for the history of architecture almost unknown.

We have set ourselves the goal of exploring his biography, presenting in this article some of his most vivid works, illustrated with photographs, drawings and sketches. We add new touches to his personal biography, new data on some of his works, including the Military Club and the Central home of the architect in Sofia. A valuable find is his sculptural portrait by one of the great sculptors, Prof. Marin Vasilev.

In this sense, the article is a contribution to the history of Bulgarian architecture after the Liberation.

ГРАДСКИТЕ ГРАДИНИ НА ПЛОВДИВ

Владимир Маринов

Ландшафтен архитект Владимир Маринов завършва Лесотехническия университет през 1982 г. с дипломен проект „Възрожденски дворове в Стария Пловдив“ (дипло-мен ръководител арх. Христо Димов).

Работи пет години в община Хисар. От тогава до момента е в парк „Кричим“. След 1996 г. е хоноруван преподавател в Азгарен университет - Пловдив по дисциплини, свързани с декоративна растителност.

Има публикации в списания („Архитектура“, „Ландшафтен дизайн“, „Ландшафтна архитектура“, „Градина“, „Идеалната градина“, „Къща и градина“, „Строителство имоти“, „Лист“, „Природа“) и в сборници от научни конференции (1993 - „100 години Евксиноград“; 2001 - „50 години специалност „Ландшафтна архитектура“; 2008 - „Градините на Фердинанд“; 2011 - „60 години специалност „Ландшафтна архитектура“) по теми от история на парковото изкуство и дендрология.

Член на Съюза на ландшафтните архитекти и IFLA EUROPE.

Знаят ли Google и Wikipedia всичко? Знаят това, което са научили от нас, а гали ние сме го научили правилно? Градовете растат, променят очертанията си както нарастват годишните кръгове на дърветата. Там където е имало клон, който се е пречупил, кората го покрива и остава само следа в дървесината. Някоя пъпка вместо него привлича жителните сокове от корените и короната се обръща подобно на слънчогледова пита. Та за градините. Щом са в града, значи са градски. Понякога им слагаме имена, които никога никой кмет не може да промени независимо от табелките, тържествата и честванията, които ги огласяват.

Д.С. Пловдив е град с хилядолетна история. По отношение на растителните елементи на неговите градски пространства, поради тяхната недълговечност, имаме сравнително малко информация. В първия план (схема) от 1827 г. е обозначена оскъдна дървесна растителност край бреговете на Марица. Тя като основен градообразуващ елемент е благоприятствала развитието на естествената крайречна растителност и неслучайно там са пазарите. Самата река е използвана и като транспортна връзка.

Първата градска градина в Пловдив възниква в близост до стария административен център

на града непосредствено след Освобождението през 1878 година.

Три години по-късно старият конак до Марица, обитаван от Александър Богориди (1879-1884) става губернаторски „дворец“. Изпратеният от султан Абдул Хамид II по молба на Богориди „изкусен дворцов градинар“ Люсиен Шевалас се заема да придаде представителност на градината. Съборили къщурките и колибите наоколо, очистили мястото - 51 дка и още първата година зелена трева и богата растителност зарадвали румелийския княз. Наричали **Втората градска градина** „Княжеската“ или „Царската“. Макар и с ограничен достъп привличала вниманието на гражданството.

Никола Алваджиев: – Огромни дървета, поляни, павилиони, романтични кътове, цветя, къшкови, златистожълти алеи, множество клетки с пойни птички, плодни дръвчета, гражданите можеха да влизат само в четвъртък следобед. Отваряха вратите привечер и ги хлопваха в 10 часа.

В. Кагуйски: – Градината се състояла от две части: южна - с паркови алеи, циментов фонтан, с елхи, пинии, кипариси и северна - овощна градина. Близко до източната порта имало

План капитан Илински 1878 г. / Plan Captain Iliniski 1878

остъклена оранжерия. В тази зимна градина се отглеждали южни цветя, които напролет се изнасяли по парковите алеи в разнообразни фигури с далии, гергини, лилии, герани, азалии, хортензии, петунии, безонии, зокуми, аспарагуси, пълзящи розмарини, зелени фикуси, кактуси и т.н. Различни перести палми в дълбоки качества придавали екзотичен вид на градината, южната част се красяла с широки пясъчни алеи, сенчести беседки с разноцветни храсти, широки скамейки.

Княгиня Евдокия: – У мене е останало впечатлението, че тази градина е най-хубава от всички градини, които съм виждала. (при посещение след земетресението от 14-25.04.1928 г.)

Никола Ганев: – Княжеската градина в Пловдив е една от най-красивите и големи градини след Освобождението (ликвидирана след войните от тричленна комисия).

Шевалас вероятно не е подминавал и „Градската (Дондукова)“.

Третата (извън)градска градина „Пепиниерата“ е създадена също от Шевалас върху 125 дека общинска мера с предназначение производство на декоративна растителност. От тук са взети впоследствие почти всички дървета, хра-

сти и цветя за Първото българско Изложение. Вестник Пловдив: „От ден на ден Пепиниерата става по-хубава и може да се каже, че е привилегированата разходка на публиката“.

Н. Алваджиев: – Пукнеше ли пролет, пъстрият килим от кокичета, жълт минзухар, кукувиче грозде, гарванов лук и миризлива теменуга подтикваше хората да гойдат тук да поседят. Оркестър, латерни. По средата - павилион.

Първата сграда на железопътната гара в Пловдив е построена през 1873 г. Само за двайсетина години коларският път, който я свързва се превръща в една от най-красивите улици, наречена „Станционна“ с жилищни сгради на европейски дипломати, архитекти и техници. Река Марица отстъпва водачеството на парните локомотиви.

Четвъртата градска градина „Градина Цар Симеон Велики“, 90 дека, възниква през 1892 г. Решението на правителството за организирането на „Първо Българско земеделско-промишлено изложение“ предвижда нашите и чуждестранните павилиони да бъдат разположени в градска обстановка. Кметът е уведомен от Пловдивския окръжен инженер: „...отчуждението на зданията наоколо е необходимо, щото всичкото

място за Изложението ще се обърне във Великолепен парк, който ще остане завинаги в града ни и ще го краси много, като се намира в центъра му.“

За венчавката на Фердинанд и Мария-Луиза, австрийският император Франц Йосиф подарява спечелилата в Белгия първа награда скулптурна композиция „Фонтана на Деметра“. Княз Фердинанд я отстъпва на Изложението с указание да бъде поставена на входа. След закриването на Изложението на 3 ноември 1892 г. излиза указ на княза, с който се предава паркът на Пловдивската община, а от 1 януари 1893 г. градината е отворена за гражданите

Така както „Градската градина“ е създадена в стария център от Марица към главната улица, новата градина „Цар Симеон Велики“ и площадът пред нея „Цар Симеон Велики“ разположени в полите на хълмовете, създават нов център и главната улица продължава в южна посока към гарата. И въпреки княжеския указ хората продължават да я наричат „Изложението“. След 1944 г. получава ново име „Парк на свободата“ (променено през 1992 г. на „Цар Симеонова градина“), а днес често може да чуем от хората да я наричат просто „Градската градина“.

D.C. al Fine, както казват музикантите!*

Емблематичен за Пловдив е Четвъртък пазар (Першембе пазар). Южно от него през 1878 г. по идея на ръководителя на временното руско управление (20.05-10.10.1878), руския императорски комисар княз Александър Дондуков-Корсаков, възниква първата в Южна България обществена градина с площ 19 дка. Реализирана е от щабскапитан инж. Илинский. Той прилага лъчезобразно насочване на алеите от периферията към вътрешността – идея заимствана вероятно от планировката на Петров дворец в Санкт Петербург.

Нейното ситуиране е свързано с оформянето на административен център, градоустройствено и исторически обособил се около конака. Старите гробища са превърнати в зеленина, с което добиват по-широк социален смисъл и подчертано представителен характер. Наричат я „Градската градина“, след построяването на новата сграда на кметството – „Градина при кметството“, а хората – „Дондуковата“, „Еврейската“ заради близостта с еврейския квартал и синагогите.

„Като основна обязаност - според „Временното положение на градските съвети в Княжество България“ - се възлага „благоустройството, създаването на градските обществени градини и булеварди“ – в-к „Марица“, бр. 21/6.10.1878. г.

Това е и документът, който регламентира нейното създаване. Този факт е официално потвърден през май 1878 г. на конференция „Национално градинско-парково наследство в България и 100 г. паркоустройство в Пловдив“.

** Da Capo al Fine - от началото до края.*

През 1896 г. с княжески указ е утвърден и изработеният (1888-1891) от Йосиф Шнигер **Първи регулационен план**, в който откриваме и нейното графично изображение, както и точните граници на останалите „Княжеска“, 51 дка (1880), „Пепиниера“, 125 дка (1887), и градина „Цар Симеон“, 90 дка (1892).

Градината има определено представителен характер, създавайки същевременно и място за разходка и социални контакти.

„Вчера, подир една малка разходка из Градската (Дондукова) градина аз поседнах на един стол под сянката на централното дърво, тъй-казвано от някой си „Баобаба“, за да си почина“ – така е описана създадената първа градина на мястото на стари турски гробища.

Жителите на града оценяват приноса на създателите на градината, „за която нашите избавители – русите, толкова труд положили и толкова пари похарчили“, пише във вестник „Народний глас“ от 1.04.1880 г. Изглежда, че грижите, полагани за поддържане на градината, не са били достатъчни, защото в същата статия пише:

„С голямо удоволствие гледаме от няколко време, че градският съвет се е заел да поукраси градската ни градина. Жалното е, че наместо някои редки и красиви дървеса, той е запоядал го се насаждать върби, а още по-жално е, че като не се поливат, тия новозасадени дървета не щат да се хванат. Защо градският съвет не се потруди да изнамери средства за докарване на вода в тая градина. Нам не ни се вижда твърде трудно, па и не ще бъде скъпо да се доставя доволно вода за поливане на цветята и новозасажените дървета“.

Никола Алваджиев: В „Градската градина“ бе сградата на кметството. Тя била довършена в 1880 г., а вратите ѝ отворени за граждани в 1881 г., на пролетта. Дотогава общината била в стария турски конак на Четвъртък пазара, в Правителствения дом, както го наричали след Освобождението. В старата общинска архива е запазено обявление със следното съдържание:

ОБЯВЛЕНИЕ

Известява се, че направата на зданието при Пловдивската градска градина ще се даде подъ намаляване на предприемачъ идущий четвъртък 27 того. Умоляватъ се да се явят в помещението на пловд. префектурно управление до определенъ за отдаване день, за да узнаетъ плана и условията.

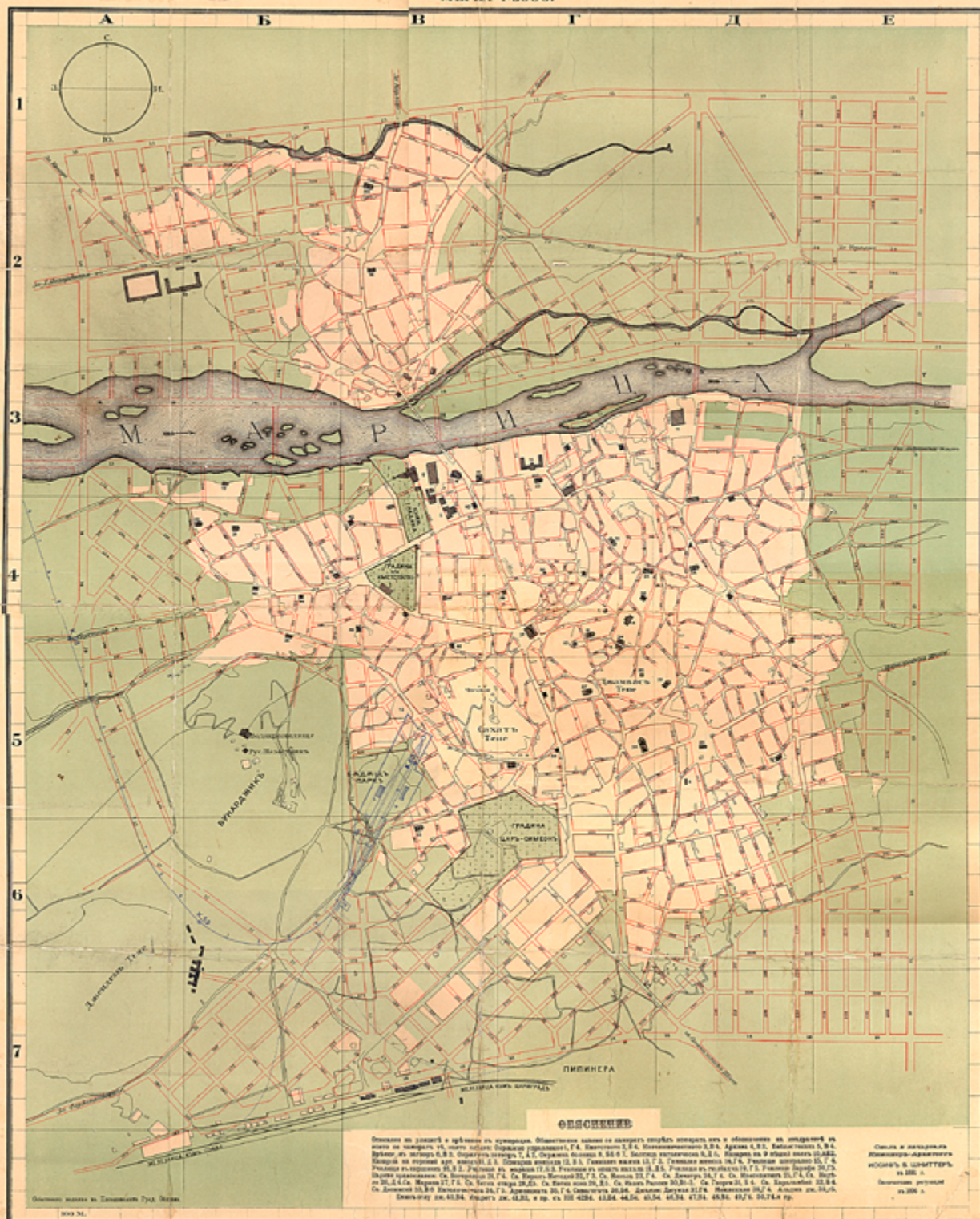
гр. Пловдив, 20 септемврий 1879 г.

От управлението на пловд. префектура Н.Груев

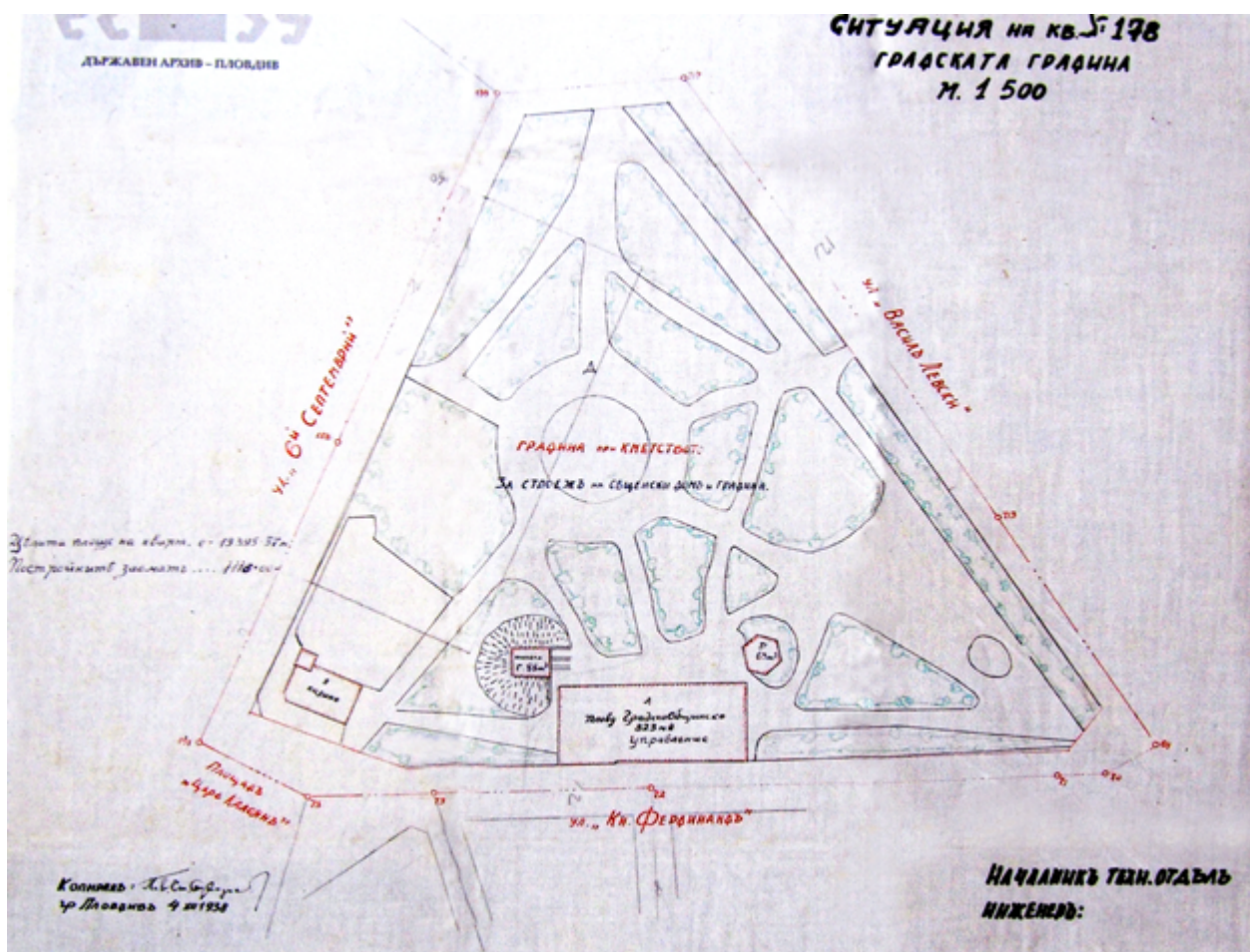
Старата пловдивска община! Каква дейност бе прошумяла там! В 1904 г. мина по Главната

ПЛАНЪ НА ГР. ПЛОВДИВЪ.

МЫРКА - 1:5000.

План Й. Шниттер 1891-96 г. / Plan J. Schnitter 1891-96

Ситуация Градина при кметството, коние 1938 г. / Layout of the Garden at the City Hall, copy 1938

улица първата конска поливачка, която направи неотразимо впечатление на гражданите. Към 1904 г. нямаше удобни салони за вечеринки балове, концерти, забави. Понякога използваха салона на кметството. В близост на Градската градина, северозападно от нея бе „Ортамезар“ [днес площад „Цар Калоян“]. Този квартал се населяваше главно от евреи.

Градската градина бе обиколена с прашни улици, а оградата ѝ бе направена от дъски, почернели, разхлабени, на много места с дупки между тях. Беше отворена от 6 ч. сутринта до седем и половина вечерта, а от 1905 г. – до среднощ, както бе в градината „Цар Симеон“. В дванадесет часа без петнадесет минути удряше звънец. В продължение на петнадесет минути посетителите бяха длъжни да излязат, иначе плащаха глоба. И велосипедистите минаха през ситото на озорченията. Бе им забранено да минават през градините и по главните улици, макар движението по тях да не бе голямо, та да създават опасност.

Не бе уредена градината, нямаше много цветя, а само излияла трева, но все пак беше хубаво под дебелия сянка на старите дървета, при птичите концерти. В първите години след Освобождението тук ставали градските увеселения. Махалата носила старото си, турско наименование - „Хаджи Юмер“.

ОБЯВЛЕНИЕ

ГРАДСКАТА ГРАДИНА

Съдържателят на градска градина честь има да извести на почитаемата публика, че въ неделя, 13-ий текущого, часът по 6 вечерта ще направи едно голямо осветление в градината с огънь

АРТИФИЦИАЛЕНЪ

с химически краски и на конец пускането на един балонъ доста големъ. Музиката ще свири до гдето си отиде публиката. Билети се продаватъ в градината.

8.IX.1881 г.

Поповъ

СИТУАЦИОНЕН ПЛАН

29-ков, кв. 176-стар по плано на ЦГЧ-со Пловдив

М. 1:1000

982г. и писмо № 10 РЦ 467/22.07.2010г. от
хоучване и проектиране на инвестиционен
на ЦГЧ за обект „Реконструкция на Градска
е чл. 83 ал. 1, т.3, буква а“ от Закона за
визата да се съгласуват с НЧНН да се
музей Пловдив.
1 от ЗУТ. Неразделна част от визата е
ня.

на Община Пловдив

/арх. Румен Русев/

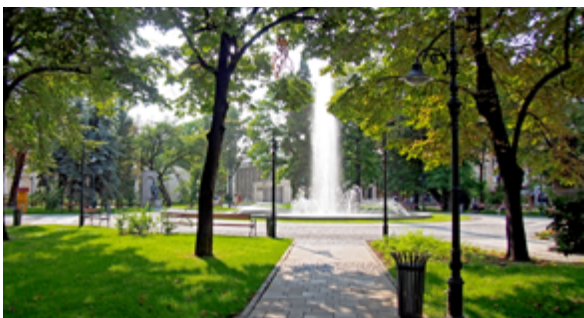
Ситуация 1987 г. / Layout 1987

Настилки 2011 г. / Pavements 2011

Дървета 2011 г. / Trees 2011

Фонтан 2024 г. / Fountain 2024

Сух фонтан 2024 г. / Dry Fountain 2024

Цветни фигури 2024 г. / Flower Arrangements 2024

Срещу южния вход на градината, на десния ъгъл на ул. „Св. св. Кирил и Методий“ имаше „Фотографичница на братя Кацарови“. В четвъртък, когато ставаше пазарът, много селяни идваха да се „кадросат“ [фотографираш].

Божидар Здравков: До 1932-33 в гр. Пловдив съществуваша само две градини – едната, централната и единствено поддържана, наричана „Цар Симеон“ с площ 90 гка и другата, намираща се до общинското управление, наричана „Градска“ или „Еврейска градина“ с площ около 18 гка.

Годините 1932-34 бяха най-плодоносните за градините и украсата на града. През тези години мотото на службата „Паркове и градини“ беше: ПЛОВДИВ – ГРАД ГРАДИНА. Управител по това време на тази служба заварих Георги Николов „Бакото“. Много добър градинар, но аз го освободих, защото макар и майстор, не пестеше и не държеше сметка за държавната пара. Замених го с току-що завърналия се от Чехия Никола Стоянов с поръчение и мандат, през който да не позволява да се приемат надничари без нужда. Така тоя момък с всичката жар на млад специалист се потопи с такъв замах в работата си, че тези години ще останат паметни в пловдивското благоустрояване на градини, паркове и хълмове. Тук е мястото да изброя новите оформени и поддържани от него градини (...) с площ 141 гка. И разбира се, в това число и Градската градина до Общината [заг Природонаучния музей] и „Цар-Симеоновата“ градина.

Арх. Васил Златарев: Единствената градина, изготвена по план през време на Промисленото изложение през 1892 г, бе тогавашната „Цар Симеонова градина“ и отчасти Градската градина [Дондукова].

ОБНОВЕНИ ГРАДИНИ

В броя на сп. „Архитектура“, посветен на Пловдив (2017, бр. 3/4), бе представен реализираният проект за реконструкция и обновяване на градина „Цар Симеон“ (обявена за паметник на градинско-парковото изкуство с ДВ, бр. 41/19.05.1992) втори след реконструкцията на водната площ през 1975 г. (пеещи фонтани и светлинни ефекти).

Доиде ред и на „Градската (Дондукова) градина“. Тя е обявена като елемент на групов паметник на културата със същия брой на „Държавен вестник“. През пролетта на 2023 г. стартира реализация на проекта, започнал през 2011 г. с гендрологично заснемане и проектна документация, изготвена през 2012 г. За 6 години състоянието на декоративната растителност бе променено, наложи се ново заснемане и фитосанитарна оценка на растителността, както и актуализация на проектната документация, запазвайки концепцията, заложена през 2012 г.

Проучвателни работи

Композиционното решение е доминирано от една главна права алея, насочена към фонтан (не-реализиран и след реконструкцията през 1978 г.). Главната и няколко второстепенни алеи образуват скелета, свързващ основните елементи и центрове на градината. Особено важен елемент на композицията са кръстовищата – места, където се преминава от едно направление в друго. Илински използва най-подходяща форма, кръг. Геометричната алейна мрежа очертава симетрични озеленени пространства. Използвани са видове, налични по това време – айлант, акация, бряст, дъб, кестен, черница, ясен и др., някои от които заварени на терен.

В южната част ясно се разпознава кът за отсид, вероятно за посетители и служители, обособен около беседка и пейзажни връзки с главните алеи. Именно на пода на беседката Й. Шнитер е работил върху чертежа на Първия регулационен план. Втората снимка носи информация за една добре поддържана паркова площ, западната ограда е тапетирана с растителност, беседката е с по-изчистен дизайн. Не се открива част от дървесната растителност, вероятно отстранена поради влошени декоративни качества. Можем да я датираме преди 1910 г., имайки информацията, че голяма част от минарета са съборени през същата година.

1912 – сградата на кметството е основно реконструирана от Й. Шнитер.

1920 – поставен е бюст-паметник на Иван Вазов, живял в съседство с градината и възпял един от старите брястове в своето стихотворение „Старият бряст“.

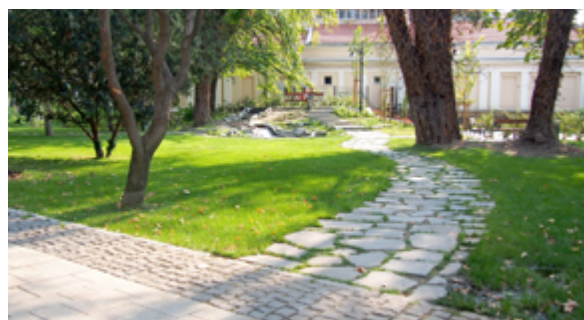
1934 – оформена е с цветя една от лъчеобразните алеи, така наречената „Червена алея“ (оформена с килим от цветя в преобладаващ червен цвят), а в кръговото пространство при пресичането им е оформена кръгла цветна фигура.

1954 – с построяването на нова сграда на общината започва реконструкция на освободените помещения за новооткрития Природонаучен музей – 1955 г.

1969 – поставен е бюст-паметник на капитан Александър Буразо.

1962 – построен е Дом на младоженците. Изградени са отводнителни шахти и осветление в градината.

1978 – Об.Н.С. Пловдив организира конференция „Национално градинско-парково наследство в България и 100 г. паркоустройство в Пловдив“ (инициирано от председателя на Научно-техническото дружество по озеленяване ланд. арх. Борис Пухалев). Възложен е паркоустройствен про-

Скален кът 2024 г. / Rock Garden 2024

Каскада 2024 г. / Water Cascade 2024

Паметник ИВ. Вазов 2011 г.
Monument to Ivan Vazov 2011

Паметник ИВ. Вазов 2024 г.
Monument to Ivan Vazov 2024

Вход запад / West Entrance

Фонтан, Вхог заага. / Fountain, West Entrance

ект за реконструкция на градината на колектив в състав: ланд. арх. Лозан Минеv - ръководител, ланд. арх. Нинко Христов - озеленяване и вертикална планировка, техн. Йордан Гешев - озеленяване, инж. Никола Ендрев - ВиК, и инж. Христо Апостолов - Електро.

Пейзажните алеи от първоначалното решение са отпаднали. Въпреки това основната концепция за трилъчието, кръгът и ходовите линии са запазени. По-малко кръгово пространство е планирано и при пресичането на главния лъч с подхода откъм ул. „Софроний Врачански“. Проектантите запазват основната идея на Илински. При анализа на реконструкцията от 1978 г. ясно се вижда, че са настъпили промени в конфигурацията и стиловото оформление. Трилъчието и кръгът се утвърждават през всички тези години. Отпада продължението на североизточната алея, която още с построяването на кметството губи своята представителност и функция, подвеждайки към „гърба“ на сградата. Нарушен е балансът в композиционно отношение с разширяване на подхода от североизток (две успоредни алеи, разделени с вази, издигнати около стъблата на алейните дървета). Калдъръмените и маказамовите настилки са подменени с настилка от естествен камък (червени лесигренски плочи и павеа, сиви сотирски и жълти градецки плочи). Използваните мраморни плочи още първата година под влиянието на температурните колебания са се напукали.

Главният лъч на градината е подчертан с бюст на Иван Вазов и седем квадратни фонтана (по предложение на арх. Матей Матеев). Вместо кръглият фонтан е оформена голяма цветна фигура. Входовите на градината са подчертани с бетонови вази от модулни елементи, повторени на няколко места в градината.

Не е установена точната дата на изграждането на помпената станция в северната част на градината. Тя е съществувала преди последната реконструкция от 1978 г. Тогава е изградена втора полукопаня в земята помпена станция на гърба на Природонаучния музей, захранваща водните ефекти в градината. Създаден е скален кът, прикриващ съоръжението.

Осветлението на градината е от осветителни тела, разположени симетрично по алеите на градината и от две скрити осветителни тела, осветяващи дървесно-храстови групи.

Новото проектно решение

Като концепция проектът възстановява градината в един по-стар период, близък до първоначалния ѝ вид. Следва се визията преди последната реконструкция от 1978 г. Правобъгълните ниши и клоцове се премахват. Алеите се изправят, така както са били в изминалите десетилетия. Двете второстепенни алеи от кметството и от ул. „Софроний Врачански“ се запазват.

В пресечната точка на голямото кръгово пространство е ситуиран фонтан с динамичен воден ефект и осветление, обграден с тревна площ. Теренът е моделиран като водната повърхност и е на едно и също ниво с настилната. Когато не работи фонтанът, монтирани в чашата прожектори осветяват „водното око“ и допълват парковото осветление. Второто, по-малко кръгово пространство, се възстановява. В центъра над смукателната шахта е монтирана решетка с апликиран в нея надпис 1878 г., годината на създаването на градината. Същата е и пресечната точка на траекториите на тънки струйки вода, бликащи от струйници, вградени в настилната – така нареченият „сух фонтан“. Построената от водни струи арка създава атмосферна влага през лятото, превръщайки се в забавен кът за децата.

Цветните фигури по главната алея са с преобладаващ червен цвят както някогашната „Червена алея“.

Прикритата със земен насип помпена станция на гърба на Природонаучния музей е използвана за изместване на вниманието от гърба на сградата. Проектиран е нов скален кът с малка водна каскада. Пейзажна алея от тикли на тревна фуга (типична за стила на градината в един по-стар период) подвежда към този колоритен кът.

Главният подход от юг е организиран по нов начин. Паметникът на Иван Вазов е приютен вдясно от оста на алеята в ниша с фонтанка (още една такава има при детския кът) с достъпност за инвалидни колички. Вечнозелени растения, отделящи входа и осигуряващи гръб на скулптурата, рамкират перспективата по главния лъч с фокус големия фонтан.

Втора перспектива вдясно завършва с цъфтяща група. Изградена около съществуващите японски вишни и церцис и допълнена с декоративни ябълки и розовокичест глог, тя отделя детската площадка за най-малките деца.

Подходът от запад има за цел обединяването на функциите на лъчеобразната алейна мрежа с новопостроения ритуален комплекс. За целта е коригирана формата на входното пространство в съзвучие с кръглите: зала, водна площ и цветни петна, отделено от улицата с алеино засадени цъфтящи дървета с ажурни корони (на мястото на паркинга - затапващ преди входа). След реставрираната скулптура-фонтанка алеята се насочва към фонтана в главното кръгово пространство.

Подходът от североизток е центриран отново към фонтана. Възвръща се първоначалната визия и ориентация на алеята. За настилки са използвани естествени материали. Преобладаващи гранитни плочи, на места павеа и бордюри от гранит, окантващи алеите. Гранитните плочи са разположени в напречни ивици с различна ширина. Разминаването на фугите създава възрожденски елемент и доближава настилната

Схема алеи, растителност 2011 г.
Pathways and Vegetation Scheme 2011

Схема алеи, растителност
проект 2023 г. Pathways and
Vegetation Scheme, Project 2023

Схема реализация 2024 г., просветляване.
Implementation Scheme 2024, Clearing

към растер, близък до първоначалните варианти преди 1978 г. Трите тона на сивото създават достатъчно нюансово зауграване, избягвайки излишна монотонност.

Растително изграждане

С проекта се подчертават високо декоративните качества на няколко стари елитни дървета солитери: вековна черница (*Morus alba*) и чинари (*Platanus orientalis*, *Pl. x hispanica*), гледичия (*Gleditsia*), американски ясен (*Frahinus Americana*) мъжки екземпляр с красиво есенно обагряне, конски кестен (*Aesculus hippocastanum*), гръжкоцветен дъб (*Quercus robur subsp.pedunculiflora*), като освен оформянето на короната, се предвижда ефектно осветление.

Други основни видове, формиращи високата етаж на растителността са софората (японска акация *Styphnolobium*) и ясенолистен явор (*Acer negundo*). При тях има доста повредени от гъбни заболявания, дори опасни дървета, основно в северната периферия, като отстраняването им бе без алтернатива. Това от своя страна подобри условията за изява на някои потиснати видове като *Magnolia*, *Acer palmatum* и др. Повредите по *Broussonetia*, *Ailanthus* са провокирали появата на коренови издънки, чието незабавно отстраняване е довело до заплевяване. В процеса на поддържане са внасяни видове, които поради малката площ не са успели да изявят своите качества (*Catalpa*, *Celtis*, *Gymnocladus*, *Qercus rubra*) и не могат да участват равнопоставено в композицията. Уплътняването на всяко свободно място с дървесни видове е довело до визуално и физическо затваряне на пространствата, влошаващо както светлинните условия, така и циркулацията на въздуха. Това е причина за незадоволителното състояние на брежите (*Betula*) и на повечето изголи

сти (*Abies concolor*, *Abies cephalonica*, *Taxodium*, *Cupressus*) с изключение на група вейматов бор (*Pinus strobe*), които в момента стоят убедително на терена.

С премахването на увредени и плевелни дървета, корекция и подмладяваща резитба на короните на оставащите се цели просветляване на пространствата и утвърждаване живота на перспективните видове. Същите формират скелета и горния етаж на растителността.

Добро е състоянието на липата (*Tilia*), флажурата двата подхода, източен и южен. Отлично е състоянието на еводията (*Tetradium*), албицията (*Albizzia*), гинкото (*Ginkgo*). От изголистните добре понасят засенчването *Calocedrus*, *Cephalotaxus*, *Taxus*, *Thuja occidentalis*.

С оглед прекомерното засенчване и възрастта на алеино засажените дървета, не бе предвидено попълването им с едноразмерни екземпляри от същия вид, а получените пролуки между тях се използват за визуална връзка между отделните пространства. Физическото им изолиране се постига с ниска растителност 0,6 – 0,7 метра от видове, неизискващи специфична резитба.

По-плътни изголи и вечнозелени масиви са проектирани предимно от север, откъм бул. „6-ти септември“, основен източник на шум и запрашаване.

Храстовата растителност е обединена в едри петна, като колоритен ефект внасят новопроектирани групи откъм ул. „Христо Г. Данов“, детските площадки и обредния дом. Оградата на детските площадки откъм улично-то платно е дублирана с подстриган жив плет. Храстовите групи зад облегалките на пейките

Детска площадка. / Children's Playground

Детска площадка, скулптура „Петлето“ / Children's Playground, Sculpture "The Little Rooster"

са предвидени като едностранно подстригани към настилката и свободно растящи към тревната площ.

Почвопокривна растителност се запазва в засенчените части на парковата площ.

Цветната растителност е организирана по следния начин:

- цветни фигури от едногодишни цветя по главния лъч.

- многогодишни цветни фигури и цветни фигури от луковични в близост до паметниците, скулптурните групи и второстепенния подход откъм бул. „6-ти септември“.

Строителство

Фирмите, ангажирани със строителството, успяха да се справят с едногодишния срок. Отговорно се отнесоха и към опазването на растителността при работа с механизацията. За съжаление, горещото лято и прекъсване на поддръжката заради изграждане наново на поливната система доведе до загуба на някои от излоистните (в т.ч. чудесен екземпляр от китайска метасеквоя (*Metasequoia*). Наложих се преработка на посадъчния чертеж за намиране на пространство за нови екземпляри от същия вид. Проблемно бе разминаването в сроковете от издаването на строителното разрешение и разрешителните за отсичане на опасни и увредени дървета. За капак през есента на 2023 г. освен предизборни атаки срещу отстраняване на растителност се добави снеголом от мокрия сняг. Наложих се организиране на разяснителни

кампании с медиите и граждани.

Проектът е разработен от интердисциплинарен екип с ръководител ланг. арх. Стамо Стамов в т.ч. и ландшафтните архитекти:

Нинко Христов, Станимир Шаламанов, Владимир Маринов, Калина Райчева, Катерина Храненикова, Веселин Хаджиев.

След дългоочакваното приключване на строителните дейности гражданите просто заляха градината. Още на следващия ден тя стана предпочитано място за сключване на граждански брак, отправна точка за пешеходните маршрути „Преоткрити градски пространства“. Камерни концерти на Държавната опера и Бигбенд „Пловдив“, съвместна изложба на Държавния архив, Историческия музей и Библиотека „Ив. Вазов“, уроци по суинг, детски маскаради, градски куест със скрити съкровища в градината. И въпреки малката си площ, с няколко крачки попадеш в друг свят, можеш да намериш своето кътче, да чуеш птичките, шума на водните ефекти.

И нека припомним думите на един от най-успешните кметове на Пловдив **Божидар Здравков** (1932-1935; 1936-1939): „Градът ни изглежда чист, европейски и нека околото на пловдивчани да привикне с тази красота и го направи претенциозно за всяка нередност. Нека възпитаваме децата си в усета за красота, запазим и съградим, за да има всичко това за поколенията ни напред“.

THE CITY GARDENS OF PLOVDIV

Land. Arch. Vladimir Marinov

The first city garden in Plovdiv was established near the old administrative center of the city in 1878, following an idea by Prince Dondukov. It was called the "City Garden" and had a distinctly representative character. It was declared part of a cultural heritage site in 1992.

In the spring of 2023, the implementation of a project that began in 2011 with dendrological surveying started. The project follows the vision prior to the last renovation in 1978. At that time, a conference titled "National Garden and Park Heritage in Bulgaria and 100 Years of Park Planning in Plovdiv" was held.

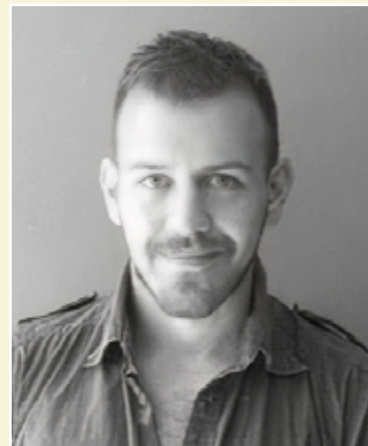
The current project is the work of an interdisciplinary team led by a landscape architect. It emphasizes the decorative qualities of several old solitary trees. By removing damaged and weed trees, and performing corrective and rejuvenating pruning on the crowns of the remaining ones, the aim is to create more open spaces.

At the intersection of the large circular space, a fountain with dynamic water effects and lighting is placed. A second, smaller circular space features a dry fountain with a grille bearing the inscription "1878." A new rock garden with a small waterfall, as well as two children's playgrounds, have been designed. Natural materials have been used for the pavements.

СИМВОЛНИЯТ ЕЗИК НА АРХИТЕКТУРАТА: СЕМИОТИКА И ПРОСТРАНСТВО

Сава Кисляков

Сава Кисляков завършва специалност „Архитектура“ в Университета по архитектура, строителство и геодезия (УАСГ) през 2014 г. Веднага след завършването си основава архитектурно студио „ТРИ ТОЧКИ“ заедно с приятели. През 2016 г. създава самостоятелно студио „СОПА дизайн“, където работи и до днес. Студиото се фокусира върху проектирането на разнообразни проекти, включително обществени, жилищни и промишлени сгради. Друга сфера в която студиото се фокусира са градски интервенции в колаборация с различни визуални артисти, временни структури като павилиони и инсталации. Паралелно с проектантската дейност поддържа работилница в „Culture Lab“ съвместно със скулптора Васил Василев. От 2019 г. Сава Кисляков е асистент в катедра „Обществени сгради“ в УАСГ и работи върху дисертация на тема „Връзки между символен език и пространство“.

В света на архитектурата принципите на проектиране надхвърлят физическите структури – като основната смислова част от тях принадлежи на символния език. Семиотиката, науката, посветена на изучаването на знаци и символи, очертава рамка за разбиране на това взаимодействие. От разработките на Чарлз Андрес разбираме, че семиотиката разделя знаците на три основни групи: *икони, индекси и символи*, всяка от които представлява различни проявления на обекта.

Една икона в архитектурата може визуално да отразява културния или исторически контекст на своето местоположение, като по този начин се превръща в осезаема проява на нематериално наследство. Междувременно символите в архитектурата се оформят в резултат на наличието на културен и личен опит, което води до различни интерпретации въз основа на произхода и емоционалното състояние на индивида. Например определени архитектурни форми могат да предизвикат благоговение в една култура и безразличие в друга. Индексите, подобно на извисяващ се шпил, достигащ небето, предполагат понятия като стремеж или духовност, установявайки непряка връзка между физическата форма и нейното абстрактно значение.

Навлизайки по-дълбоко в сферата на символна-

та комуникация, става видно, че сградите с обществено предназначение са белязани от този език. Сградите не само осигуряват подслон; те комуникират. Виктор Юго например сравнява архитектурата с книга, която човек чете всеки ден, когато излезе в града.

Морфологията и структурата на една сграда може да предава послания извън нейната физическа форма, повлияни от културния, социален и исторически контекст, в който тя съществува. Този феномен е добре илюстриран в модела на комуникация на Шанън-Уивър, който, въпреки че първоначално е предназначен за езикова комуникация, намира значение в архитектурната семиотика. Сградите могат да се разглеждат като – изпращащи съобщения, като градската тъкан действа като среда. Въпреки това точно както при вербалната комуникация, „шумът“ под формата на изменения/трансформации в околната среда и в обществото може да промени или скрие тези съобщения.

Символната природа на архитектурата е може би най-очевидна в обществените сгради, които често възпльщават власт, управление или културна идентичност. Тези сгради не са просто физически структури, а са пропити със значения и ценности, служейки като физически проявления на обществени структури и идеологии. Подобно

на начина, по който облеклото може да означава статус или роля в обществото, архитектурата на обществените сгради предава подобни послания за институциите или за лицата в тях.

Еволюцията на архитектурата на градовете може да се опише на игра на шах. В тази метафора всяко архитектурно допълнение или изменение променя градския пейзаж по начин, подобен на това как всеки ход в шаха създава ново състояние на играта. Тази перспектива подчертава динамичния и развиващ се характер на градското планиране и архитектурата, където всяко решение допринася за продължаващия разказ на изградената среда.

Дори върху дъската да не се разиграва противоборство и да не се отнемат фигури, то пешките не могат да се връщат назад. Така всяко преместване на пешка ще създава ново, различимо състояние на дъската, което не може да се върне назад. По този начин пешките върху една дъска създават хода на времето такъв, какъвто го познаваме – само в една посока.

В пещерните рисунки на пещерата „Магура“ има два типа рисунки, които описват преминаване от едно състояние в друго: зигзагообразна линия и шахматни полета. Те се използват, когато определен човек става владетел и от едно състояние преминава в друго. Или когато се извършва погребална церемония и отново е преминал в друго състояние – ходът на времето точно както в шаха има определена посока.

И двата символа означават движение, но в първия става дума за кръстопът и лутане в пространството, докато в шахматните полета – за последователност и линейност.

Използвайки като пример Соломоновия храм, който служи за първообраз на залите за встъпване в масонството, можем да заключим, че и в двата случая става дума за преминаване от едно състояние в друго. Преминаване на една материална граница, която дефинира определено събитие и осъществява преминаването на ин-

дивида от едно състояние в друго.

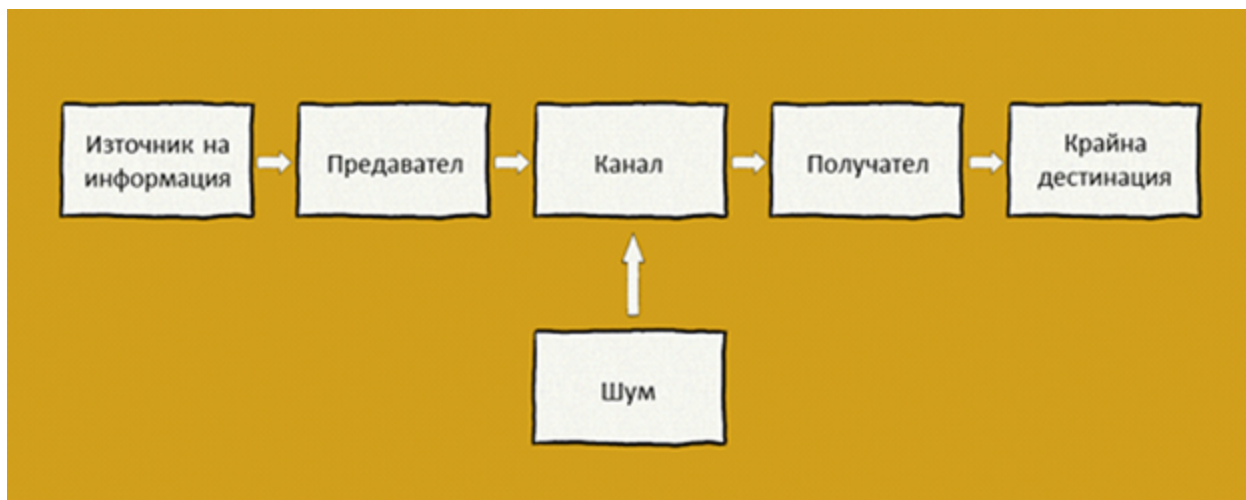
Така една настилка се превръща в част от ритуал, в който тя рамкира неговите правила и последователност, точно като в една игра на шах. А двете колони, които изпълняват неутилитарна функция да бъдат конструктивен елемент, се превръщат в портал или въображаема граница между двете състояния на духа.

Дейвид Линч създава пространство, което е дефинирано от „мека“ граница-завеса, така той не предопределя къде свършва пространството с твърда граница (стена), подът на стаята е с черно-бели зигзагообразни линии които дефинират именно този кръстопът и тази междинна точка между два свята на реалното и нереалното. Тук може да се направи паралел и с масонския храм, в който виждаме две колони, които носят небосвода, колоните на „деня и нощта“, които дефинират портал, при Линч са перефразирани в две лампи.

От друга страна, в света на анимацията Мат Грьонинг ни разказва за преминаването на антагониста от двумерния свят, в който той съществува, към тримерния и отново междинното пространство е най-характерно с това, че равнината, която дефинира пространството, е образувана от квадратни полета, символизиращи прехода, а във вертикала няма презградни елементи, което изобразява безкрайността на тези междинни светове.

В София можем да открием подобна символна употреба на шахматните полета в Националния природонаучен музей при БАН, където движението между живата и неживата природа е маркирано по специфичен начин. Когато човек застане пред експоната, се намира върху шахматен под, който го превръща от обикновен наблюдател в участник.

Подобен подход се забелязва и в повечето дворци в Европа, когато човек трябва да премине от състояние на обикновен гражданин в „дворя-

Модел за линейна комуникация на Шенън и Уивър
Shannon and Weaver's model of linear communication

Рисунки от пещерата „Магура“. / Cave drawings from "Magura" cave: zigzag line and checkerboards.

Соломоновият храм
Illustration of Solomon's Temple

Масонски храм (местоположение неизвестно)
Interior of a Masonic Lodge

„Туин Пийкс“ на режисьора Дейвид Линч
A frame from the movie "Twin Peaks" by the director David Lynch

„Семейство Симпсън“ на Мат Грьонинг
A frame from the movie "The Simpsons" directed by Matt Groening

нин“ и да общува с царя – той преминава сякаш през материална (облеклото) и нематериална метаморфоза - през входното фоайе на двореца с шахматен под.

В света на архитектурата физическата форма на сградите често крие по-дълбок слой на символна комуникация, вкоренена в историята и културата на заобикалящата ги среда. Отличен пример за това сложно взаимодействие между архитектура и символиката е Княжеският дворец в София, който е претърпял редица трансформации, отразяващи променящите се политически и културни пейзажи на България.

Първоначално – конак с главен вход, гледащ към площада, сградата забележително е запазила голяма част от оригиналната си структура. Неговата символна роля в града обаче във времето се развива драматично. Когато Батенберг идва

на власт, предприема сериозен ремонт и прави редица модификации, като добавянето на ограда и създаването на двор – главно символно условие за възприемането на една сграда като дворец. Дворецът – първоначално конак, започва превръщането си в символ на авторитарност и власт.

Пристигането на Фердинанд бележи значителна промяна в символиката на двореца. Наемайки австрийски архитекти, създава нови символи върху фасадата на двореца, като той работи единствено с орнаменти, защото структурните и функционални промени по превръщането на сградата в дворец вече са извършени. Той дори променя герба на фамилията Кобург, към който е добавен лъв, резониращ дълбоко с българския народ. Този акт на поставяне на лъва на балкона е символ на интегрирането на националната идентичност в царския дворец и символика.

Природонаучен музей, София
Natural History Museum - Sofia

Комунистическата ера довежда до драстични промени, както физически, така и символични. Унищожаването на оградата на двореца и институционалната му обвивка оголва пластове царска символика. Премахването на оградата се превръща в ритуален акт, който отнема „царските двори“ от пространството и ги връща на социума. Оригиначните символи биват заменени с тези, свързани с комунистическите идеологии, което допълнително илюстрира как архитектурата служи като платно, върху което пишат господстващите сили.

Интериор: Царският дворец (източник: „Стара София“)
Interior shot of the entrance vestibule of the King's Palace

В днешно време дворецът продължава да бъде място на символна еволюция. Балконът, подобен на папска трибуна, е виждал различни символи, представляващи различни власти във времето. Интересното е, че въпреки промените в символите и авторитетите, фризът над балкона остава постоянен. Той включва ламя с отсечена лъвска глава, мощен хералдически символ, предполагащ власт и контрол. Това съпоставяне на символи – величествения лъв, представляващ българския народ, и доминиращата фигура на ламята – създава сложен разказ, препращащ към

Турският конак / The former Turkish inn

скритите сили и влияния отвъд непосредствено видимото.

Този наратив, възграден в Княжеския дворец в София, илюстрира добре същността на семиотиката в архитектурата – сградата е повече от физическата си форма, тя е хроника на променящите се власти, идеологии и културни идентичности.

С развитието на обществото се развива и езикът на архитектурата, оформяйки нашето разбиране за миналото и нашата визия за бъдещето.

В заключение, изучаването на семиотиката в архитектурата разкрива богата гама от интерпретации и разбирания, че сградите и градските пространства са повече от обикновени физически обекти; те са пропити със свой собствен език, мълчаливо общувайки с тези, които ги населяват и преминават през тях. Тъй както обществото продължава да се развива, също така се развива и този архитектурен език, оформяйки и прекроявайки разказа на нашите пространства и нашия колективен опит.

Царският дворец от времето на княз Батенберг / The royal palace from the time of Prince Batemburg

*Разрушаване дворцовата ограда (източник: списание от 1944 г.)
Illustration of the destruction of the palace fence*

Манифестация пред двореца след 1944 г. / Manifestation in front of the palace after 1944.

Наратив, Възраден в Княжеския дворец в София. / Fragment of the facade of the Palace

THE SYMBOLIC LANGUAGE OF ARCHITECTURE: SEMIOTICS AND SPACE

Arch. Sava Kislyakov

The article explores the importance of semiotics in architecture, looking at how signs and symbols are applied in this context. Based on Charles Peirce's theory, the study divides signs into three main categories: icons, indices and symbols, each of which represents different aspects of architectural objects. Icons visually reflect cultural and historical context, symbols are interpreted through cultural and personal experience, and indices suggest abstract concepts such as aspiration and spirituality.

Architecture serves not only as a physical shelter, but also as a means of communication, conveying complex social, cultural and historical narratives. Shannon and Weaver's model of communication, originally created for linguistic communication, also finds application in architecture, highlighting how buildings convey messages in the urban environment considering environmental changes and transformations.

The article also examines the symbolic significance of checkerboards in architecture, tracing the evolution of architectural symbols from the Magura cave paintings to the complex symbols of the Third Bulgarian Kingdom. Architectural forms in public buildings often embody power and cultural identity, serving as physical manifestations of societal structures and ideologies.

The conclusion emphasizes that buildings and urban spaces are not only physical structures, but also bearers of signs and symbols that communicate with the people who inhabit them and pass through them. As society evolves, architectural language also evolves, shaping the narrative of our cultural and historical heritage and our social transformations.

ПРОЕКТ ЗА ДИГИТАЛНА РЕКОНСТРУКЦИЯ НА ПЕТ СТАРИННИ КЪЩИ

Малвина Русева

Проф. д-р арх. Малвина Русева е специалист в областта на изучаването, документирането и опазването на недвижимото културно наследство. Като архитект-проектант, архитект-изследовател и ръководител на група „Археология“ към бившия Национален институт за паметници на културата, тя участва в проучването, заснемането и проектирането на архитектурно-археологически паметници, строени в различни исторически епохи. Като учен в Института за изследване на изкуствата към БАН тя продължава своите проучвания върху архитектурното наследство по българските земи. Автор е на три книги, сред които „Тракийска култова архитектура“ е отличена с награда на Съюза на архитектите в България за най-добра книга за периода 1998-2000 г. Проф. Русева публикува редица студии и статии в България, Англия, Испания и САЩ. Ръководител е на докторанти и преподавател в курса „Професионално обучение на архитекти по опазване на паметниците на културата“, организиран от български и френски културни институти.

Въведение

Целта на настоящата статия е да запознае накратко архитектурната колегия с проекта на арх. Димитрина Попова, който е един от десетте номинирани в конкурс, обявен през есента 2021 от Akademie der Künste в Берлин в рамките на European Alliance of Academies¹. Академията по изкуствата в Берлин² е основана през 1696 и една от най-старите културни институции в Германия. В момента тя представлява международна общност от представители на различни изкуства в шест направления: архитектура, визуални изкуства, музика, литература, изкуства на перформанса, филм и медиуми.

¹ Детайлна информация за условията на конкурса може да се намери на интернет сайта на Европейския алианс на академиите за изкуства <https://allianceofacademies.eu/projects/call-for-projects/>. Авторите и техните проекти са обявени на сайта на Академията по изкуствата в Берлин: https://www.adk.de/de/news/?we_objectID=64656

² <https://www.adk.de/en/>

Въз основа на конкурсната програма Европейският алианс на академиите по изкуствата излъчва международно жури от университетски преподаватели и изследователи в областта на изкуствата, които избират десетте най-добри представени арт проекта, единият от които е на арх. Димитрина Попова. Той е достъпен онлайн³ заедно с останалите девет проекта на участници от цяла Европа. Едно от условията на конкурса е да се презентира съответната творба дигитално и онлайн, с отворен достъп от цял свят. Друго изискване е дигиталните произведения на изкуството да използват иновативни и оригинални, например смесени формати на изразяване, да тестват и реализират нови предизвикателства в дигиталния свят. Конкурсната програма задължава участниците представените проекти да поставят социални и дори политически въпроси като ролевите стереотипи в семейството или правата на жените в контекста на семейството и домашната среда.

³ Интерактивният проект се намира на следния адрес: <https://loom.allianceofacademies.eu/project/the-five-houses>

Дигитална реконструкция на Тулешковата къща, Берковица. / Digital reconstruction of the Tuleshkov house, Berkovitsa

Дигитална реконструкция на Тулешковата къща, Берковица. / Digital reconstruction of the Tuleshkov house, Berkovitsa

*Дигитална реконструкция на къща от района на Тетевен, интериор на полуприземен етаж.
Digital reconstruction of house in the region of Teteven, interior of semi-ground level floor*

*Трансформация на къща от района на Тетевен до градивни елементи и материали
Transition of house from the Teteven region into its structural elements and materials*

Дигитална реконструкция на къща в Сунгурларе/ Digital reconstruction of house in Sungurlare

Проектът

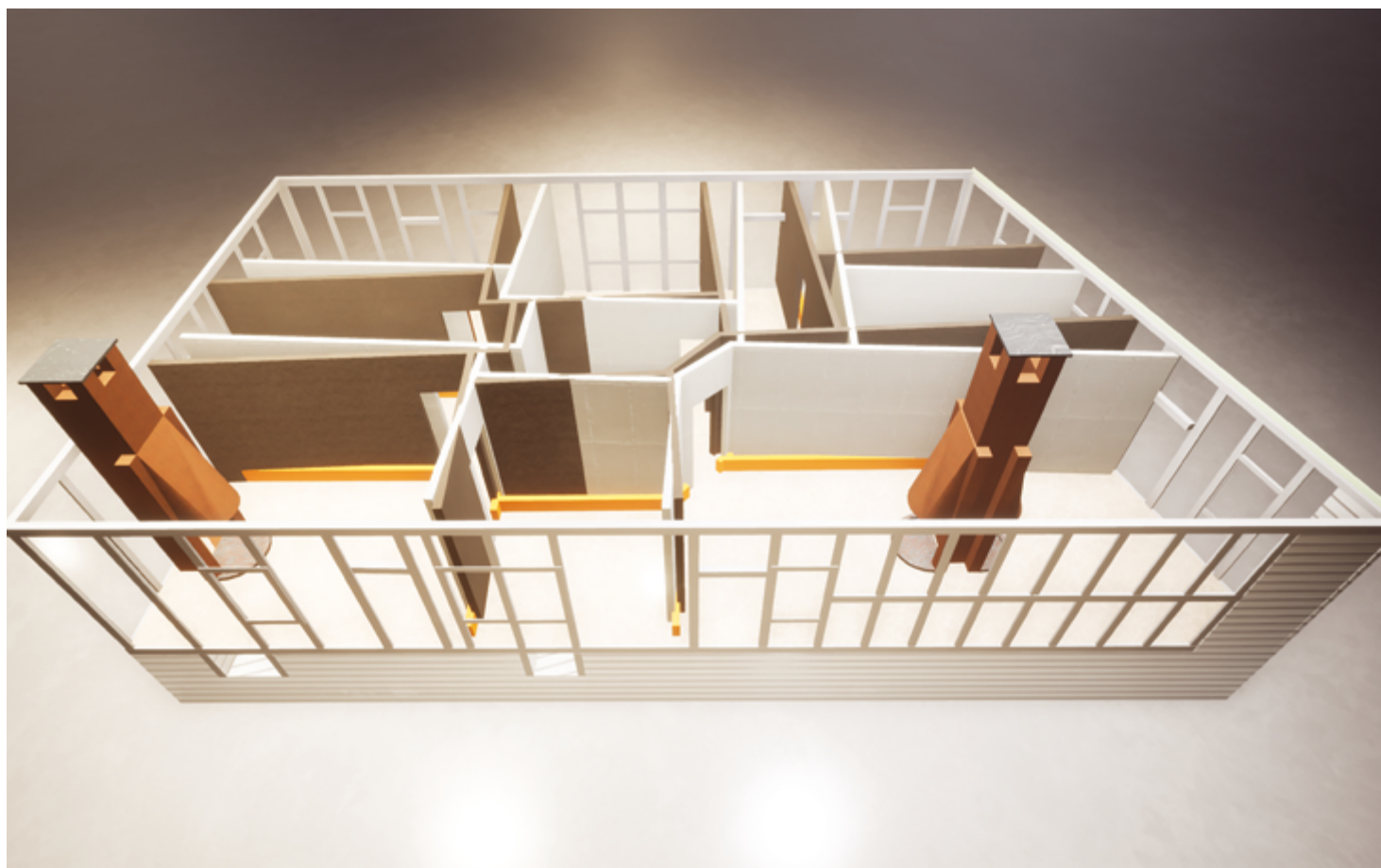
В проекта „The Five Houses“ арх. Попова използва архитектурни заснемания на къщи, изработени с туш и/или молив върху картон. Десетилетията са били съхранявани в Архитектурния архив, създаден към Института по градоустройство и архитектура към БАН, чиито служители са били архитектите, извършили първите заснемания. След реорганизация архивът преминава към Секция по теория и история на градоустройството и архитектурата - БАН, след нейното закриване – към Института по теория и история на градоустройството и архитектурата - БАН и накрая към Центъра по архитектурознание към БАН. След заляза и на тази научна институция през 2010 г. Архитектурният архив е прехвърлен към Института за изследване на изкуствата - БАН⁴.

Чрез „The Five Houses“ арх. Попова изследва възможностите на дигиталните технологии за изучаване и анализиране на архитектурни пространства от изминали епохи. В проекта тя реконструира пет старинни български къщи

в дигитална среда и тества използването на софтуерни приложения за архитектурна визуализация при реконструкцията на сгради от архитектурното наследство. Този метод дава възможност да се улесни тяхното разпространение и да достигнат бързо до широка публика. Реконструираниите къщи са от XIX в. и са се намирали в различни градове в България. През втората половина на XX в. те са били разрушени, но преди събарянето им през 1950-те и началото на 1960-те години сградите са били заснети от архитекти и професионално представени в рисунки и чертежи. Изготвянето на такава документация показва, че къщите са определени от специалистите като знакови, с висока архитектурна стойност и от значение за конкретния географски район.

Архитектурната графика в архива е представена обикновено в мащаб 1 : 100 за разпределенията на етажите и за фасадите, които не винаги са в пълен комплект. Понякога в заснеманията няма разрези. Арх. Попова попълва отсъствието на информация за градежа на всяка къща с познания, натрупани чрез изследвания за този вид архитектура. Тя следва архитектурно-строителната логика и последователността на изграждане на къщата, съпоставя я с други сгради от селището със сходни структури

⁴ Д-р арх. Димитрина Попова е главен асистент в Института за изследване на изкуствата към БАН и работи върху различни архитектурни изследователски проекти.

Трансформация на къщата до дигитална композиция на съвместно обитаване
Transition of the Brothers House into digital composition of shared living

и използвани строителни материали. Изучава специфичните за района камък и дървесина, както и характерните особености в работата на местните каменоделци и дърворезбари. Арх. Попова използва стари фотографии на къщите и документиран разкази на съвременници⁵. Реконструкцията на тези стари къщи е научноизследователско предизвикателство, а тяхната визуализация е равностойна на научна хипотеза.

Арх. Димитрина Попова чрез дигиталните триизмерни реконструкции показва как са изглеждали емблематични както за времето си, така и днес сгради като например Тулешковата къща в Берковица. Триизмерната композиция, изградената околна среда, въздействието на светлините и сенките, маркирането на следите на времето върху строителния материал, представят къщите много реалистично, различно от чертежите със заснемания.

Освен реконструкцията на петте къщи, съществен принос на проекта е трансформирането на сградите в дигитални композиции, които представят част от социални стереотипи в тях, подложени на критичен анализ. Например

⁵ В събирането на някои допълнителни данни за къщите авторката е потърсила съдействие в регионалните музеи в гр. Берковица и гр. Тетевен.

една от дигиталните композиции е посветена на създаването на къща, която някога се е намирала на пътя между Тетевен и Рибарица. Този модел на „малка“ фамилна къща от XIX в. се състои от помещение с огнище, като основният обем е зает от огромен комин над него, стая с два прозореца и голям полуприземен етаж с прозорец за съхраняване на продукти. Определянето на къщата като „малка“ или „голяма“ в контекста на материалната култура на XIX в., провокира размисъл за позицията на обитателите в социалната йерархия на общността. В проекта сградата е декомпозирана на съставните си градивни елементи и е изведена до количествени показатели: показани са брой и размер на покривите греди, количеството дъски, необходими да се покрие подът, покривни греди, ребра, покривно покритие от дървени летви. Визуализирани са материалите за изграждането на комина и камъка, вграден в основите на къщата. Дигиталната композиция е метафора за преосмисляне на архитектурните пространства и показва как с едни и същи количества елементи е възможно да се изградят много различни по вид и съдържание къщи.

При Братската къща в Сунгурларе в трансформацията до дигитална композиция се набляга на ежедневието в обитаването. Изследва се

Дигитална реконструкция на къща от района на Тетевен
Digital reconstruction of house in the region of Teteven

съвместното съжителство на две фамилии, съчетано с обществените функции на част от сградата, в която се помещават магазин, поща и кръчма. Къщата е с две самостоятелни входа и разделянето на собствеността е ясно изразено в достъпа на членовете на фамилията до тези помещения. Редът на всяко семейство влияе до определена степен на подредбата в другото семейство, дотам докъдето е възможно съвместното съжителство. В този проект арх. Попова показва, че процесът на адаптиране на две общности, в случая на съседни, една на друга, е възможен до определени граници, за да могат те да съществуват както самостоятелно, така и съвместно.

Заклучение

В проекта при изграждането на петте къщи и на петте дигитални абстрактни композиции архитект Димитрина Попова се вписва в тенденцията за пресичане на архитектурното изкуство с дигиталните измерения на триизмерната виртуална реалност, където възможностите са необятни, а случаите на приложение са многобройни. Този научно-приложен проект се позиционира в тенденция в Европейския съюз за създаване на дигитални копия на съществуващи или изчезнали архитектурни образци. Един актуален пример е платформата за съхраняване и споделяне на европейското културно наследство EUROPEANA и нейният нов

сайт за триизмерни обекти.⁶

Проектът на арх. Попова „The Five Houses“ изследва нови хоризонти и предлага нови перспективи за използване на дигиталните технологии при изучаване и опазване на архитектурното наследство в архивите на БАН. Нейният научно-приложен метод осигурява възможност за неговото по-бързо разпространение и популяризиране. Той е първият опит да се представят старинни, несъществуващи сгради, трансформирани от двумерните им заснемания в примерни дигитални композиции, ситуирани в естествената им природна среда и обзаведени в стила на съответната епоха. Въз основа на натрупания опит арх. Попова може да възкреси за нас чрез примерни дигитални модели известни и неизвестни, но унищожени паметници на архитектурното и строително изкуство по българските земи.

Номинирането на нейния проект от независими експерти в Европа доказва, че у нас има талантиливи архитекти, чието творчество повишава авторитета на България и на научната институция, към която принадлежи, в случая ИИИЗк - БАН.

6 <https://pro.europeana.eu/page/twin-it-3d-for-europe-s-culture>

PROJECT FOR DIGITAL RECONSTRUCTION OF FIVE OLD HOUSES

Prof. Arch Malvina Rousseva, PhD

This article discusses architect Dimitrina Popova's project in which she digitally reconstructs houses dating from the 19th century and found in different towns in Bulgaria. Architectural drawings of these houses were made by professional architects in the 1950s and early 1960s. For decades, however, these drawings remained archived on the shelves of the Institute of Art Studies. Now architect Popova has revitalized these houses through digital three-dimensional reconstructions. The recreated houses and their adjacent areas resemble closely their real counterparts. Through this project she explores how the opportunities offered by new digital media can help preserve architectural heritage.

доц. д-р арх. Ясен Кьосев
доц. д-р арх. Анета Василева
д-р арх. Адриана Сърбова

ПОРЕДИЦАТА „АРХИТЕКТУРНИ ОБРАЗИ – БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XX ВЕК“

Ясен Кьосев

През 2022 и 2023 г. в специализираната ниша на архитектурната ни книжнина убедително застанаха два последователни тома от нова поредица книги, посветени на проучване, документиране и опазване на наследството на модерната архитектура у нас.

Пог обединяващото заглавие „Архитектурни

образи – България през втората половина на XX век“ двата последователни тома „Контекст“ и „Метаморфози“ обединяват научните усилия на прецизно подбран кръг автори, развиващи ключови теми от близката история на българската архитектура. Водеща роля в изданието имат доц. г-р арх. Мария Давчева и проф. г-р арх. Сте-

АРХИТЕКТУРНИ ОБРАЗИ

България през втората половина на XX век
ТОМ I

ла Ташева. Сред авторите са авторитети като проф. д.а.н. арх. Тодор Кръстев и чл.-кор. проф. д.а.н. арх. Атанас Ковачев. Създадената тематична платформа обаче интегрира успешно усилията на широк кръг автори – архитекти от различни поколения, от най-авторитетните доайени до най-обещаващите млади изследователи. Структурата на двете книги предполага отвореност на поредицата, която ще продължи да се развива с последващи нови издания. Бързо изчерпващите се тиражи убедително свидетелстват за читателския интерес сред професионалните среди и атрактивност за културната публика. Редица публични събития, обединяващи за архитектурната колегия, както и медийни изяви, привлекли вниманието на обществото, допринасят към високата оценка за ролята на изданието. Архитектурната история често представлява спасително документиране на изчезващи ценности. Историята понякога е призвана да заработи и от публицитични позиции, за да доведе до осъзнаване на ценностите на модерната архитектура, често поставени под риск от обезличаване и дори унищожение. Споделяното културно послание може да има

ефективен принос за опазване на архитектурни обекти, да „тренира“ културните рецептори на младите за наследените ценности, да събуди съзнанието на обществото за тяхната уникалност, да формира гражданска позиция в защита на културното наследство.

Издаването и на двата тома е подкрепено от КАБ и НИИКН, а вторият том е получил подкрепа и от САБ и „Албена“ АД. Том I „Контекст“ беше представен с изложба при юбилейните чествания на 80-годишнината на УАСГ през 2022, в Регионалния исторически музей – София, в Пловдив в централна книжарница „Хеликон“ и във Враца на фестивала на културното наследство „Врата към Враца“ през септември с.г. Том II „Метаморфози“ е представен в САБ – Варна и в УАСГ през 2023 и в Централния дом на архитекта в София през февруари 2024 г. И двата тома са представени в БНР (в предаванията „Какво се случва“ и „Артефир“), в БНТ („Култура.бг“), БТА, сп. „Градът“, сп. „Паметници Реставрации Музеи“, сп. „История“, списанието на БАН, в сайта на Досотомо и др. Популяризирането подкрепя надеждата, че дебатът за опазване на модер-

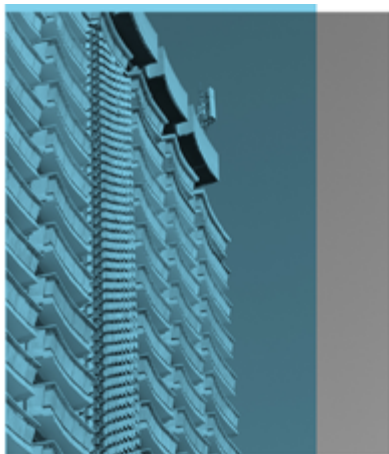

АРХИТЕКТУРНИ ОБРАЗИ

България през втората половина на XX век
ТОМ II

Sofia

Varna

Vratsa

Burgas

Kyustendil

Stara Zagora

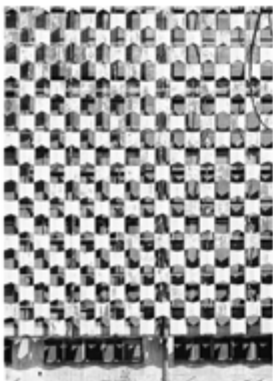

Shumen

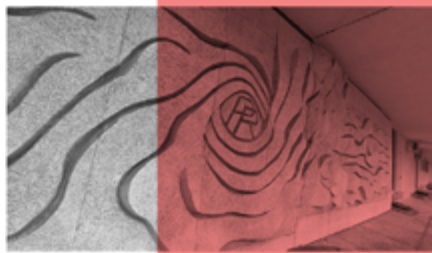

Buzludzha

Ruse

ната архитектура у нас може да има разностранен културен отпечатък не само в специализирани научни издания, а в общата медийна и интелектуална среда на обществото.

Документалността е безспорна ценност, която обаче дава почва за актуален прочит и интерпретации, в състояние е да допринесе и за „омъдряване“ на съвременния архитектурен процес.

Развитието на модерната архитектура и градоустройство у нас интуитивно внушава историческите мостове на приемственост през иначе сякаш непреодолимите исторически разломи на XX век. Първо, модерната архитектура във втората половина на XX в. е може би творческата област, която най-рано и най-истински се завръща към корените на модерното движение от междувоенния период. Второ, модерната архитектура предоставя най-обобщен и трайно валиден код за съпоставка на българското творчество от втората половина на XX в. с постиженията на другите страни отвъд желез-

ните завеси и разделения на епохата. Затова се надяваме, че в бъдещите книги от тази обещаваща поредица ще се очертае интегралността на българския архитектурен модернизъм през целия двадесети век.

Спектърът от теми, включени в „Контекст“ и „Метаморфози“, осветява развитието на ключови български градове, като в същото време изгражда мозайка от креативни подтеми. Засягат се проблемите на различни архитектурни жанрове и градски структури, като се създават предпоставки за градация и в следващите издания. Авторите имат безспорен принос към документирането, опазването и приемствеността. Включените изследвания са част от благородно просветителско усилие в полза на недооценените архитектурни ценности на модерната архитектура у нас. Книгите допринасят и за синтезирана панорама на епохата, която принадлежи колкото на архитектурата и градоустройството, толкова и на културната история.

Albena

Sunny Beach

АРХИТЕКТУРНА КРИТИКА СЛЕД ДИГИТАЛНАТА РЕВОЛЮЦИЯ

Анета Василева

Тази книга събира различните архитектурни теми, различните роли и различните формати на архитектурна критика през тези 15 години – при това тотално субективно и далеч не изчерпателно – през личните опити как може да се пише за архитектура на един-единствен автор. Конструирана е в две части – „Теория“ и „Практика“, като първата, теоретична част, е разделена в четири глави. Очертана е средата на мощни традиционни медии от средата и края на XX в., които в началото на новия век се променят под натиска на новите технологии. Анализират се трансформациите в писането за архитектура, ролята, която архитектурният критик има в обществото, и многото възможни алтернативи за бъдещето – всяка от тях все по-кратка и ефимерна.

След теорията следва втората, практическа част на книгата, където са разпределени онлайн и печатни статии, блог постове и интервюта, говорене за архитектура и градска среда в подкасти, годишни обобщения и в резултат имаме един особен разрез през проблемите на нашия ден. Проследени са трите типа писане за архитектура, които комуникираха въпросите на застроената среда с масовата публика през първите две десетилетия на XXI в. – краткото, бързо и достъпно писане във вълнуващите нови медии на Web 2.0 („Блог-постът“), връщането към бавното, дълго и елитарно писане в традиционна културна медия („Колонката“), опитът за правене на архитектурна критика за всички в масови онлайн медии („Статията“). Оказа се, че следвайки похода на българската архитектура към европейска адекватност, авторката е преминала през всичко: от блогосферата до вестник „Култура“, от бързо и кратко писане към по-дълги статии с повече контекст и проучване, от новини към анализ, от бунт към търсене на алтернативи. А книгата прави пълен кръг, наслаждавайки Теория и Практика – от стандартни към дигитални медии и обратно.

„Каузата на кучето“

Финален текст, част „Теория“

Твърди се, че в България архитектурна критика няма. Или пък – че състоянието на съвременната българска архитектура е такова точно защото няма силна архитектурна критика. И винаги нещата се представят по фатално трагичен начин.

„Жизнената среда не е такава, каквато трябва да бъде“, пише вероятно най-активният български критик през последните десетилетия архитект Павел Попов през 1999 г. в статията си

„Каузата на кучето“, излязла във втория януарски брой на вестник „Култура“ точно преди 25 години. „Как и защо българските архитекти точно както футболистите преуспяват на гурбет или в емиграция, а на местна почва хич ги няма – до такава степен, че никоя местна сграда не попада в полезрението на света“, продължава той. Поводът за статията е среща, която секция „Теория и критика“ на САБ организира по Коледа с представители на радиото, телевизията и вестниците, които пишат за архитектура. Съответно критиците и теоретичите от САБ дошли всички, но от медиите – почти никои.

Мрачният рефрен „няма критика, няма медии, средата е зле“ кънти и през следващите години.

„Общозвестно е, че в България архитектурна критика няма и не може да има“, пише през 2007 г. несъществуващият вече онлайн строителен портал stroitelstvo.info.

„Че няма архитектурна критика у нас – това е ясно, журналистите, които пишат за архитектура са гола вода и гъзолижат без да им мигне окото, обаче ме тревожи изключително много, МНОГО, казвам ви МНОГО, че липсва критичност в колегите архитекти“, коментира през 2009 г. читател с псевдонима „Плужека се възмущава“ под статията „SAW по време на свински грип“ на Николай Ангелов в блога на WhATA. Самият автор на статията прави бърз и всъщност пълен архитектурно-критически коментар на второто издание на фестивала Sofia Architecture Week, който формира алтернативната българска архитектурна сцена между първия си форум през 2008 г. в София и последното си издание през 2016 г. в Пловдив.

Интересното е, че ситуацията се оказва напълно идентична и извън България.

През 2010 г. финландският архитект и архитектурен редактор Еса Лаксонен пише необичайно емоционална статия за „липсата на архитектурна критика във Финландия“ в независимия холандски академичен журнал OASE. Той нарича това „синдром на малката страна“. „Във Финландия компетентните архитектурни критици се броят на пръстите на ръката“, оплаква се Лаксонен. „А архитектите никак не искат да пишат статии за работата на своите колеги – смята се за неетично. Професионалните кръгове във Финландия са много малки и всяко мнение предизвиква извънмерни реакции. Никои не иска да се въвлече в това“.

Оказва се, че във Финландия това е дебат, който тече над 30 години. Всички страдат, че крити-

ката е малко, лошо написана и търсят виновни. Дали ще са големите национални вестници, които изобщо не искат да се занимават с архитектура, камо ли критика за нея, дали ще са професионалните списания, които нямат никакво влияние върху архитектурната и строителна култура, дали ще е липсата на пари.

Явно обаче синдромът не е само на малката страна. Франция никак не е малка, но ситуацията според дългогодишния френски критик и преподавател Франсоаз Фромоно изглежда също толкова отчайваща. „В тази страна няма алтернатива на луксозните илюстрирани списания, когато стане дума за архитектура и урбанизъм. Много трудно ще се намери някой професионален журнал, в който да има внимателно написана статия за малка неизвестна сграда, откритен обзор на политическите изри зад скорошен архитектурен конкурс, рецензия на наскоро излязла книга или приличен независим анализ на поредното постижение на някой стар архитект“.

Фромоно е съвсем откровена. Във Франция архитектурната секция в ежедневниците е сведена до минимум, а по-интелектуалните и културно насочени издания смятат архитектурата за прекалено специализирана, техническа и безинтересна за техните читатели. Причините за проблемите са много – променената медийна среда, комерсиалните пресгрупи, които доминират, финансовите проблеми на професионалните списания, svelи разходите до минимум, поддържани обикновено от само един щатен редактор, който наема автори на хонорар. Повечето от тях пък не искат или не могат да си позволят да губят време в проучване заради ниските хонорари. Те използват основно подадените пресматериали от пиар пакета на съответната сграда и разчитат на безплатните рекламни пътувания да обекта, организирани от архитектите и техните клиенти. След това на никой не му се рискува да обиди домакините с критичен коментар, защото така поканите ще секнат, а достъпът до информация и чертежи ще стане съвсем труден. Още повече когато критиците са млади и искат да правят и професионална кариера като проектанти или да се развиват академично в някой архитектурен университет – негативната критика им гарантира проблеми.

Звучи съвсем обезкуражаващо. А годината отново е 2010.

На 5 февруари 2015 г. Харвардският магистърски факултет по дизайн (Harvard Graduate School of Design) организира кръгла маса на тема как да се пише за архитектура в епохата на интернет, бърза информация и репортажна архитектурна критика. Професорът по архитектурна теория Майкъл Хейз кани извадка от най-популярните тогава, при това много различни по възраст и подход архитектурни критици на англосаксонския свят – Кристофър Хоторн, архитектурен критик на „Лос Анджелис Таймс“, Майкъл Соркин, легендарният нийоркски критик, активист и биткаджия, Оливър Уейнрайт, архитектурен критик на британския „Гардиън“.

Уейнрайт е най-младият от поканените, но пък пишец в най-четената и достъпна глобално англоезична медия (в немалка степен и защото британският ежедневник „Гардиън“ продължава да поддържа напълно безплатно онлайн съдържание и достъп до своя архив). „Много съм поласкан, че

съм поканен отново (случва ми се вече за шести път през последните две години) да говоря за т.нар. „криза на архитектурната критика“, казва той в началото. „И всеки път, когато получа подобна покана, леко паникьосано започвам да се чудя „Да не би да си върша работата зле?“.

Всъщност Уейнрайт показва по забавен начин как идеята, че архитектурна критика няма или пък че тя не работи добре, е глобален феномен, който се повтаря постоянно, когато и да погледнеш назад в архитектурната история. Изглежда, че архитектите не са спокойни, освен ако няма „криза на архитектурната критика“, полушеговито продължава експозето си Уейнрайт в Харвард.

Оливър Уейнрайт има теза:

„Аз се чудя обаче дали т. нар. „криза на критиката“ не е криза на самата архитектура. Архитектурата и целият архитектурен процес в момента са толкова фрагментирани, че ние, архитектите, усещаме как губим авторитет и ставаме параноични, бранейки собственото си поле. Във Великобритания често се обсъждат т.нар. „design and build“ договори [аналог на регламентирания в българския Закон за обществените поръчки „инженеринг“], които оставят архитектите на дъното на хранителната верига, вместо на върха ѝ. Ясно е, че архитектите вече не са „архимаисторите“. И е много лесно да обвиним за това критиците“.

Уейнрайт е прав, новите онлайн медии демократизират категорично архитектурната критика. Но тази кръгла маса в Харвард се случва през 2015 г. – година преди избирането на Доналд Тръмп за президент на САЩ и преди финалния вот на Великобритания за излизане от Европейския съюз и три години преди да избухнат скандалите около британската аналитаторска компания *Cambridge Analytica*. След 2016 г. става ясно, че саморегулиращият се свят на бъдещето и мечтите как специално генерираните големи масиви данни (т.нар. *Big Data*) ще ни помогнат да предвиждаме колективното поведение на нашето общество, е поредната, този път дигитална дистопия. А в основата ѝ стоят бившите социални мрежи, превърнали се вече в медии, в които освен всичко друго читателят все по-трудно прави разликата между прессъобщение и истинска критика просто поради скоростта на циркулиране на информацията и достъпа до нея. Така както *Big Data* не успя да превърне света в по-добро място за живеене, а събраните данни за онлайн поведението на хората се оказаха използвани по съвсем различен, предимно търговски или манипулативен начин, така и фрагментирането на обществото се оказа истинският проблем пред съвременната архитектура. Новите „изчислителни“ социални науки никак не ѝ помогнаха да комуникира по-добре с хората, напротив. А архитектурният популизъм, наред с политическия, се оказа сред неизбежните обитатели на света след 2016 г.

Издателство „Кралица Маб“, 2024

Редактор: доц. д-р Йордан Ефтимов

Рецензенти: доц. д-р Жана Попова и доц. д-р арх. Ясен Кьосев

Графичен дизайн: Виктория Стайкова и Христо Христо

Художник корица: Виктория Стайкова

Коректор: Мартина Трайкова

Анета Василева

KICKED A BUILDING LATELY?*

**Архитектурна критика
след дигиталната революция**

Кралица Ма6

КНИГА ЗА АРХИТЕКТУРНОТО НАСЛЕДСТВО В АРХИВИТЕ

Агриана Сърбова

Темата за архитектурното наследство е получила специфичен поглед в книгата на г-р арх. Димитрина Попова „Архитектурното наследство в заснемания на къщи от XIX век. Анализ и дигитализация на архив „Архитектура“ на Института за изследване на изкуствата“. Фокусът тук е върху богатството, структурата и потенциала на архитектурния архив на ИИИЗк - БАН. Процесът на дигитализация на фондовете на музеи, библиотеки и архиви от последните години показва, че той не се състои единствено в промяна на вида на носителя или достъпността, а налага преосмисляне на подхода на работа с този тип културно наследство. Като архитект, авторката на представената книга прави аналогия между архитектурния архив и архитектурно произведение, пренасяйки технологични и функционални зависимости и принципи. Един от тях е концепцията за мащаба, който в книгата е използван, за да структурира текста от една страна, но същевременно дава призмата, през която се разглежда дадена архивна единица. По този начин книгата успява да обхване множество аспекти на „изкуството“ да се съхранява и борава с архитектурна документация от различен вид.

Арх. Попова обръща внимание на огромния потенциал, който архив „Архитектура“ дава за

работа, както като обем, така и като подход. Тя лично е избрала да организира колекция, в която успява да съчетае две теми, гарантиращи силно въздействащ резултат, демонстриращ смисъла и скрития потенциал на архитектурния архив като начин за интеракция с архитектурното наследство. Тези две теми са „домът“ – по-специално българските къщи от XIX в., както и тази за безвъзвратното изчезване на архитектурни обекти, които обаче продължават да „живеят“ в запазени чертежи и документи, но и в паметта на хората. Още в началото на книгата авторката набляга на стойността на архива като носител на памет, изследвайки образа и смисъла му през Античността, близък до сакрално пространство.

Подходът на арх. Попова позволява изследване на старинната архитектура с иновативната медия на виртуалната реалност. Технологиите за визуализация на пространства обикновено намират приложение при нова архитектура, която предстои да се реализира, докато тук се тестват възможностите за опознаване, изучаване и преживяване на изчезнало архитектурно наследство.

В книгата са представени дигиталните визуализации, които авторката създава по запазената документация от архива на ИИИЗк.

Димитрина Попова

АРХИТЕКТУРНОТО НАСЛЕДСТВО В ЗАСНЕМАНИЯ НА КЪЩИ ОТ XIX ВЕК

АНАЛИЗ И ДИГИТАЛИЗАЦИЯ НА АРХИВ „АРХИТЕКТУРА“
НА ИНСТИТУТА ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА ИЗКУСТВАТА

ВЪЗПОМЕНАНИЕ

арх. Мария Каразлатева

IN MEMORIAM

ЗА ПОЛОВИНВЕКОВНОТО НИ ПРИЯТЕЛСТВО И СЪТРУДНИЧЕСТВО С АРХ. ГАЛИНА ПИРОВСКА

Мария Каразлатева

арх. Галина Пировска
1952 - 2024

То не беше от онези прилепчиви и клетвени „за цял живот“ приятелства, а по-скоро състояние в процес и заради това доста общи познати и приятели дори и не подозираха неговото съществуване и мнозина и днес остават изненадани от дискретността му.

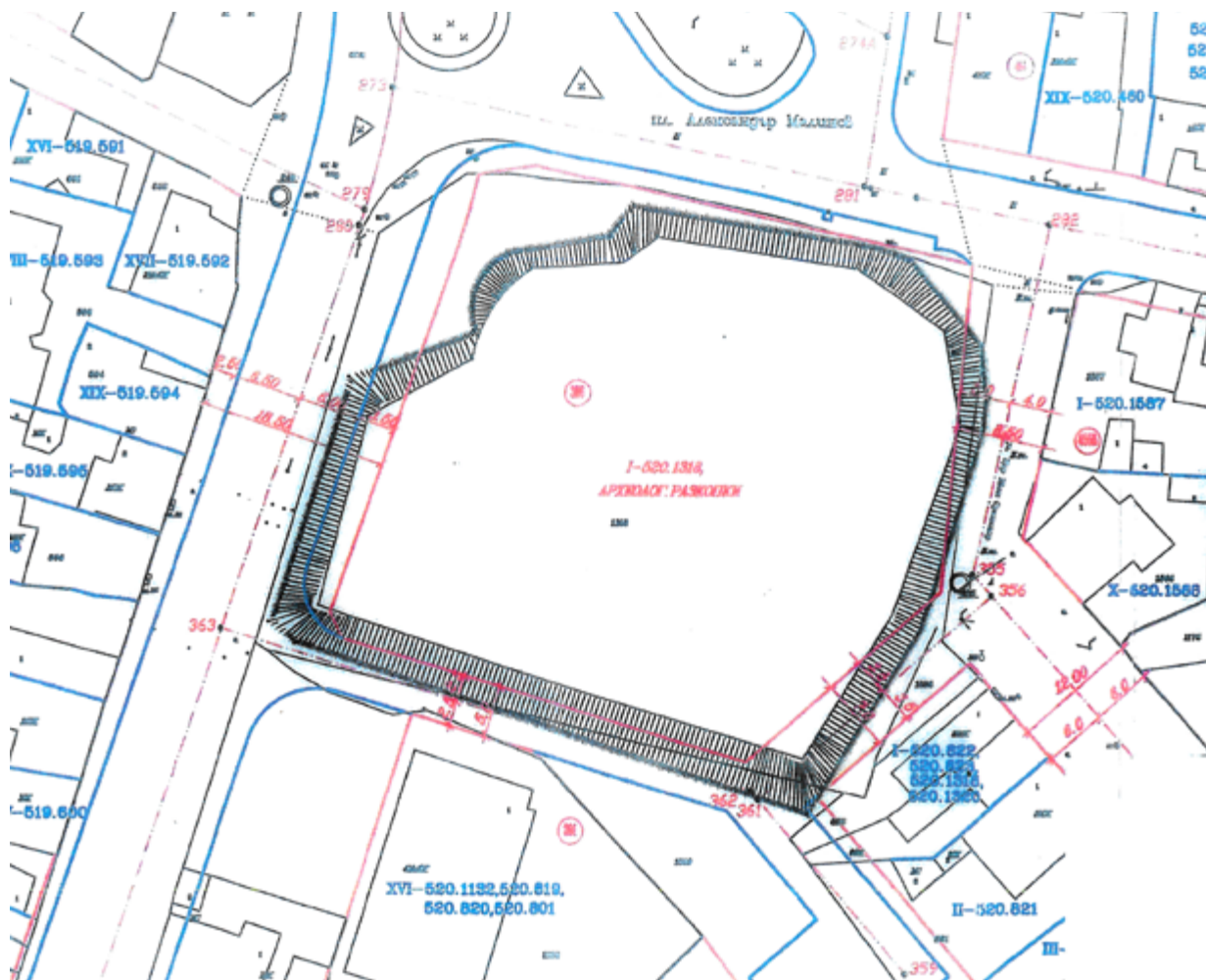
Но ние бяхме предани на нашето личностно и професионално приятелство, макар тази дума да не изпълва дълбочината на съдържанието, което крепеше дълголетните ни взаимоотношения във взаимно уважение, внимание и обич, независимо от това, което се е случвало по житейския път на всяка от нас.

Бяхме различни по характер, но с общо привличане към стойностните неща и специално към историята на българската архитектура, завладяващо преподавана ни от знаменития проф. арх. Пейо Бербенлиев. Успоредно аз бях изкушена и от архитектурата на върховете в изкуството на модернизма на XX век и подчертано към графичното изкуство – художествено и професионално. Галя също рисуваше графики, а по-късно ползваше отработения си графичен рисунък в проектите си по археология на паметници на културата и

особено изразително за скалните „фасади“ и разрези в проекта за осигуряване на достъпа за експониране на Ивановските скални църкви.

За мен остава незабравим нейният засвидетелстван интерес, внимание и подкрепа към избора ми на мотото на дипломния ми проект в катедра „Обществени сгради“, което бе на базата на ротационно-осовия модел. Инспирирах го от разгръщащата се спирала на сградата, сама по себе си символ на модерното изкуство – нюйоркския музей „Гугенхайм“.

Галя много хареса и насърчи гръзкото ми хрумване с присъщата за професионалната ни невръстна смелост – да комбинирам разгръщащата се спираловидно нагоре по вертикалната ос пространствена структура на архитектурния символ на модерното изкуство „Гугенхайм“ с лентовидни тангентни търговски улични пространства, впечатлена от урбанистично-устройствената микроструктура и съответната архитектура на сградите в пловдивския кв. „Капана“. Идеята за мотото дойде от една двуцветна графика, илюстрираща принципа на действието въобще на винтовата конструктивна сглобка в една на-

Част от План за регулация на кв. 386 УПИ I по плана на Първа градска част, пл. „Ал. Малинов“, гр. Пловдив
Part of the Regulation plan for district 386 RLP I according to the plan of the First urban part, "Al. Malinov" Square, Plovdiv

учна публикация в тогавашното съветско списание „Техника младожи“.

Не бях съвсем удовлетворена от резултата, въпреки подкрепата от ръководителя на дипломния ми проект – незабравимия арх. Георги Берберов – Бери, както свойски го наричахме студентите, както и блестящата рецензия от арх. Благовест Вълков в защитата на проекта. Не намалиха разочарованието ми, тъй като не се получи съвършеното покритие, както си го бях представяла, между идеята, кодирана в мотото и проектното решение. За да утеша неудовлетворението ми, Галя изрече пророчеството, което запомних, че „Принципът на винтовата анфилада“ един ден ще бъде оценен като един от значимите в градоустройствено-архитектурен аспект.

Независимо че всяка от нас имаше свой кръг от приятели и състуденти, които обичахме и с които всяка от нас често с удоволствие общувахе, винаги намирахме време за отдаване на обсъждания по нашите теми и спорове по изкуствата, в т.ч., естествено и по архитектурните и градоустройствени съвременни и исторически проявления в София. Помня постоянно поддържаната ни кореспонденция с писма и по стационарните тогава телефони, с арх. Галина Колева, както е запомнена от състудентите ни.

Един от ярките ми спомени за нашето сътрудничество е този за магическите оптически разслоявания на изображенията в стенописната декорация в екстериора и интериора, които бях някак случайно забелязала в Чернишковата къща – достоен клуб на архитектите в родния ми град Сливен. При честите ни събирания в клуба бях отбелязала, че при по-продължително гледане и възприемане настъпва момент на ефекта на обемно-пространственото разслояване на изобразената стенописна архитектурна и флорална декорация. Заминах за Пловдив, за да пробера с галерия стенописните фасади и интериори на къщите в Стария град, където тя направи серия подходящи цветни фотоснимки по темата. Впечатлени от лекциите на проф. арх. Пейо Берберлиев, от изследванията на проф. арх. Рашел Ангелова за възрожденската архитектура на Сливен, от книгата на арх. Димитър Попов за архитектурното наследство на Карлово и на проф. арх. Делчо Сугарев за карловските дворове с изписаните не само фасади, но и ниши в масивните дувари към дворните пространства, от архитектурата на Самоков с известната Самоковска зографска школа, както и теглени от любопитство и на благодарност, посетихме заедно повечето от местата и къщите със стенописна архитектурна декорация. Направихме разработка с успешно участие в конкурс по тогавашната програма на

Източна порта на Филиппопол - план
East Gate of Philippopolis - plan

годишните прегледи на ТНТМ (Техническо и научно творчество на младежта).

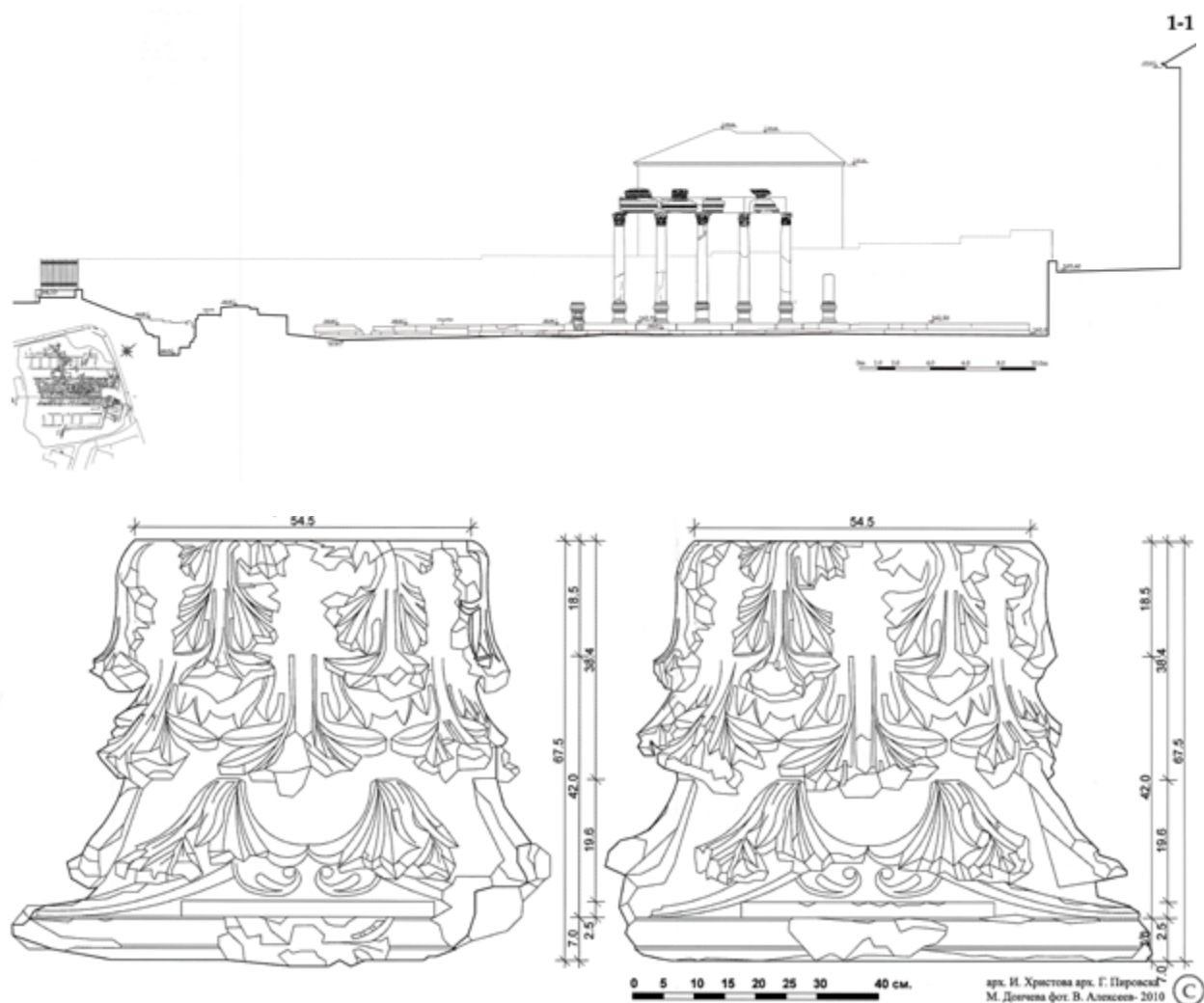
Следва задължителното по това време „разпределение“ на завършилите архитектурното си образование по общините в страната, за работата в които за завършилите с убедителен успех имаше право на избор, но „без София“. Местоработата ни тогава се раздели между Териториалните проектантски организации (ТПО) – за Галя в Кърджали, за мен – в родния ми Сливен. След разпределението Галя живееше в Пловдив. Наскоро се беше задомила в София с пътния инж. Иван Пировски, възпитаник на легендарната софийска Френска гимназия. Създадоха сериозната и с любящо сърце към семейството и света дъщеря Маргарита, която познавам от най-ранните ѝ детски години, до семейството ѝ с двете ѝ прелестни момичета, и до днес, след загубата на съпругата, майката и любимата на двете внуци „бабси“ – Галя.

След майчинството Галя постъпи в НИПК в Ателието със специализация по проучване, документиране и опазване на археологическото наследство, ръководено от арх. Емма Москова. Галя я бе приела и признаваше открито за свой ментор в областта на археологията. Впоследствие, в работите си с колегите Христо Яманчиев, арх. Виктор Попов, арх. Петър Петров, арх. Яна Топан

лова, тя се утвърди като експерт по археологическото наследство и остави следа в паметта на всички колеги, а с последната си творба „Източната порта на Филиппопол“ – и в историята на опазването на наследството – като арх. Галина Пировска.

По-късно затвърдихме убеждението за способността ни за плодотворно сътрудничество по време на първия от последвалата поредица конкурси за адаптация на изоставената, но забележителна с архитектурата си сграда на Централната Софийска баня и околното ѝ пространство, който бе обявен от Столична община в началните 90-те години на Прехода.

За този конкурс Галя бе поканила и работи в сътворчески актив с арх. Петър Петров. Тогава по-млад колега от същото специализирано ателие по археология в НИПК, а понастоящем специализирания във Франция Опазване на наследството и настоящ директор на НИНКН, предвид богатото археологическо наследство в непосредствената и околна среда на банята. Мен покани за общи консултации и за композиционно свързано със сградата и историческата ѝ археологическа и паркова среда за устройственото решение с акцент и внимание към водната тема, разкритите по археологически способ, но зле експонирани структури от средновековния

Източна порта на Филипопол – надлъжен разрез / Римо-коринтски капители
East Gate of Philippopolis – longitudinal section / Roman-Corinthian capital

манастир „Св. Иван Рилски“. Под тях и очевидно по трако-римската урбанистична мрежа и строителна основа, които се появиха разкрити в последните години при изкопите за метростанция „Сердика“, е била изградена старата „Баня Баши“ джамия в непосредствена близост до градообразуващия минерален извор. Проектът получи третата премия на конкурса.

Това беше време, когато с арх. Пировска натрупвахме знания и формирахме капацитета си по различните равнища и аспекти на наследството, споделяхме и обсъждахме впечатления и опит от състоянието на образователната и професионалната теоретична и практическа подготовка за ефективна експертиза по актуалното състояние на „единичните и груповите“ НКЦ (Недвижимите културни ценности, според определенията в ЗКН, заместили понятието за Паметниците на културата). След моето постъпване в НИПК през 1985 г. с внимание следяхме за степента на отдалечеността и сближаването на практически рязко разделените линии по

отношение към взета в своята историческа цялостност съвременна градска среда с експозиционно въздействие. Под въздействието на нормативната основа по ЗКН и ЗУТ, съдържанието на визите и разрешителните режими, издавани от главните архитектурни в общините, често е поставяло в риск от компрометиране на оригинала по отношение на историческата архитектурно-строителната материя, строителните компоненти и архитектурни детайли в разкритите археологически структури, технологията и техниките в процеса на изпълнението на консервационно-реставрационните работи (КРР), на устройствено-композиционната и ансамбловата специфика във въздействието на градските исторически ландшафти, както и управлението на процесите в сферата на опазването и представянето на наследството.

Разсъждавахме от гледна точка на своя вече станал значителен опит в аспектите на наследството и дейностите, свързани с неговата експертиза, теория и практика. Тя добре по-

*Източна порта на Филиппопол, Визуализация
Eastern Gate of Philippopolis, visualization*

знаваше моята работа по териториално-пространствените урбанистични и архитектурни изследвания като основа за планово-устройствената геопространствена защита и в значението на контекстуално-ценностния им обмен в исторически урбанизирани пространства и особено за градовете Котел, Сливен и Карлово, за разлика от много от колегите ни в НИПК, които бяха възприели ограничителния режим в опазването като специализиран план с директива и концепция по нормативен ред, но като отделен продукт от целта, обхвата и равнищата на устройствените планове, по реда на които са се управлявали и се управляват всички културно-ценностни явления *in situ* в пространството. Това е и причината, поради която те не бяха възприели в измененията на действащите тогава ЗПКМ и ЗТСУ, главно заради директността и концептуалността в действието на самите устройствени планове с оглед и съобразно въздействието на изчерпателен обем фактори и като развиван от дълбока древност метод за управление на устройствения процес в неговата

цялост, поставен на етически-правна и нормативно-ценностна основа в обществен интерес.

Впрочем тази разделеност на ценностно ниво с внимание към отделни Паметници на културата, Ансамбли и Архитектурно-исторически резервати съдържа най-дискуссионните тези. Моята бе тази, че „резервати“ могат да бъдат в урбанистичен аспект само археологически зони в имоти с държавна собственост в устройствената среда, което арх. Пировска също споделяше. Компрометиращи автентиката, периодиката, стилната характеристика на наследството, винаги подложени на риск и компромисни и по същество са предмет и обект в сферата на плано-вото устройствено развитие, в които т. нар. Директивни планове концепции (ДПК), особено в случаите на липса на изградена ясна критериална база в сферата на опазването, следва да са задължителното Техническо задание или Правилници за устойчиво развитие в различните обхвати на плановете разработки на устройствената политика.

Разработките на арх. Пировска в сферата на археологията и експонирането на структурите ѝ в урбанизирана и природна среда показваха сходен подход дори само поради естеството и значението на самите археологически разкрити обекти и структури на историческа урбанистика и устройствена материя. Интерес представляват проектите ѝ за средновековната крепост край с. Червен, за Ивановските скални църкви и осигуряване на достъпна среда за представянето им като природна и антропогенна среда с църковни стенописи, за гробницата на благодетелните братя Евлоги и Христо Георгиеви в Букурещ като архитект-консултант при фотограметричното ѝ заснемане, за работата ѝ в екип за реставрационни намеси по фасадите на базата на НИПК/НИНКН, за нови и не само двуетажни къщи като исторически реплики на специфичната архитектура в сазополското историческо пространство на Стария град, на множество археологически обекти в среда на инвестиционното проектиране... и до изпълнената ѝ мечта в последните години на живота ѝ – да проектира и реализира реставрацията и експонирането на **Източната порта на Филипопол**. Тя вече е оценена и от експертите и от пловдивската общественост като шедьовър в сферата на представянето на един археологически обект, на един основен компонент от античната урбанистика на укрепен голям град. Със сигурност този мащабен артефакт на урбанистичната периодика на Пловдив ще повлияе силно върху политиката за опазването в регионален мащаб на античното историческо културно наследство. Този обект ще насочи градското управление към респектиране на непосредствената околна среда, на свързаността на Източната порта с градския корен Евмолпия на Небет тепе, с Форума и прилежащите му структурно-функционални компоненти на голям античен град с крепостната му система и инфраструктурни проводни – Акведукта за осигуряване на питейна вода от Родопите ... и на издигнатия Античен театър, осигуряващ панорамен поглед към повечето от тях.

От значение за нашите взаимоотношения е и работата ѝ като ръководител на школата „НИПК/НИНКН – Екол дьо Шайо“ към Центъра за архитектура и наследство в Париж.

През втората половина на 90-те години Галя замине, командирована като „член семейство“ по надлежния ред за Париж. Тогава отново се оживи нашата кореспонденция, както в младите ни години, а сега – преди да се наложат мобилните телефони, като тип софтуерно общуване.

През този период протичаше схемата на 10%-то институционално кадрово освежаване, в процеса на което НИПК не правеше изключение. Ръководството на института винаги е страдало заради очертаващия се вече и по това време недостиг от обучени в дейностите по опазване на наследството интердисциплинарни специализирани кадри. То направи проучване с оглед непопадането в този процент на хора, които в момента са в

експертния и специализирания състав, а да бъдат съкратени хората, които по различни причини в този момент не упражняват трудова си дейност. Сред тях попадеше и арх. Галина Пировска. Като нейна близка приятелка и колега бях поканена да изразя мнението си специално за съкращаването ѝ. Не бях подготвена по този въпрос, но напомних, че тя е в командировка и може да ѝ се възложи задача да проучи френската система за формиране на кадри в сферата на Наследството. Упълномощиха ме да напиша писмо на Галя, като формулирам с повече подробности задачата, по която вече с нея бяхме споделяли разбиране. Предложих именно Галя да се заеме с тази работа, защото отчитах нейната професионална подготовка, разбирането, възможностите и не на последно място – личностния ѝ характер, за да се заеме с такава пионерска и с перспектива за дългосрочно развитие дейност. След щателното си проучване на школите във Франция тя ми писа, че Центърът „Екол дьо Шайо“ в Париж е най-подходящият. Уведомих ръководството на НИПК за резултата от проучването ѝ според описаното в нейното писмо. Между другото беше написала, че се е записала в курс за интензивно изучаване на френски език, за да бъдат контактите ѝ в синхрон с целта. Трябваше да представи в Центъра проектна програма за провеждането на специализиран курс за архитекти по опазването на видовете паметници със смесен състав от български и френски експерти.

Така със завръщането на арх. Пировска се постави началото на специализирания двугодишен курс за архитекти на наследството „НИПК (НИНКН) – Екол дьо Шайо“ с договореност между заинтересованите институции за организирането и провеждането на заниманията по лекционен – с „ателие“ по практическа конкретизация на наученото – дипломен проект с насърчаване за работа в екип на колегите курсисти. В междинните паузи по тази обща рамка на курсовата програма, Галя, освен по логистиката в организирането на курса, успоредно работеше по експертни становища в методическата и съгласувателна дейност на дирекциите в НИПК/НИНКН.

Беше възискателна и прецизна, дори строга към работата на колегите курсисти, но това беше, за да ги предизвика към внимателно, отговорно и автентичното знание от миналото и разбирането за синовия ни дълг и предаването му на бъдещите поколения, както и за почтено отношение към свещената ни професия като транслатор на осъзнато значение в отличаване на ценностите от Паметниците на културата, каквато е и дефиницията за Историческото културно наследство.

През 2007 г. арх. Галина Пировска бе удостоена с почетното звание на Франция „Кавалер на ордена на изкуствата и литературата“.

Тъгувам не само за близката на сърцето ми приятелка Галя, а и за споделените ни разговори, идеи и реализирани ни партньорства с арх. Галина Пировска.

АЗБУЧЕН УКАЗАТЕЛ

на материалите, публикувани в сп. „Архитектура“, в броевете от 2024 г.

Б

БЕЛЕВ, Тома – бр. 5-6, с. 74 – Консервационни стойности

БРАТКОВА, Росица /в съавторство/ – бр. 1-2, с. 54 – (НЕ)възможният едносменен режим

БУЛЕВ, Тодор – бр. 3-4, с. 146 – За изложбата „София – град на мечтите“. Архитектурни идеи и проекти 1974 – 2024 г.

В

ВЕНЕВ, Венцислав – бр. 5-6, с. 114 – Витоша – планината, която чака своето възраждане

ВЪРБАНОВА, Валентина – бр. 3-4, с. 105 – Спомен за архитект Васил Китов

Г

ГЕНЧЕВ, Здравко – бр. 3-4, с. 19 – Списание „Архитектура“ през 80-те години на XX век

ГРЕКОВ, Пантелей – бр. 3-4, с. 6 – Ролята на списание „Архитектура“ за развитието на българската архитектура

Д

ДАВЧЕВА, Мария – бр. 3-4, с. 27 – Кауза на списанието и новото начало 2013-2019 г.

ДИАМАНДИЕВА, Мария – бр. 3-4, с. 11 – Чарът на припомнянето - списание „Архитектура“ между 1954-1984 г.

ДИКОВ, Петър – бр. 1-2, с. 136 – Писмо до поканените на конференцията „Образованието – придвижване от мрак към светлина. Училището – пространство за знания“; бр. 5-6, с. 46 – От Витоша по-високо нема

ДИМИТРОВА, Ема – бр. 3-4, с. 117 – Десето юбилейно издание на „ARCHINOVA ARCHITECTURE AWARDS“

ДИМИТРОВА, Десислава – бр. 1-2, с. 75 – Трансформация на нефункциониращо училище в международен образователен център за архитектурно-строителна реставрация и иновации в Брацигово

ДОШЕКОВ, Стойко – бр. 3-4, с. 35 – Кратък преглед на регионалното развитие на България; бр. 3-4, с. 144 – Доц. д-р Николай Григоров на 90 години

Е

ЕДРЕВА, Валентина – бр. 1-2, с. 23 – Училищната архитектура в София В СОФИЯ в началото на XX век

З

ЗАХАРИЕВА, Татяна – бр. 1-2, с. 70 – Cosmos international school, с. Осоица

К

КАРАЗЛАТЕВА, Мария – бр. 3-4, с. 138 – Когато срещнеш архитект Христо Генчев

КОСТОВА, Константина – бр. 1-2, с. 62 – Основно училище „Княз Александър I“, Пловдив

КРЪСТЕВ, Тодор – бр. 3-4, с. 72 – Паметта на териториите; бр. 3-4, с. 82 – 60 години Венецианска харта

КУКУШЕВА, Евгения – бр. 3-4, с. 32 – Списание „Архитектура“ – 2019-2024 г.; бр. 3-4, с. 125 – Конкурс за идеи за пространствено оформление на зала 1 на ЦДА на САБ;

бр. 5-6, с. 5 – Първи стъпки за опазване на витошката природа; бр. 5-6, с. 36 – Кандидатурата на България за зимна Олимпиада

Л

ЛЕКОВ, Емил – бр. 5-6, с. 94 – Развитие на отгих, туризъм и спорт в обхвата на планината Витоша

М

МАРИНОВ, Милен – бр. 1-2, с. 30 – Класните училища на първوماйстор Генчо Кънев от Трявна
МАСЛАРСКИ, Константин – бр. 5-6, с. 28 – Народен парк Витоша
МИЛЧЕВ, Борис – бр. 5-6, с. 54 – Правен режим и проблеми
МИХАЙЛОВА, Антоанета – бр. 1-2, с. 130 – Училище за постижения – възрождение в действие
МИЛКОВА, Галина – бр. 1-2, с. 104 – Как да трансформираме училище от XX век в образователна институция от XXI век
МОЛЛОВ, Белин – бр. 1-2, с. 5 – Архитектурата на училищата у нас – традиции от Възраждането и Третото Българско царство; бр. 1-2, с. 15 – Народното читалище – уникално българско културно-просветно средище; бр. 3-4, с. 58 – Предложение за нови райони за планиране (NUTS 2) в България

Н

НИКОЛОВ, Васил – бр. 1-2, с. 123 – Образователен и културен център на организация „Шалом“ – почит към миналото и грижа за бъдещето
НЯГОЛОВ, Николай – бр. 1-2, с. 119 – Многофункционалната училищна спортна зала

П

ПЕТРОВ, Камен – бр. 3-4, с. 50 – Формиране на регионално управление чрез промяна в обхвата на районите за планиране в България

С

САЛАМА, Ашраф – бр. 1-2, с. 37 – Основни постулати, нови концепции и перспективи за учебната среда
СЛАВОВА, Анета – бр. 1-2, с. 82 – Споделеният иновативен финландски опит за училищни образователни центрове у нас; бр. 1-2, с. 138 – „Представете си, ако...създадем бъдеще за всички нас“ Книга от сър Кен Робинсън и Кейт Робинсън
СЛАВОВА, Виолетка /в съавторство/ – бр. 1-2, с. 45 – Хубавото училище. Как архитектурната среда променя съзнанието, ученето и преподаването
СТАЙНОВА, Мария /в съавторство/ – бр. 1-2, с. 45 – Хубавото училище. Как архитектурната среда променя съзнанието, ученето и преподаването
СТАНЧЕВ, Снежана – бр. 5-6, с. 86 – Устройството на територията на Витоша - много проблеми и малко решения
СТАНЧЕВ, Красен – бр. 5-6, с. 124 – Витошки задръствания
СТАНЧЕВА, Пенка – бр. 1-2, с. 115 – STEM центърът – лаборатория за преживявания
СТЕФАНОВА, Мирела /в съавторство/ – бр. 1-2, с. 54 – (НЕ)възможният едностранен режим
СТЕФАНОВА, Рада – бр. 3-4, с. 91 – Ателие „Видин“ – курс за професионално обучение на архитекти към НИИКН и „Екол дьо Шайо“, Париж
СТОЕВ, Димитър – бр. 5-6, с. 62 – Управление
СУГАРЕВ, Делчо – бр. 5-6, с. 15 – Народен парк Витоша

Т

ТОМАЛЕВСКИ, Дамян – бр. 3-4, с. 134 – Архитектурата не е работа за самотници

Х

ХИНКОВ, Божидар – бр. 1-2, с. 93 – Как да строим умно за общността

Ц

ЦОНКОВ, Николай – бр. 3-4, с. 42 – Необходимост от промяна в системата на териториално-административното устройство и районите за планиране

Ш

ШОЙЛЕВА-ТЕПАВИЧАРОВА, Марина – бр. 5-6, с. 106 – Детски ски и сноуборд училища на Витоша – проблеми и решения

АРХИТЕКТУРА ARCHITECTURE

Magazine
for architectural creativity,
architectural theory and criticism
YEAR SEVENTY SECOND

1 - 2
2025

Edition of the Union of Architects in Bulgaria. "Architecture" magazine is included in the National reference list of modern Bulgarian scientific publications with scientific peer review /NACID/.

Circulation: 1000, ISSN 0324-1254

Address: 1504 Sofia, 11 Krakra str.,

e-mail: sab@bularch.org, www.bularch.eu

Editorial board:

arch. Iliyan Nikolov – Chairman
prof. arch. Atanas Kovachev, D.Sc.
prof. arch. Valery Ivanov, Ph.D.
prof. arch. George Stanishev, Ph.D.
prof. eng.-arch. Penyo Stolarov, Ph.D.
prof. arch. Alexander Slaev, Ph.D.
assoc. prof. land.-arch. Velyana Naydenova, Ph.D.
assoc. prof. arch. Aneta Slavova, Ph.D.
arch. Maria Diamandieva, Ph.D.
arch. Aneta Vasileva, Ph.D.

Responsible editor: arch. Evgenia Kukusheva

Graphic design and preprint: The egg adv. agency, office@theegg.bg

Proofreader: Lora Sultanova

Print: Spektar JSC.

First cover: Independence Sq., Sofia, stock.adobe.com

Second cover: Forum of the ancient Roman city of Augusta Traiana, Stara Zagora

Third cover: Paintings by arc. Ivana Valchanova

Fourth cover: Reservat "Ancient Serdica and Medieval Sredets", stock.adobe.com

CONTENTS

THE HISTORICAL CENTER OF BURGAS	5
. PRESERVATION OF CULTURAL HERITAGE IN THE HISTORIC CENTER OF BURGAS - PROBLEMS AND POSSIBLE SOLUTIONS Arch. Vladimir Milkov	6
ON THE MEMORY AND SPIRITUAL FOUNDATIONS OF THE CITY Arch. Rositsa Zlatanova	11
PRESERVATION OF CULTURAL HERITAGE IN THE HISTORIC CENTER OF BURGAS – THE ROLE OF THE MUNICIPALITY Arch. Tihomir Raichev	17
VALUE – CONSERVATION – ARCHITECTURE Prof. Arch. Todor Krastev, D.Sc	21
CITY CENTERS	30
CITY CENTERS IN THE CONTEXT OF MEGAPROJECTS Urban. Arch. Lyubomir Petrov, PhD	31
RETAIL PARKS AND CITY CENTRAL AREAS Arch. Martin Mitkov	40

АРХИТЕКТУРА

ARCHITECTURE

1 - 2
2025

Magazine
for architectural creativity,
architectural theory and criticism
YEAR SEVENTY SECOND

CONTENTS

- 48** TRANSFORMATION OF PUBLIC SPACES FROM MARGINALISATION TO SUSTAINABILITY
Arch. Zlatimira Simeonova
- 54** DEVELOPMENT OF CITY CENTERS IN SEAPORT CITIES
Arch. Teodor Mirchev
- 60** THE GREEN MEMORY OF CITIES
Land. Arch. Petya Alexandrova, PhD
- 69** **HISTORY AND THEORY**
- 70** TRENDS OF MODERNITY IN ARCHITECTURE AND URBAN DESIGN IN BULGARIA 1878-1990
Assoc. Prof. Arch. Yassen Kyosev, PhD
- 82** MAIN STAGES IN THE URBAN PLANNING OF STARA ZAGORA AFTER 1878
Prof. Arch. Ivan Nikiforov, D.Sc, Arch. Mila Nikiforova, PhD
- 93** NEW TOUCHES TO THE MEMORY OF VACLAV KOLAR
Arch. Dobrina Zheleva-Martins, PhD
- 102** THE CITY GARDENS OF PLOVDIV
Land. Arch. Vladimir Marinov
- 116** THE SYMBOLIC LANGUAGE OF ARCHITECTURE: SEMIOTICS AND SPACE
Arch. Sava Kislyakov
- 123** PROJECT FOR DIGITAL RECONSTRUCTION OF FIVE OLD HOUSES
Prof. Arch. Malvina Rousseva, PhD
- 131** **BOOK WRITING**
- 132** THE SERIES „ARCHITECTURAL IMAGES BULGARIA IN THE SECOND HALF OF THE XX CENTURY“
Assoc. Prof. Arch. Yassen Kyosev, PhD
- 137** ARCHITECTURAL CRITICISM AFTER THE DIGITAL REVOLUTION
Assoc. Prof. Arch. Aneta Vasileva, PhD
- 140** A BOOK ABOUT ARCHITECTURAL HERITAGE IN THE ARCHIVES
Arch. Adriana Serbova, PhD
- 142** **IN MEMORIAM**
- 143** IN MEMORIAM ABOUT OUR HALF-CENTURY FRIENDSHIP AND COOPERATION WITH ARCH. GALINA PIROVSKA
Arch. Maria Karazlateva

**Sources of illustrations are not credited when they are the author's.*

**The texts in English are by the authors of the articles.*

Картини на арх. Ивана Вълчанова
Paintings by arch. Ivana Valchanova

Списание
за архитектурно творчество,
архитектурна теория и критика

арх. Владимир Милков
арх. Росица Златанова
арх. Тихомир Райчев
проф. арх. Тодор Кръстев, г.а.н.
г-р урб. арх. Любомир Петров
арх. Мартин Митков
арх. Златимира Симеонова
арх. Теодор Мирчев
г-р ланд. арх. Петя Александрова
доц. г-р арх. Ясен Кьосев
проф. арх. Иван Никифоров г.а.н.
г-р арх. Мила Никифорова
г-р арх. Добрина Желева-Мартинс
ланд. арх. Владимир Маринов
арх. Сава Кисляков
проф. г-р арх. Малвина Русева
доц. г-р арх. Анета Василева
г-р арх. Адриана Сърбова
арх. Мария Каразлатева

ИЗДАНИЕ НА СЪЮЗА НА
АРХИТЕКТИТЕ В БЪЛГАРИЯ

Цена: 20 лв.